

T.C.
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kamu Hukuku Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Birinci İzmir İktisat Kongresi
ve Hukuki Etkileri

Ubeydullah TÜRKYILMAZ

2501091306

Tez Danışmanı
Doç Dr. H. Burak GEMALMAZ

İstanbul 2013

YÜKSEK LİSANS

TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : UBEYDULLAH TÜRKYILMAZ Numarası : 2501091306

Anabilim/Bilim Dalı : KAMU HUKUKU Danışman Öğretim Üyesi: DOÇ.DR.H.BURAK GEMALMAZ

Tez Savunma Tarihi : 21.05.2013 Tez Savunma Saati : 13:00

Tez Başlığı : "BİRİNCİ İZMİR İKTİSAT KONGRESİ VE HUKUKİ ETKİLERİ

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ'NE OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞU~~LA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-PROF.DR.YASEMİN IŞIKTAÇ		Basarılı
2-PROF.DR.M.TEVFİK ÖZCAN		Basarılı
3-DOÇ.DR.MURAT YANIK		Basarılı
4-DOÇ.DR.H.BURAK GEMALMAZ		BATARILI
5-YRD.DOÇ.DR.KEMAL ŞAHİN		Basarılı

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DOÇ.DR.ZEKERİYA KURŞAT		
2- YRD.DOÇ.DR.CENK YAŞAR ŞAHİN		

ÖZ

Bu çalışma 17 Şubat – 4 Mart 1923 tarihlerinde gerçekleştirilen Birinci İzmir İktisat Kongresi’ni ve Kongre’de alınan kararların ne ölçüde hayata geçirildiğini ele almaktadır. Kararların hayata geçirilmesi noktasında Kongre sonrasında hukuk ve ekonomi dünyasında ve siyasal alanda gerçekleşen olay ve olgular temel alınmıştır. Bu bağlamda Osmanlı’daki hukuksal ve ekonomik yapı tespit edildikten sonra Kongre’ye ilişkin teknik bilgiler verilmiş ve nihayet Kongre sonrasındaki gelişmeler izlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Birinci İzmir İktisat Kongresi, hukuk ve ekonomi, Türkiye’de toplumsal sınıflar

ABSTRACT

This study examines the First İzmir Economic Congress held between 17 February – 4 March 1923 and to what extent that the decisions taken therein were executed. The analysis of execution of the decisions is based on the instances and facts that occurred after the Congress in both economic and political arena. In this regard, following the determination of the legal and economic structure in Ottoman period, technical information concerning the Congress is laid and eventually the facts that happened after the Congress are observed.

Key Words: The First İzmir Economic Congress, law and economy, social classes in Turkey

ÖNSÖZ

Toplumsal ve siyasal hayatın en temel yapıtaşlarından olan iktisat ve hukukun her ne kadar iki ayrı disiplin olsalar da birbirleri üzerinde büyük etkileri olduğu kuşkusuzdur. İktisadi düzene dair yapılan tercihler hukuksal düzenlemeleri baştanbaşa etkilerken, hukuk dünyasında herhangi bir düzenleme yapılmaksızın, tıpkı diğer alanlarda olduğu gibi, iktisadi hayata dair yapılan programların da uygulanma şansı bulması mümkün değildir.

17 Şubat – 4 Mart 1923 tarihleri arasında gerçekleştirilen Birinci İzmir İktisat Kongresi ve bu Kongre’de alınan kararların hukuk dünyasında bir takım etkilere neden olması da dolayısıyla ve ilk bakışta beklenir bir durum olarak dikkati çekmekte ve hukukçular bakımından da incelemeye değer bir konu olarak durmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti tarihi boyunca aralıklarla 4 defa gerçekleştirilen ve bir 5.sinin yapılmasının bugünlerde konuşulduğu ulusal iktisat kongreleri içerisinde, yine bugünlerde 90. yılını idrak ettiğimiz 1923’te toplanmış olanının öne çıkması, ilk olması sebebiyle zaten kaçınılmazken, söz konusu Kongre’nin hangi şartlar ve ne gibi tarihsel gelişmeler içerisinde gerçekleştirildiği düşünüldüğünde tekrar tekrar incelemelere konu olması da gerekmektedir. Cumhuriyet Türkiye’sinin iktisadi olduğu kadar, toplumsal ve hukuki temellerine dair ipuçları yakalamak adına Birinci İzmir İktisat Kongresi incelemesi önemli veriler sağlamaktadır.

Bu çalışmanın ortaya çıkma sürecinin çok büyük bir kısmında tez danışmanlığım görevini de sürdüren, çok erken aldığına inandığım emeklilik kararıyla bizleri üzen ve her zaman asistanı olma kimliğimi gururla taşıyacağım değerli hocam Prof. Dr. M. Semih Gemalmaz’a, hem bu tez bağlamında hem de hayatın diğer alanlarında gerek mesleki ve hukuki katkıları ve gerekse kişisel tecrübe aktarımları için şükranlarımı sunarım. Verdiği her bir öğüt ömrüm boyunca kulağımda birer küpe olacaktır.

Her ne kadar tez danışmanlığım görevini resmi olarak yeni üstlenmiş olsa da tez konumu belirleme de dahil olmak üzere bütün bu uzun süreç boyunca çalışmanın şekillenmesinde değerli katkılar sağlayan ve sorduğu sorularla zihnimi açan Genel

Kamu Hukuku Anabilim Dalı ğretim yesi ve hocam Doç. Dr. H. Burak Gemalmaz’a teşekkür ederim.

Araç. Gör. Dr. İzzet Mert Ertan en özel teekkrlerden birini hak ediyor. İstanbul niversitesi’nde göreve baladığım günden bu yana geçen yaklaşık üç yıl boyunca dostluğuna ve alışkanlığına şahit oldum. Tezimin son haline gelmesinde onun da katkıları büyüktür.

Yine krs ve oda arkadaşım olan ve yardımlarını mesleki hayatımda da tezimde de esirgemeyen, aynı zamanda hayatımda aldığım her kararda düşüncelerini paylaşan ve hayata geirmemde yardımcı olan Araç. Gr. Ayça Küçük’e de ne kadar teşekkür etsem azdır.

Bu çalışmayı tamamlamamda katkısı büyük olan bir başka kişi de Nazife Kosukoğlu’dur. Kaynak bulma konusundaki yardımları bir yana hayatımda aldığım en büyük kararın uygulamasına yardımcı olmasını hiçbir zaman unutmayacağım.

Bir teşekkür de kendisi de aynı zamanda Türk Edebiyatı alanında Araştırma Görevlisi olan ve ta kundakta bir bebekken bile yanımda yer alan, hayat boyu her derdimle hemhal olmayı başaran Bekir Asım Tüccar’a borçluyum. Biliyorum ki hep aynı konukseverlikle karılayacaksın beni.

Kardelerim Salih Adıyaman, Bünyamin Sağman, Faruk Eyüpoğlu, H. Mirza Aydın, Selim Yenikaya ve isimlerini burada sayamadıklarım... Hepsi de her zaman en büyük destekçilerim oldular.

Bu süreçte en büyük kahrı çeken aileme de çok teşekkür ediyorum. Beni büyütüp yetiştirdiler ve her şart altında koşulsuz destekleriyle beni cesaretlendirdiler. En zor ve çaresiz zamanlarında bile benim daha iyi olabilmem için büyük bir savaş verdiler. Biliyorum ki burada yazdığım birkaç satırlık teşekkür yazısı onların benim üzerimdeki haklarını ödemek için yetmeyecek.

Ve en büyük teşekkür hayatımdaki en özel kişiye, Gözde’ye. Bir peri dokunuşuyla hayatıma dokundu... yoksa eksik ve dağınık kalacaktım.

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ÖNSÖZ	iv
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
I – OSMANLI'DAN MİRAS İKTİSADİ ve HUKUKİ TABLO	4
A) Osmanlı Devleti'nin Kapitalizm Öncesi Ekonomik Durumu ve Hukuka Yansımaları	4
1-) Dönemlerin Belirlenmesi	4
2-) Osmanlı Ekonomisinin Dayandığı İlkeler.....	5
3-) Osmanlı Hukuku'nun Genel Yapısı	7
4-) Kapitalizm Öncesi Osmanlı Ekonomisi	10
a) Osmanlı Kurulurken Ekonomi	10
b) Klasik Dönemde Osmanlı Ekonomisi ve Bu Alanın Düzenlenmesi	11
(1) Tarım	11
(2) Ticaret.....	17
(3) Loncalar ve esnaf.....	23
5-) Klasik Dönem Osmanlı'da Toplumsal Sınıflar	26
B) Osmanlı'nın Kapitalizmle Tanışması	28
1-) Osmanlı'daki Dönüşüm	28
2-) Tanzimat ve Hukuk	31
3-) Ekonomi ve Düzenlenmesi	34
a) Tarım.....	34
b) Ticaret	37
c) Zanaat ve Sanayi	40

4-) Toplumsal Sınıflar.....	41
C) Kapitülasyonlar	43
II – BİRİNCİ İZMİR İKTİSAT KONGRESİ	47
A) İktisadi Son Miras	47
B) Kongre’ye Giderken	49
1-) Saltanatın Kaldırılması.....	49
2-) Lozan Barış Görüşmeleri	51
C) Birinci İzmir İktisat Kongresi.....	52
1-) Kongre Kararı ve Kongre’nin Toplanma Amacı	52
2-) Kongre Hazırlıkları	54
a) Heyet-i Faâle ve Hazırladığı Rapor	54
(1) Türkiye’de kredi meselesi	56
(2) İstihsalin tanzimi	56
i – Ziraî istihsalin tanzimi	57
ii – Sinaî istihsalin tanzimi.....	57
iii – Ticaretin tanzimi.....	58
(3) Gümrük meselesi.....	59
(4) Vergiler.....	59
(5) Vesait-i nakliye.....	60
b-) Ankara Dışındaki Hazırlıklar	60
(1) Milli Türk Ticaret Birliği ve Ticaret-i Hariciye Kongresi.....	61
(2) Diğer katılımcı grupların hazırlık çalışmaları	63
3-) Kongre’nin Toplanması	68
D) Kongre’de Alınan Kararlar.....	70
1-) Genel Olarak	70
2-) Misak-ı İktisadi Esasları.....	71

3-) Çiftçi Grubunun İktisadi Esasları.....	72
4-) Tüccar Grubunun İktisadi Esasları.....	74
5-) Sanayi Grubunun İktisadi Esasları	78
6-) İşçi Grubunun İktisadi Esasları	79
7-) Türkiye İktisat Kongresi'nin Yabancı Sermaye Hakkında Hükümete Sunduğu Esaslar.....	81
III – KONGRE'NİN ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ HUKUKUNDAKİ YANSIMALARI.....	83
A) Lozan Barış Antlaşması	83
B) Birinci İzmir İktisat Kongresi'nin Etki Dönemi ve Burada Alınan Kararların Değerlendirilmesi	86
C) Kongre'nin Etki Döneminde Türkiye Ekonomisi	91
D) Hukuksal Metinlerde Kongre'nin İzleri	95
1-) Anayasalar ve Temel Kanunlar	95
a) 1921 Anayasası	95
b) 1924 Anayasası	97
c) Türk Medeni Kanunu ve Borçlar Kanunu.....	100
2-) Diğer Kanuni Düzenlemeler	102
a) Reji'nin Kaldırılması.....	102
(1) Düyun-u Umumiye ve Reji İdaresi.....	102
(2) Tütün İdare-i Murakatesi ve Sigara Kâğıdı İnhisarı Hakkında Kanun'un Değerlendirilmesi.....	104
b) Teşvik-i Sanayi Kanunu.....	105
c) “Aşar”ın Kaldırılması ve Yeni Vergiler.....	107
d) Kazanç Vergisi Kanunu	110
2-) Diğer Gelişmeler	111

a) Birinci Meclis'in Dağıtılması ve 9 Umde	111
b) Chester Projesi, Demiryolları ve Kabotaj	114
SONUÇ	118
KAYNAKÇA	122

KISALTMALAR

a.e.	: aynı eser
a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
BK	: Borçlar Kanunu
Bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı/Bası
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
MTTB	: Milli Türk Ticaret Birliği
R. G.	: Resmi Gazete
s.	: sayfa
S.	: Sayı,
T.	: Tarih
TMK	: Türk Medeni Kanunu
vd.	: ve devamı

GİRİŞ

Birinci İzmir İktisat Kongresi Türkiye Cumhuriyeti tarihi bakımından farklı sebeplerle önem taşımaktadır. Gerek gerçekleştirildiği tarih gerekse de sonrasındaki gelişmeler dikkate değerdir. Kongre, henüz cumhuriyetin ilan edilmemiş olduğu ve Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı bir sırada gerçekleştirilmiştir.

Cumhuriyetin ilan edilmemiş olması ilerde geçilecek rejimin ekonomik temellerinin belirlenmesi açısından önemlidir. Ekonomi politikalarında belirleme hiç şüphesiz hukuku da etkileyecektir.

Kongrenin rejimin belirlenmesinden önce gerçekleştirilmesi ekonomiye verilen önemin ve ekonominin önemi noktasında bir bilincin göstergesi olmakla birlikte Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı bir dönemde yapılmasının da rastlantısal bir durum olup olmadığı da irdelenmelidir. Zira Lozan görüşmelerinin kesintiye uğramasının büyük ölçüde kapitülasyonlar nedeniyle olduğuna dair elimizde bulunan veriden hareketle yeni kurulan devletin ekonomi politikaları ayrıca önem kazanmaktadır. Çok büyük savaşların ardından hem yakın bir zamana kadar sahip olduğu nüfus ve coğrafi alanın hatırı sayılır bir kısmını kaybetmiş olması, hem yeni bir form kazanarak ulus temelli bir yapıya dönmesi hem de kendisine çizdiği yeni bir hedefle ortaya çıkması yeni devletin ekonomi politikalarının da yeni koşullara uygun olması gereğini de ortaya çıkarmaktadır.

Kongrenin bir başka önemi de kendisini takip eden süreçle alakalıdır. Öncelikle Kongre’yi takip eden süreçte ilk olarak Birinci Meclis kapatılmıştır ki bu durum Türk İnkılâp Tarihi bakımından çok önem atfedilen bir durumdur. Bu durumun direkt olarak Kongre’yle ilişkilendirilmesi belki mümkün değildir ama Meclis’in kapatılmasıyla yeni bir sürece geçildiğini söylemek doğurduğu sonuçlar itibarıyla bugünden bakıldığında mümkündür. Geçilen bu yeni dönemi işaretlemesi bakımından bir dönüm noktası olarak söz konusu Kongre’yi ele almak da bu anlamda mümkündür. Kongre’den sonra gerçekleşen bir diğer sonuç Lozan Antlaşması’nın imzalanması ve cumhuriyet rejiminin ilan edilmesi olmuştur. Ayrıca diğer gelişmelere de bitişik olmakla beraber 1924 Anayasası’nın ilanı da Kongre’nin etkisi noktasında ele alınabilecek bir diğer gelişmedir. Hukuki gelişmeler açısından

bir diğerk değinilmesi gereken konu da temel kanunların da bu süreçle birlikte değıştirilmesidir.

Bütün bu açıklamalardan sonra konun seçilmesi bakımından en büyük handikap, iktisat tarihçilerinin bir kısmının bu Kongre’yi sonuçları itibariyle, hayata geçirilen ekonomi politikaları bakımından önemsiz görmesi veya bu kararların hayata geçirilmemiş olarak görmesidir. Zira Kongre’de alınan kararların hayata geçirilmediğı sonucuna varılması durumunda, konunun çalışılmaya değerk olup olmadığı sorunu doğacaktır. Ayrıca bu Kongre sonucu alınan kararların değerklendirilmesi bakımından da farklılık görölmektedir. Bazı iktisatçılar alınan kararları son derece liberal görmekteyken bazıları alınan kararların aslında “devletçilik” ilkesine gidilen bir süreç olduğunu ve Kongre’de alınan kararların bu bilinçle alınmış olduğunu kabul etmektedirler. İkinci görüşü destekleyici bir unsur olarak burada Mahmut Esat Bozkurt’tan bahsetmek yerinde olacaktır. Zira kendisi dönemin İktisat Vekili olarak daha sonra ise Adalet Bakanı olarak görev yapmış olması, İktisat Kongresi’ni hazırlayan ve teklif eden Bozkurt’u hem tezin konusu bakımından hem de kendisinin liberalizm eleştirisi yapan eserler ortaya koymasının ikinci görüşteki iktisatçıları destekleyen bir durum olması nedeniyle göz önünde bulundurulmasını zorunlu tutmaktadır. Ayrıca Bozkurt hem 1924 Anayasası hem de TMK’nın hazırlanması sürecinde oynadığı rol bakımından da tez konusunun iktisattan hukuka geçişinde bir basamak olarak kullanılabilir bir noktadır.

Söz konusu çalışma, bu açıklamalar ışığında genel olarak Osmanlı da uygulanan ekonomik politikaların değerklendirilmesini özellikle modernleşme süreci bakımından gerekli kılmaktadır. Uzun bir geleneğin akabinde Kongre’de alınan kararların hangi ölçüde yenilik getirdiğı veya getirmeyi planladığı bu kapsamda ortaya çıkacaktır. Yenilik düşüncesi ayrıntılı olarak ele alınmaktan çok anlayış itibariyle tespit edilmesi ve ekonomik çizgi olarak nerede durulduğunun tespit edilmesi söz konusu anlayışın hukuka hangi ölçülerde yansıtıldığı veya yansıtılıp yansıtılmadığının tartışılabilmesi açısından önemlidir. Zaten bu çalışmanın tartışması da budur ki aslında oluşturulan hukuki kurumların söz konusu Kongre’den ne ölçüde etkilendiğinin tespit edilmesidir. Aslında bu tartışma Kongre’de alınan kararların hayata geçirilip geçirilmediğini ortaya koyarken; Türk İnkılap Tarihi, Türk İktisat

Tarihi ve Türk Hukuk Tarihi alanlarından yararlanacaktır. Söz konusu disiplinlerden de yararlanılarak Genel Kamu Hukuku açısından yeni devletin hangi değerler üzerine inşa edildiğini göstermeye çalışacaktır. Bu noktada Kongre öncesinden sonrasına hangi hukuki kurumların devredildiği ve hangi kurumların yenilendiği ve hangi kurumların sıfırdan ihdas edildiğini de ortaya koymaya çalışacaktır.

Bu aşamada dikkate alınacak zaman dilimi Kongre’de alınan kararların ekonomik hayatı etkilemeye devam ettiği süreç olarak belirlenmiştir. 1923 yılında başlayan bu dönem aşağıda daha detaylıca ele alınacağı üzere 1929 krizine ve nihayet 1932 yılında devletçilik yolunda adımlar atılmasına kadar devam etmiştir. Bu süreçte ağırlıklı olarak ekonomik hayatta doğrudan etkileri görülen kanuni düzenlemelerin, izlenen dönemdeki sınıfsal yapıyla bağlantıları kurularak ele alınacaktır.

I – OSMANLI'DAN MİRAS İKTİSADİ ve HUKUKİ TABLO

A) Osmanlı Devleti'nin Kapitalizm Öncesi Ekonomik Durumu ve Hukuka Yansımaları

1-) Dönemlerin Belirlenmesi

Osmanlı Devleti'nin 14. yüzyılın başlarında Anadolu yarımadasının kuzey doğusunda bir sınır beyliği olarak kurulduğunu ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarında bir imparatorluk olarak yıkıldığını düşünürsek, Osmanlı tarihine dair yapılacak herhangi bir araştırmaya konu olan problematiğin, söz konusu tarihi süreç boyunca değişime uğramış olması kuvvetle muhtemeldir. Söz konusu olan araştırma iktisat ve hukuk alanında ise bu kadar uzun bir dönem araştırması için değişim kaçınılmaz olarak kendini dayatır. Bu çalışma için, ayrıntılı bir Osmanlı iktisat tarihi ve Osmanlı hukuk tarihi çalışmasının da mümkün olmadığı düşünülecek olursa, Osmanlı tarihini belirli dönemlere ayırmak ve dönemlerin genel özellikleri ve bunun hukuka yansımalarını ele alacak şekilde bir çalışma yapmak daha yerinde olacaktır.

Osmanlı iktisadi tarihini bu sebeple kapitalizm öncesi dönem ve kapitalizm sonrası dönem olarak ikiye ayırarak incelemek; hem Osmanlı'nın da yer aldığı dönemdeki dünya tarihinin en büyük dönüşümlerinden birini mihenk noktası almak bakımından daha isabetli, hem de bu kırılmanın iktisadi bir temele dayanması bu çalışmanın ana eksenini açısından daha işlevsel olacaktır.

Osmanlı tarihini böylesi bir ayrıma tabi tuttukten sonra Osmanlı Devleti'nin ne zamandan itibaren kapitalist dünyaya dahil olduğu sorusu ortaya çıkacaktır. Osmanlı Devleti tarihi boyunca aşağıda da görüleceği üzere aslında küçük çiftçi emeğine dayalı bir ekonomik yapıya sahiptir. Aile emeği üzerine kurulu küçük toprak parçaları üzerinde süren tarım ekonomisinin yanı sıra ticaret ve zanaat da ekonomik yapıyı tamamlayan ekonomik uğraş alanlarını oluşturmuştur. Nasıl ki tarım ekonomisi küçük birimlerden oluşturulmuş ve bu yapının bozulmaması için önlemler alınmışsa, ticaret ve zanaatı da sınırlayan kurallar ile tüccar ve zanaatkarların da ekonomik olarak belirli seviyede kalması sağlanmıştır.

Ancak 16. yüzyıldan sonra gözlemlenen yine aşağıda görülecek bir takım gelişmeler ekonomik yapıda dönüşümlere sebep olmuş, özellikle 19. yüzyıl boyunca Avrupa devletleriyle ticari alanda gelişen ilişkiler, borçlanmalar, Avrupalı girişimcilerin Osmanlı topraklarına yatırım yapmaları gibi gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin kapitalist dünyaya eklemlenmesi sürecini doğurmuştur.¹ Bu sürecin hukuki dünyaya yansımaları ise öncelikle Avrupalı devletlerle imzalanan, ticari başta olmak üzere, bir dizi antlaşma ve kanunlaştırma hareketleri olmuştur.

Bu sebeplerle Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısının daha belirgin olduğu klasik döneminin ana hatları ortaya konulmaya çalışıldıktan sonra, kapitalist dünyayla bütünleştiği 19. yüzyıldaki gelişmeler ele alınacaktır.

2-) Osmanlı Ekonomisinin Dayandığı İlkeler

Osmanlı Devleti'nin ekonomik dünya görüşü üç ilke üzerinde yükselmiştir. Bunlar provizyonizm, gelenekçilik ve fiskalizmdir.

Osmanlı Devleti'nin ekonomik ilkelerinden ilki provizyonizmdir ki, bu iktisadi görüş, iktisadi faaliyete maksimum kar etmek isteyen üretici açısından değil, olabildiğince ucuza ve kaliteli mallarla ihtiyacını karşılamak isteyen tüketici açısından yaklaşım sergiler. İktisadi faaliyet, ihtiyaçları karşılamaya yöneliktir. Söz konusu ilke gereğince Osmanlı Devleti de pazardaki malın bol, kaliteli ve ucuz olabilmesi için müdahalelerde bulunmuştur. Miri arazi yapılanmasının ve buna getirilen sınırlandırmaların amacı bu ilke doğrultusunda şekillenmiştir. Keza şehirlerdeki lonca yapıları da esnafın bu ilke doğrultusunda hareket etmesini sağlayacak işlev görmüşlerdir. İhracatın kısıtlanması da yine bu ilke gereğidir. Öncelikle yurtiçi ihtiyaçların karşılanması temel alındığı için ancak bu ihtiyacın fazlasını ihraç etme hakkı söz konusu olabilmiş, ithalat ise ihtiyaç duyulup da hiç veya yeterince üretilmeyen malların yurda girişi için gerekli görüldüğünden olabildiğince serbest bırakılmıştır². Pazardaki malların kalite ve ölçülerinin sürekli

¹ Osmanlı toplumu ve ekonomisinin klasik yapısı 17. ve 18. Yüzyıllar boyunca önemli değişiklikler geçirmiş olsa bile, temel özelliklerini koruyabilmişti. Şevket Pamuk, **Seçme Eserleri II Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, (Bundan sonra Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme olarak anılacaktır.) Çev. Gökhan Aksay, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür, 2008, s. 3.

² Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken, İstanbul, 2000, s. 45-47.

kontrol altında tutulması, fiyatlara üst sınır getiren düzenlemeler yapılması gibi tüketicileri koruyucu önlemler söz konusu olmuştur.³

Toplumun her alanına hakim olan gelenekçilik ekonomide de kendine yer bulmuştur. Bu ilke doğrultusunda uzun yıllar boyunca yerleşmiş olan üretim şekillerinin ve büyüklüklerinin değişmeden korunması bir amaç haline gelmiş⁴, ortaya çıkan ihtilaflarda bir çözüm yolu olarak örf ve adetlere başvurmak alışlagelmiş bir uygulama olmuştur⁵.

Osmanlı ekonomisine hâkim olan bir başka ilke ise fiskanalizm olmuştur. Fiskanalizm hazineye ait gelirleri her geçen gün daha da arttırmak anlamına gelmektedir.⁶ Osmanlı Devleti de merkezi hazineye olabildiğince yüksek miktarlarda altın ve gümüş bulundurmaya ilke edinmiş ve zenginliğin kaynağı olarak fetihle toprak kazanmayı görmüştür⁷. Giderlerin arttığı dönemlerde, teknolojik imkanların üretimi arttırmaya yetmemesi nedeniyle, vergilerin arttırılması suretiyle denge kurulması yoluna gidilmiştir⁸.

Osmanlı'nın ekonomi alanındaki bu tercihleri ekonominin bütün alanlarında servet birikimini engellemiştir. Çünkü bu ilkeler doğrultusunda şekillenen ekonomik alanda ne büyük tarımsal işletmelere ne de yüksek kar elde edilen ticarete yer vardı. Pazardaki ürün miktarının yüksek, fiyatların ise düşük tutulma çabası ve kâra sınır getirilmesi ticari birikimlerin, arazilerin birleşerek büyük üretim alanlarının oluşmasına imkan tanınmaması ve hazineye ortaya çıkan açıkların yüksek vergilerle kapatılmaya çalışılması da tarımsal birikimin önünü kapatıyor, kapitalist ekonominin

³ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Edit. Halil İnalçık, Donald Quataert, Çev. Halil Berktaş, C.: 1: 1300 – 1600, İstanbul, Eren, 2000, s. 88.

⁴ Nihat Bulut, “Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Ekonomik İktidar Siyasal İktidar İlişkisi”, **Küreselleşme ve Türkiye (Türkiye'de Devletin Gelişimi)**, Ed.: Cevat Okutan, Ankara, Seçkin, 2007, s. 148.

⁵ Genç, **a.g.e.**, s. 49.

⁶ **A.e.**, s. 50.

⁷ İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, s. 81-82.

⁸ Bulut, **a.g.m.**, s. 148.

ve bu ekonomik tercihin getirdiği yapıların doğmasını engelliyordu.⁹ Dolayısıyla, Osmanlı zihniyeti rekabete değil dayanışmaya dayalı bir yapı arz etmekteydi¹⁰.

3-) Osmanlı Hukuku'nun Genel Yapısı

Osmanlı Devleti'nin hukuk sisteminin temelinde İslam Hukuku yatmaktadır. Bu sebeple Osmanlı Hukuk sisteminin anlaşılabilmesi için öncelikle başlı başına farklı bir sisteme ve farklı bir hukuk felsefesine sahip olduğu kabul edilmesi gereken İslam Hukuku'na¹¹ dair asgari bilgiye başvurmak bir zorunluluk olarak karşımızda durmaktadır. Ancak Osmanlılar İslam Hukuku'nu uygularken zamanın gerektirdiği ihtiyaçlara yönelik düzenlemeler de yapmışlardır ki, İslam Hukuku devlet başkanına geniş takdir ve düzenleme alanları bırakmıştır¹². Yani Osmanlı Hukuku denilince anlaşılması gereken İslam Hukuku yani şer'i hukuk ve yönetimden kaynaklanan hukuk manasına gelen¹³ örfi hukukun toplamıdır.

İslam Hukuku, İslam dininin ortaya koyduğu bir hukuk sistemi olup, onu orijinal kılan husus kaynakları ve meydana geliş şeklidir. İslam Hukuku diğer hukuk sistemleri gibi örf ve adet hukukuyla, devlet başkanı yahut herhangi bir heyet veya yasama meclisi düzenlemeleriyle teşekkül etmemiştir¹⁴. Ancak bununla birlikte şer'i hukuk insanlar vasıtasıyla geliştirilmiştir. İlahi kaynaktan gelen kurallar, hukukun uygulayıcıları tarafından yorumlanmak suretiyle geliştirilmiştir.¹⁵ İslam Hukuku'nun temel kaynakları ise Kur'an¹⁶, sünnet¹⁷, icma¹⁸ ve kıyastır¹⁹. İslam Hukuku'nun bu

⁹ Bulut, **a.g.m.**, s. 144.

¹⁰ Genç, **a.g.e.**, s. 72.

¹¹ Muhammed Hamidullah, **İslam Hukuku Etüdleri**, İstanbul, Bir, 1984, s. 15-22.

¹² M. Akif Aydın, **Türk Hukuk Tarihi**, 8. Bası, İstanbul, Beta, 2010, s. 65-67.

¹³ M. Akif Aydın, "Osmanlı Hukukunun Genel Yapısı ve İşleyişi", **Genel Türk Tarihi**, C.: 6, Ankara, Yeni Türkiye, 2002, s. 240.

¹⁴ Aydın, **a.g.e.**, s. 31.

¹⁵ Sami Zubaida, **İslam Dünyasında Hukuk ve İktidar**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2008, s. 19.

¹⁶ Kur'an, Hz. Muhammed'in peygamberliği süresince parça parça Allah tarafından vahiy yoluyla bildirildiğine inanılan, Hz. Muhammed'den sonra toplanarak kitaplaştırılmış ve çoğaltılmış olan Müslümanlar için tartışılmaz hükümler ihtiva eden bir kutsal kitaptır. İslam Hukuku'nun en temel kaynağıdır. Bir İslam hukukçusunun karşılaştığı bir problemle ilgili olarak başvurması gereken ilk kaynak budur. Eğer mevzu bahis problemle ilgili açık bir hüküm Kur'an'da mevcutsa uygulanacak hüküm bakımından başka bir kaynağa başvurulamaz. Ancak Kur'an'a hukuki bir kaynak gözüyle bakıldığında sistemli bir hukuk kitabı olmadığı, koyduğu kuralların genellikle çerçeve çizen ve

dört kaynağı, aralarında bir takım yaklaşım farklılıkları olsa da büyük fıkıh ekollerince kabul edilen temel kaynaklardır. Osmanlı Hukuku'nun dayandığı Hanefi fıkıh ekolü de paralel bir yaklaşıma sahip olmakla birlikte, bunlara ek bir takım başkaca kaynakları da kabul etmektedir. Hanefi ekolünün kabul ettiği diğer kaynaklardan ilki özel bir meselede genel kuraldan ayrılarak farklı bir kuralı benimsemek anlamına gelen istihsandır. Yine sahabe fetvaları da kabul edilen kaynaklardandır. Bunların dışında bir takım fıkıh ekollerince ayrı kaynak olarak kabul edilen maslahat ve örf, Hanefi ekolünce ayrı bir kaynak olarak değerlendirilmemiş; istihsan içinde değerlendirilmiştir.²⁰ İslam Hukuku'nun bu sayılanlar dışında, daha önceki şeriatlar gibi, kabul edilen bir takım yan kaynakları da vardır²¹.

Osmanlı Hukuku'nun önemli bir bileşenini de örfi hukuk oluşturur. Örfi hukuk, İslam Hukuku'nun düzenlenmesini devlet başkanına bıraktığı alanlarda yasama yetkisinin kullanılmasıyla oluşan hukuktur. İslam hukukçuları örfi hukuka “siyaset kanunları” demişlerdir ki, kavram olarak İslam Hukuku'nun çizdiği sınırlar dairesinde²² İslam milletinin “kazai, teşrii, ve idari meselelerini” düzenleyen

anlaşılabilmesi ve uygulanabilmesi açısından İslam Hukuku'nun diğer kaynaklarına ihtiyaç duyulan genel prensipler bütünü olduğunu görülmektedir. Aydın, **a.g.e.**, s. 32-33.

¹⁷ İslam Hukuku'nun ikinci kaynağı olan sünnet, Hz. Muhammed'in sözlerinin, davranışlarının ve takrirlerinin – peygamberin, huzurunda söylenen sözleri ya da işlenen fiilleri reddetmeyip susması, onaylaması veya güzel karşılaması – toplamıdır. Hüseyin Hatemi, **İslam Hukuku Dersleri**, 4. bs., İstanbul, Sümer, 2012, s. 37-38.

¹⁸ Hz. Muhammed'in “ümmetim asla yanlış üzerinde ittifak etmez” sözüyle kendine dayanak bulan icma kelime anlamı olarak konsensüs anlamına gelmektedir. Zubaida, **a.g.e.**, s. 19; “İcma, aynı dönemde yaşayan İslam hukukçularının herhangi bir şer'i hüküm üzerinde ittifak etmeleridir.” Ahmet Akgündüz, **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri**, c. 1, İstanbul, Fey Vakfı, 1990, s. 49; Hangi hukukçuların icmanın gerekli ve yeterli olduğu konusu yine ekoller arasında tartışmalıdır. Bir kısmı bütün hukukçular derken yine bir kısmı dönemin, bir takım sıfatlara haiz hukukçularının icmasını gerekli ve yeterli bulur. İcma kurumu özellikle İslam ülkelerinin genişlediği dönemlerden sonra hukukçuların ülkenin dört bir yanına dağılması sebebiyle işletilememiş, bütün hukukçuların birleştiği hükümler oluşturulamamıştır. Aydın, **a.g.e.**, s. 37-38.

¹⁹ Kıyas, hakkında kesin bir hüküm bulunmayan bir meseleyi, hakkında kitap, sünnet veya icma ile kesin bir hüküm bulunan meseleye benzeterek, asıl meselenin hükmünü vermek demektir. Hatemi, **a.g.e.**, s. 41-42.

²⁰ Aydın, **a.g.e.**, s. 39-43.

²¹ Hamidullah, **a.g.e.**, s. 94.

²² Yapılan düzenlemeler ancak şeriata uygunluk halinde geçerlilik kazanırdı. Kanunu Esasi'nin 1909 tarihinde 118inci maddesine ilave olunan ve 1921 Anayasası'nda da korunan “*Kavanın ve nizamatin tanziminde muamelatı nasa erfak ve ihtiyacı zamana evfak ahkamı fıkhiyye ve hukukiye ile adap ve*

hükümler anlamına gelmektedir. Osmanlı Hukuku'nda bu temel tanımın yanı sıra, şer'i hükümlerin kanun şeklinde düzenlenmesi²³ de örfi hukuk düzenlemesi olarak nitelendirilmiştir.²⁴ Örfi hukukun kaynaklarının başlıcaları ise kanunnameler²⁵, nizamnameler²⁶ ve fermanlardır²⁷.

muamelat esas ittihaz kılınacaktır" fıkrasıyla, şer'i hukukun getirdiği sınırlar, zamanın ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde yapılan kanuni düzenlemelerde gözetilecek esas ölçü olarak kabul edilmiştir. Ali Fuad Başgil, **Hukukun Ana Meselesi ve Müesseseleri**, İstanbul, Hak Kitabevi, 1946, s. 148-149; Bu uygunluğun denetlenmesi öncelikle şeyhülislam tarafından yapılmakta olduğu iddia edilmektedir. Buna işaret eden bir takım belgeler de yok değildir. Şeyhülisamların dışında Divan'ın üyelerinden olan ve örfi hukuk normlarının konulmasında büyük önemi olan "nişancalar"ın medrese kökenli olan ulemeden seçilmesi ve yine Divan'da şer'i hukuku temsil eden Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin varlığı, örfi hukuk şer'i hukuk ilişkisine önem verildiğini gösteren deliller olarak okunabilir. Aydın, **a.g.e.**, s. 74-75; Örfi hukukun, şer'i hukuk tarafından düzenlenen alanlara müdahale etmemesi ve şer'i hukukun çizdiği sınırlar içerisinde kalması İslam Hukuku'nun teorik yaklaşımıdır. Ancak özellikle Osmanlı uygulamasında büyük tartışmalara sebep olan düzenlemeler ortaya çıkmamış değildir. Kardeş katli, para vakıfları gibi bir takım düzenlemelerin şer'i hukuka ne kadar uygun olduğu her gündeme geldikleri dönemde birbirinden farklı hükümlere varılacak tartışmalara sebep olmuştur. Para vakıflarıyla ilgili tartışmalar için bkz. Zubaida, **a.g.e.**, s. 174-176.

²³ Mecelle'ye neden ihtiyaç duyulduğuna dair hazırlanan "Esbab-ı Mucibe Mazbatası"nda da fıkıh ilminin yetersiz kaldığı modern bir takım kurumların düzenlenmesinin gerekliliğinden bahisle bir süredir yapılmakta olan düzenlemelere dikkat çekilmiş ve şer'i hukuk kaynaklarının düzensizliği sebebiyle karşılaşılan zorlukların aşılması adına Mecelle'nin hazırlandığı belirtilmiştir. Ali Hikmet Berki, **Açıklamalı Mecelle: Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye**, İstanbul, Hikmet Yayınları, 1982, s. 7-10.

²⁴ Akgündüz, **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri**, s. 51-53.

²⁵ Osmanlı Hukuku'nda kanun, devletçe çok önemli görülen ve devamlılığı hususunda zaruret hissedilen meseleleri, örfi hukukun genel kuralları göz önünde bulundurularak tespit ve tanzim eden emir ve fermanlardır. Başgil, **a.g.e.**, s. 150; Kanunname kavramı ise karşılaşılan ihtiyaçların giderilmesi için tek tek oluşturulan bu kanunların bir araya getirildiği resmi veya özel derlemelerdir. Aydın, **a.g.m.**, s. 243; Osmanlı Kanunnamelerine; Padişah Kanunu, Kanun-ı Hümayun, Kavanin-i Örfiyye, Kavanin-i Örfiyye-i Osmaniye, Kazaya-yı Örfiyye, Kavanin-i Divan-ı Osmani, Ferman-ı Alişan-ı Zıll-ı Rabbanî adlarıyla da anılmıştır. Ömer Lütfi Barkan, **XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları**, c.1, İstanbul, 1943, s. XX.

²⁶ Nizamname, günümüz hukuk dilinde tüzük kelimesi ile kendisine karşılık bulmuştur. Kanunlar teşrii kurallar ihtiva ederler ki, bunun anlamı ölçü koymak, prensip belirlemek, sınır çizmek ve yol göstermektir. Tüzükler ise tanzim edici özelliklere sahiptirler. Mevcut bir kurala göre düzene koyan metotsal kurallardır. Ancak bu teknik ayrımlar Osmanlı Hukuku'nda tam karşılık bulmazlar. Zira Osmanlı Hukuku'nda teşrii manada kural koyma hakkı, İslam Hukuku'ndan kaynaklanan sebeplerle, sadece Allah'tadır. Bu sebeple Osmanlı Hukuku'nda kanunlar da aslen tanzimi niteliktedir. Başgil, **a.g.e.**, s. 141, 150; bu anlamda kanunname ve nizamname arasındaki farklılık da aslında sadece isimde kalmış olmaktadır.

²⁷ Hükümdarın herhangi bir husus ya da mesele ile ilgili yazılı emirleridir. Birden fazla maddeyi ihtiva etmesi halinde bir ferman kanunname olarak değerlendirilebilir. Bu tarz, fermanların da bir araya getirilmesiyle oluşturulan kanunname örnekleri de mevcuttur. Halil İnalçık, **Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – I: Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim** (Bundan sonra Devlet-i 'Aliyye olarak anılacaktır), 37. Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür, 2009, s. 237; Turan Gökçe, "Osmanlı Kanunnameleri ve Bir Kanunname Sureti Hakkında", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, c. 5, İzmir, 1990, s. 206-207.

4-) Kapitalizm Öncesi Osmanlı Ekonomisi

a) Osmanlı Kurulurken Ekonomi

Osmanlı İmparatorluğu'nun en parlak dönemi olan 15. yüzyılın son çeyreğine kadar süren kuruluş dönemi, hızlı bir genişleme süreci olmuştur. Osmanlı'nın bu genişleme sürecine etki eden bir faktör olarak “İslam'ı yayma” amacı güdüldüğüne dair yorumun tek başına yeterli olduğu söylenemez. Osmanlı'nın hızla genişlemesini sağlayan başlıca diğer olgular Anadolu'ya yapılan göçlerle oluşmaya başlayan toplumsal iktisadi ve siyasal yapılar, Bizans Devleti ve toplumuyla etkileşim ve batıya doğru gerçekleşen yayılma boyunca izlenen iskân ve toprak politikaları olarak sıralanabilir.²⁸

14. yüzyılı da kapsayan dönem Anadolu için yoğun istilaların yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemin en önemli iktisadi gelişmesi Anadolu topraklarında Selçuklular eliyle kurulan ikta sistemidir. Ikta sistemi devletin sahip olduğu toprakları asker yetiştirme ve vergi ödeme karşılığında özel kişilere devretmesidir.²⁹ Bu yapı aynı zamanda Osmanlı'daki tımar sisteminin temelini aldığı toprak rejimidir.

Merkezi devlet anlayışının güçlü olduğu Bizans, gerek Osmanlı devlet yapısının gerekse iktisadi yapısının oluşumu ve gelişiminde önemli rol oynamıştır. Bir uç beyliği olarak kurulan ve Bizans'a komşu olan Osmanlı Devleti ekonomisinin bu dönemine temel rengini veren, göçebelerle yerleşik halklar arasında gelişen ilişkilerdir.³⁰ Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında egemen olan bu iktisadi yapının önemli bir bölümünü hayvancılıkla uğraşan göçebeler ve yarı göçebeler oluşturuyordu. Hayvansal ürünler ile *zirai ve sınai* ürünlere olan ihtiyaç sebebiyle göçebe ve yarı göçebelerle yerleşik Türk ve Rum halk arasında karşılıklı bir ilişki söz konusu olmaktaydı.³¹

²⁸ Şevket Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500 – 1914**, 6. bs., İstanbul, İletişim, 2010, s. 17-18.

²⁹ **A.e.**, s. 18-19.

³⁰ **A.e.**, s. 19-20.

³¹ Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler**, İstanbul, Eren, 1993, s. 144, 148.

Anadolu’da bu dönemde görülen karışıklıklar kara ve ticaret egemenliğinin Akdeniz’e kaymasına ve kontrolün Arapların eline geçmesine sebep olmuş, Selçuklu döneminden başlayarak kara ticaretinin kontrol altında tutulabilmesi için kervansaraylar, deniz ticareti için ise Karadeniz ve Akdeniz’de yeni limanlar yapılarak ticaret canlı tutulmaya çalışılmıştır.³²

b) Klasik Dönemde Osmanlı Ekonomisi ve Bu Alanın Düzenlenmesi

(1) Tarım

Osmanlı tarihi boyunca Osmanlı ekonomisinin en büyük parçasını tarım oluşturmaktaydı. Anadolu’da tarımın temelini oluşturan bir milyonun üzerinde küçük işletmenin varlığı ve nüfusun yaklaşık yüzde 90’ının kırsal kesimlerde yaşadığı ve yine nüfusun dörtte üçünün yerleşik tarımla geçimini sağladığı düşünülürse tarımın Osmanlı ekonomisi içindeki payının ne kadar büyük bir oranda olduğu anlaşılabilir olacaktır.³³ Ancak Osmanlı’daki tarımsal faaliyetlerden bahsetmeden evvel, toprağın nasıl düzenlendiğine bakmakta da fayda bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti toprak rejimi bakımından İslam Hukuku’nu³⁴ tatbik etmiştir.³⁵ Buna karşın Osmanlı uygulamasında *mahalli ve milli örf ve adetler göz önünde bulundurularak* örfi hukuk sistemine başvurulmak suretiyle İslam Hukuku

³² Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500 – 1914**, s. 19.

³³ **A.e.**, s. 40.

³⁴ İslam Hukuku’nda toprak genel olarak mülk topraklar ve mülk olmayan topraklar olarak ikiye ayrılmaktadır. Mülk topraklar kişilerin özel mülkiyetine tabi olan ev yerleri, yerleşme yerlerindeki arsa gibi topraklardır. Mülk olmayan topraklar ise “memleket toprakları”, “mevat topraklar”, “vakıf topraklar” ve “metruk arazi” olarak beliren topraklardır ki bunlar genel olarak çıplak mülkiyet bakımından devlete ve fakat yararlanma bakımından kişilere veya ammeye aittir. Memleket toprakları, ürün yetiştirilen ve yetiştirilen ürün üzerinden devletin vergi aldığı topraklardır. Mevat arazi ise kayalık, bataklık gibi tarıma elverişli olmayan ölü topraklardır. Mevat topraklar tarıma uygun hale getirildiği takdirde, ihya eden kişinin özel mülkiyetine konu olabilmektedir. Bunların dışında vakıf topraklar da mülk olmayan topraklar arasında sayılabilir. Zira vakıflar da Allah’ın mülkü sayılmaktadır. Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu, Gülnihal Bozkurt, **Türk Hukuk Tarihi**, 14. Bası, Ankara, Turhan, 2010, s. 148; Osmanlı hukukçuları tarafından “metruk arazi” olarak adlandırılan “arazi-i mirfaka” ise genel yollar, Pazar yerleri, meydan ve mezarlık gibi yerlerdir. Fikret Eren, Veysel Başpınar, **Toprak Hukuku**, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara, Yetkin, 2005, s. 55-57; Halil Cin, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, 3. Baskı, Konya, Selçuk Üniversitesi, 1992, s. 13.

³⁵ Cin, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, s. 14.

düzenlemeleri genişletilmiştir³⁶. Osmanlı Devleti'nde, 1858 Arazi Kanunnamesi'ne kadar, araziye düzenleyen özel bir düzenleme bulunmamaktadır. Arazi hakkındaki mevzuat çeşitli eyaletler için çıkarılan kanunnameler içerisinde yer almıştır. Sultan Orhan döneminde yapılan kanun ve nizamlarda yer vermeye başlanan araziye dair düzenlemeler, ilerleyen süreçte çıkarılan muhtelif kanunnamelerde de kendine yer bulmuştur.³⁷

Özel mülkiyete konu olan tarım toprakları öşürlü topraklar ve haraçlı topraklar olarak ikiye ayrılırdı. Buna göre fethedilen topraklarda daha önceden yaşayan ve bir mülke sahip olan Müslümanların bu mülkiyetleri öşür veya aşar adı verilen bir vergi karşılığında kendilerine bırakılırdı. Bu topraklara öşürlü topraklar adı verilirdi. Aynı şekilde fetihten önceki mülkiyetleri korunan gayrimüslimlere ait araziler için, yine ödedikleri verginin isminden yola çıkılarak haraçlı topraklar adı verilirdi.³⁸

Kişilerin özel mülkiyetindeki topraklarda tarım yapıyor olmaları söz konusu olmakla birlikte, Osmanlı toprak sistemi asıl olarak miri arazi sistemine dayanmaktaydı ve bu durum ekonomiye karakterini veren ana damarı da oluşturmaktaydı. Miri arazi İslam Hukuku'ndaki "arazi-i memleket" topraklarına benzemekle birlikte miras hukuku bakımından farklılık arz etmekteydi ve bu haliyle şer'i hukukta karşılığı bulunamaması uygulamada karışıklığa sebep olabilmekteydi³⁹. Karışıklıkları ortadan kaldırmaya dair fetvalarda miri arazinin örfi hukukun bir konusu olduğu belirtilmiştir⁴⁰.

³⁶ Eren, Başpınar, **a.g.e.**, s. 52.

³⁷ Cin, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, s. 17; Alaeddin Paşa, Çandarlı Kara Halil Efendi, Ebussuud Efendi tarafından hazırlanan kanun ve nizamlarda araziye dair düzenlemeler bulunmaktadır. Örneğin Kanuni devri Bolu Kanunnamesi'nde; reayaya ait tapulu arazilerin çocuklarına kalacağı, eğer çocuk küçükse geçici bir süreliğine başka birine verileceği ve ancak çocuk büyüdükten sonra tekrar ona iade edileceği, arazinin daima oğula intikal edeceği asla kardeşe kalmayacağı düzenlenmiştir. Hadiye Tunçer, **Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Hukuku, Arazi Kanunları ve Kanun Açıklamaları**, Gürsoy, Ankara, 1962, s. 93.

³⁸ Eren, Başpınar, **a.g.e.**, s. 55-56.

³⁹ Halil Cin, "Osmanlı Toprak Hukukunda Miri Arazinin Hukuki Rejimi ve bu Arazinin TMK. Karşısındaki Durumu", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.: 22, No: 1, 1966, s. 754.

⁴⁰ Ömer Lütfi Barkan, **Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi** (Bundan sonra Türk Toprak Hukuk Tarihinde Tanzimat olarak anılacaktır.), Maarif Matbaası, İstanbul, 1941, s. 12; Bu toprak sistemi zaten Osmanlı'ya has bir uygulama da değildi.

Ele geçirilen topraklar – bazı bölgelerde söz konusu toprakların kişilerin özel mülkiyetine bırakılması istisnai durumları dışında⁴¹ – devlete ait oluyordu.⁴² Miri araziye oluşturan en önemli kaynak da savaşlar sonucu ele geçirilen bu topraklar olmuştur. Bununla birlikte Miri arazi çeşitli şekillerde ortaya çıkabilmektedir. Mirasçı ve vasiyet bırakmaksızın ölen kişilerin mülkiyetinde olan topraklar, maliki bilinmediği için zamanaşımıyla devlete intikal eden topraklar, fetih sırasında nasıl muamele gördüğü bilinmeyen – yani öşürlü mü haraçlı mı olduğu belli olmayan – topraklar ve mevat arazilerin ihya edilmesi şekillerinde miri arazi ortaya çıkabilmekteydi.⁴³

Bu toprak rejimine göre, her ne kadar toprakların işletilmesi babadan oğula geçse bile, tarımsal faaliyet yapılan bütün topraklar devlete aitti. Bununla birlikte toprağı işleme hakkına sahip köylünün yapması gereken ise vergi verme yükümlülüğüydü⁴⁴. Ödenen bu vergi ile birlikte miri arazi tahsis edilen kişiden peşin bir ödeme de alınmaktadır ki buna tapu bedeli denilmekteydi⁴⁵.

Osmanlı'dan önce Selçuklu ve Bizans'ta da bu uygulama görülmektedir ki, bu uygulama asıl temelini Eski İran ve Geç-Roma İmparatorluğu dönemlerinden almaktadır. İnalcık, **Devlet-i 'Aliyye**, s. 250.

⁴¹ Hicaz, Basra vilayetlerinde Müslüman halka, Sakız, Midilli ve Kıbrıs'ta gayrimüslim halka özel mülkiyet hakkı tanınmış ve topraklar ellerinden alınmamıştır. Cin, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, s. 14.

⁴² Fethedilen arazilerin devletin mülkiyetine geçirilmesinin sebebini Ebusuud Efendi hem toprağın işlenmesi sonucu elde edilecek ürün bakımından hem de toplanacak vergiler bakımından meydana gelecek düşüş gibi gerekçelere bağlamıştır. Zira fethedilen arazilerin mülkiyetinin devlete intikali yerine eski zilyetlerinde bırakılması, bu toprakların haraca ve mirasa konu olmasına, zamanla miras yoluyla parçalanarak araziler ise söz konusu sakıncaların doğmasına neden olacaktır. Halil Cin, **Miri Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü**, 3. Baskı, y.y., Çağ Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 2005, s. 55.

⁴³ Eren, Başpınar, **a.g.e.**, s. 89-90.

⁴⁴ Bulut, **a.g.m.**, s. 144; Çift-hane adını taşıyan bu üretim tarzı “çift resmi” adı verilen bir vergilendirme sistemine tabiydi. Müslümanların ödemesi gereken vergi 22 akçe, gayrimüslimler için ise 24 akçe yıllık olarak tespit edilmiş nakit miktarlarıydı. Bunun dışında üretilen ürüne göre verilen bir vergi daha söz konusuydu. Bu vergi mahsul olarak ödenirdi. Arazinin cinsine, yerine ve üretilen mahsule göre onda birden yarısına kadar değişkenlik gösterirdi. Aşar veya öşür vergisi olarak anılan bu vergiye ek olarak 1/40 oranında askerler için “yem hakkı” adı altında bir vergi daha alınmaktaydı. Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi 1: (1243-1453)**, C.: 1, Ankara, Barış, 1999, s. 408; Çift resminin 22 akçe olarak belirlenişi Sultan II. Mehmet (Fatih) döneminde yapılmış olsa da bu miktar Osmanlı tarihi boyunca gerek zamansal olarak gerekse bölgesel olarak farklılıklar arz etmiştir. Örneğin 1528 yılında Edirne'den alınan çift resmi 22 akçeyken, aynı yıl Kütahya bölgesinden alınan çift resmi miktarı 32 akçe olarak belirlenmiştir. Nispeten yakın sayılabilecek 1530 yılında Malatya'dan alınan çift resmi miktarı ise yıllık 50 akçedir. Bu farklılıkların sancakbeyi ve subaşı için ayrılan hisselerden ileri geldiği görülmekteyse de tarihi sebepleri üzerinde henüz bir tespit

Her ne kadar toprağın çıplak mülkiyeti devlete ait olsa da toprağı işleyen köylüyle *daimi ve irsî bir kira kontratı* şeklinde ortaya çıkan tasarruf neticesinde alınan vergi, aslında bir kira bedelidir ve bu bedelin bir vergi şeklinde alınıyor olması ve kontratın babadan oğula geçiyor olması kiracılığın eksikliklerini ortadan kaldıran bir etki doğurmuştur⁴⁶. Büyüklükleri ancak bir çift öküzle sürülebilecek kadar olan ve bu yüzden “çift” olarak anılan bu topraklar ne satılabilir ne bağışlanabilir ne de vakfedilebilirdi. Bunların dışında köylünün toprağı istediğı şekilde kullanma, istediğı ürünü yetiştirme ve toprağı işlememe gibi hakları⁴⁷ mevzu bahis değildi. Bir başka yasak ise “çift”in bölünmesi yasağıydı⁴⁸.

Miri arazinin, Arazi Kanunnamesi’nden önceki dönemde işletilme esaslarına dair bir örnek olarak Ebussuud Efendi’nin Budin’in fethi üzerine arazi tahrir defterine yazdığı giriş yazısı⁴⁹ dönemin kanunnamelerinin başına aynen konulmuştur.⁵⁰ Bu mukaddimede, miri arazilerle ilgili olarak, ele geçirilen toprak sakinlerinin evlerinin, dükkânlarının mülkiyetlerinin kendilerine ait olarak kalacağından ve bunlara herhangi bir müdahalede bulunulmayacağından bahsettikten sonra, tarımla uğraşılan toprakların ise mülkiyetinin devletin elinde olacağı ancak kullanımının halihazırda toprağı işleyen kişilerde kalacağı, bu kişilerin ise ürettikleri ürün üzerinden aşar verecekleri düzenlenmiştir. Üretim yaptıkları müddetçe bu toprakların ellerinden alınmasına dair bir işlem yapılamayacağı ve ölene kadar bu kişilerin ellerinde kalacağı düzenlenmiştir.

yapılamamıştır. İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler**, s. 40-41.

⁴⁵ Barkan, **Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat** s. 16.

⁴⁶ **A.e.**, s. 4; Bulut, **a.g.m.**, s. 144.

⁴⁷ Toprağı dinlendirmek, yetiştirilen ürünün gereğı gibi geçerli özürler halinde ancak üretime ara verebilirdi. Ancak bu sürede 3 yılı geçemezdi. Barkan, **Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat**, s. 4.

⁴⁸ **A.e.**, s. 4; Arazileri vergi konusundaki verimliliğinin kaybolmasını önlemek için daha küçük birimlere ayrılması yasaklanmıştır. Miras konusundaki düzenlemelere tabi olmayışı da bu yüzdendir. **A.e.**, s. 22-24.

⁴⁹ Barkan, **XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorlunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları**, s. 296.

⁵⁰ Cin, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, s.18; Barkan, **Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat**, s. 10.

Halil İnalçık miri toprak rejiminin bir başka uygulamasının da mukata'alı topraklar şeklinde gerçekleştiği iddiasındadır⁵¹. Buna göre her ne kadar asıl olan yukarıda anlatılan gelen tapulu miri arazi uygulaması olsa bile, devlet bazı toprakları tam bir kira sözleşmesinde olduğu gibi kişi veya kişi gruplarına kiralama yoluna da gitmiştir. Çoğu zaman açık arttırma yoluyla kiralanan bu topraklar için kiracı olan kişi veya kişiler, üretimden bağımsız olarak, anlaşılan bedeli ödemekle yükümlüdür.⁵²

Osmanlı toprak rejiminin sosyal ve ekonomik hayatı derinden etkileyen bir başka görünümü de dirlik veya tımar sistemi olmuştur. Abbasi ve Selçuklu devletlerinde de görülen ve fakat Osmanlı uygulamasında farklılıklar da bulunan bu sisteme göre beytülmale ait olan topraklardan (miri arazi) elde edilen gelirlerin, özellikle savaşlarda yarar gösteren askerlerden olmak üzere bir memura tahsis edilmesi ve bu gelirleri elde eden memurun ise gelir nispetince askerin ihtiyaçlarını karşılaması söz konusudur. Bu gelirleri yönetmekle görevlendirilmiş memura sipahi adı verilirdi ki, bunlar toprağın ne malikiydiler ne de bu topraklar üzerinde tasarruf hakları bulunmaktaydı. Toprakları, işletilmesi için köylülere bırakırlar ve bu toprakların verimli bir şekilde işletilmesini sağlarlar, köylülerden devletin alacağı vergileri toplar ancak bu vergileri devlete göndermek yerine elde edilen vergiler karşılığında hem kendi maaşlarını karşılarlar hem de dirliğin büyüklüğüne göre belirli hizmetleri yerine getirirlerdi. Bu hizmet genellikle belirli sayıda askerin ihtiyaçlarını karşılamak ve savaşlarda bu askerlerle birlikte hareket etmek olsa da bir takım askeri ihtiyaç malzemelerinin temini, kalelerin bakımı gibi görevler de üstlenebilmekteydiler.⁵³

Tımar sistemi dışında bir başka vergi toplama usulü ise iltizam usulüydü. İltizam usulünde, köylülerin vergi yükümlülüğünde bir değişme olmaksızın, iltizam usulüne göre, vergisi toplanan bölge valisinin merkezi hazineye belirli miktarda bir ödeme yapması ve topladıkları vergiler üzerinden kar etmesi söz konusuydu. İltizam

⁵¹ Halil İnalçık bu uygulamanın araştırmacılar tarafından tam olarak belirlenemediği ve bu yüzden hatalı yorumlara ve sonuçlara ulaşıldığı kanaatindedir. İnalçık, **Devlet-i 'Aliyye**, s. 250.

⁵² **A.e.**, s. 249-250.

⁵³ Üçok, Mumcu, Bozkurt, **a.g.e.**, s. 263-266; Cin, **Miri Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü**, s. 56, 64-67; Eren, Başpınar, **a.g.e.**, s. 106-109.

usulüne göre vergi toplayan görevlilere mültezim denirdi. Müzayede usulüyle belirlenen mültezimler 1 ila 3 yıl arasında değişen devrelerde, belirli bir bölgenin vergi toplama işlerini üstlenmiş olurlardı.⁵⁴

Genel hatlarıyla Osmanlı toprak düzeni bu şekilde düzenlenmiş ve buna bağlı olarak tarımsal üretim Devlet'in bel kemiğini oluşturmuştur. Osmanlı Devleti, ekonomi olarak büyük oranda kırsal kesimden aldığı vergilere dayanmaktaydı. Her ne kadar ticaret yolları üzerinde olması ve savaşlardan çok büyük oranda galip olarak ayrılması sonucu bir takım gelirler sağlasa da yine de Devlet'in temel gelir kaynağı özellikle tarımsal üretim üzerinden alınan vergilerdi.⁵⁵ Dolayısıyla bu ekonomik düzeninin devamı ve söz konusu vergi gelirlerini arttırmak için düzenlemeler yapılmaktan kaçınılmamış, topraktan maksimum gelir elde edilmeye çalışılmıştır.⁵⁶

Tarım, özel mülke konu olan arazilerde bağ ve bahçe üretimi şeklinde gerçekleştirilirken, daha büyük bir kısmı kapsayan hububat üretimi miri arazi usulüyle ve devlet kontrolü altında yapılmıştır. Hububat üretimine verilen önemin sebebi, darlığı belirleyen ana unsur olarak bu tür ürünlerin görülmesidir. Kısaca açlığın ortaya çıkmasının engellenmesi için alınan bir önlemdir. Dolayısıyla tarım ekonomisinin temeli miri arazilerde yapılan tarla üretimidir.⁵⁷

Devletin toprak mülkiyetine müdahale eden yaklaşımı üretimin büyük işletmeler eliyle yapılmasını engellemiş, ulaşım teknolojisinin de yetersizliği sebebiyle özellikle İç Anadolu'da ağırlıklı olarak hane ihtiyacı ve az miktarda da yerel pazarlar için küçük üretim yapılmıştır. Söz konusu küçük üretim hane emeği ile gerçekleştirilirdi. Tarımın temel birimi köylü ailesiydi. Devlete ait olan arazilerin kullanım hakkının verildiği bu köylüler, bir çift öküzle işleyebilecekleri büyüklükte kendilerine ayrılan toprakları⁵⁸ işlemek ve belirli vergileri ödemek yükümlülüğü

⁵⁴ Genç, **a.g.e.**, s. 100-101.

⁵⁵ Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, 16. bs., İstanbul, İletişim, 2010, s. 24.

⁵⁶ Bulut, **a.g.m.**, s. 144.

⁵⁷ İnalçık, **Devlet-i 'Aliyye**, s. 247.

⁵⁸ Bu toprakların büyüklükleri arazinin verimliliğine göre 80 ila 150 dönüm arasında değişmekteydi. Akdağ, **a.g.e.**, s. 408.

altındaydılar.⁵⁹ Bu ana ekonomik düzene çift-hane sistemi denilmektedir ve bu üretimi yapan köylü ailesi zirai rejimin ana ünitesi ve sistemin temelidir.⁶⁰

Üretilen ürünler hububat, bakliyat gibi ürünler olmakla beraber kentlerdeki loncaların da ihtiyaçları için pamuk ve uzak yerlere ulaşım imkânlarının daha gelişmiş olduğu özellikle kıyı bölgelerinde meyve sebze üretimi yapılmaktaydı.⁶¹

Osmanlı toplumu düşünüldüğünde nüfusun göz ardı edilmemesi gereken önemli bir parçasını ise göçebeler oluşturmaktaydı. Osmanlı kayıtlarına göre 16. yüzyılda nüfusun beşte birini oluşturan göçebeler hayvancılıkla uğraşıyordu ki, hayvancılık aynı zamanda yerleşik nüfusun bir kısmının da geçim kaynağını oluşturmaktaydı.⁶²

Dönemin Avrupa toplumlarıyla karşılaştırıldığında, Osmanlı toplumunun ürettiği ürünleri pazara çıkarma oranının daha yüksek olduğu görülmüştür. Vergilerin bir kısmının para üzerinden ödenmesi sebebiyle, paraya hiç ihtiyaç duymayan köylüler bile pazar için ürün yetiştirmek zorundaydı. Bu durum da köy ile kent ekonomisini bütünleştirici bir rol oynamaktaydı. Hayvancılıkla uğraşan göçebeler de yerel pazarları kullanmaktaydılar.⁶³

(2) Ticaret

Osmanlı Devleti ticarete de büyük önem atfetmiştir. Ticaretin gelişimi için şehir nüfusunun artması sağlanmış ve şehirlerin altyapısına önem verilmiştir⁶⁴. İç ticaret sayesinde kırsal alanla kentler arasında mal değişimi ve buna bağlı olarak kentlerdeki esnafların hammadde ve toplumun bütün katmanlarındaki tüketicilerin gereksinimleri sağlanmaya çalışılmıştır. Kent merkezlerine yapılan bedestenler⁶⁵,

⁵⁹ Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500 – 1914**, s. 37-38.

⁶⁰ İnalçık, **Devlet-i ‘Aliyye**, s. 247-248.

⁶¹ Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500 – 1914**, s. 38.

⁶² **A.e.**, s. 39.

⁶³ **A.e.**, s. 38-39.

⁶⁴ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ, (1300-1600)**, 17. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi, 2012, s. 130.

⁶⁵ Bedestenler, büyük tüccarların çalıştığı ve kıymetli malların satışının yapıldığı kapalı alışveriş merkezleridir. Ancak Kapalıçarşı örneğindeki gibi yapılar değildir. Kapalıçarşı gibi yapıların

ticaret yollarında belli başlı noktalara yapılan hanlar ile kervansaraylar, ticaret yollarının güvenliğini tesis etmek için kurulan güvenlik birimleri ve vergi bağışıklıkları veya sürgünlere başvurularak⁶⁶ şehir merkezlerine çekilen tüccarlar sayesinde iç ticaretin geliştirilmesi amaçlanmıştır.⁶⁷ Fethedilen yerlerdeki yerli halka tanınan mülkiyet, ibadet ve çalışma özgürlüğü gibi haklarla bunların şehri terk etmelerinin önlenmesine yönelik çalışmalar ve ticaretteki maharetleriyle ünlü Yahudilerin Osmanlı topraklarına göç etmesini sağlayacak eylemlerde bulunulmasıyla ticaret hareketli tutulmaya çalışılmıştır.⁶⁸

Tüccarlar, çiftçi ve zanaatkârlara oranla daha düşük vergi yükü altında olsalar da İmparatorluk içindeki malların akışına ilişkin kapsamlı kurallar tüccarları sınırlamaktaydı. Fiyat farklılaşması, mal üretimi ve dağıtımı Devlet'in kontrolü altındaydı. Dolayısıyla hangi bölgelerde ne üretileceği de ve bu ürünlerin hangi şehirlere gönderileceği de belirliydi.⁶⁹ Çarşıların yerleri, elde bulundurulması gereken yedek mal miktarları, malların fiyatları, ürünlerin sahip olması gereken özellikler, satışına sınır konulmuş ürünler tüzüklerle belirlenmiş durumda ve sıkı denetim altındaydı⁷⁰.

Vakıflar da ticaretin gelişmesine katkı sağlamıştır. Şehirlerde yeni yerleşim birimlerinin kurulmasında önemli rol oynayan imaretlerin⁷¹ yapımı konusunda vakıf kurumu işletilmiş İstanbul başta olmak üzere Osmanlı, şehirlerine kendi görünümünü vermiştir.⁷²

içerisinde de bulunabilen daha küçük yapılar olup, çevresinde konaklama, kervanlarla mal getiren tüccarların mallarını saklama imkanı sunan ticaret merkezleridir. Erol Özgilgen, **a.g.e.**, s. 750.

⁶⁶ 1475 yılında bir Kuzey Karadeniz kentinin alınışından sonra, bu kentte yaşayan üç yüz tüccar, 16. yüzyılda ise Kahire ve Tebriz'den bin beş yüz tüccar İstanbul'a sürgün olarak gönderilmişlerdir. Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500 – 1914**, s. 66.

⁶⁷ **A.e.**, s. 66.

⁶⁸ İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ, (1300-1600)**, s. 146-147.

⁶⁹ Emine Kıray, **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, 4. Baskı, İstanbul, İletişim, 2010, s. 50.

⁷⁰ Stefanos Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye: 1- Bizanstan Tanzimata**, C.: 1, Çev.: Babür Kuzucu, İstanbul, Gözlem, 1974, s. 337.

⁷¹ İmareti; cami, medrese, hastane, misafirhane, yol, köprü, hayrat ve bunların bakımları için gelir getirmesi amacıyla yapılan han, çarşı, kervansaray, hamam, değirmen gibi kurumlardan oluşan yapılar bütünüdür. İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ, (1300-1600)**, s. 148.

⁷² İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ, (1300-1600)**, s. 148-149.

Mevcut yollar içerisinde deniz ticareti o dönemlerde hiç şüphesiz ki diğerlerinden daha büyük bir öneme sahipti. Özellikle İstanbul, deniz ticareti bakımından önemli bir liman halindeydi. Döneminin en kalabalık nüfusa sahip şehirlerinden birisi olan İstanbul’a buğday, arpa, et, yağ, tuz gibi besin maddeleri⁷³ ve zanaatkarların ihtiyacı olan bakır, demir, deri, tahta gibi hammaddeler imparatorluğun çeşitli bölgelerinden deniz taşımacılığı yoluyla getirilmekteydi. İstanbul’u çevreleyen bölgenin de şehir nüfusunun ihtiyaçlarına göre planlanması ile imparatorluğun başkenti ticaretin ana kavşağını da oluşturmuş oluyordu.⁷⁴

Nakliye imkânlarının kısıtlı olması nedeniyle dış ticaret ise daha çok “yükte hafif pahada ağır mallar” üzerinden yürütülüyordu. Deniz ticaretinin mümkün olabildiği durumlar haricinde taşınması zor olan mallar uzak ticarete konu olmuyordu. Ayrıca gelişmiş bir işbölümü söz konusuydu. İhtiyaç duyulan tüketim maddeleri ve hammadde ihtiyacı ülke içerisinde temin edilmeye çalışılıyor, gerektiği takdirde ihracat yasaklanabiliyordu. Osmanlı Devleti ithalatı ihracata göre çok daha serbest bir şekilde düzenlemişti. Avrupa’dan özellikle kaliteli ürünlerle, değerli madenlerin girişine izin verilirken, Avrupa’ya ihracatta yüksek vergiler konulmuştu. Bunun sebebi, İslam ülkesindeki refah ve siyasi istikrarın temelini iç pazarın bolluğuna bağlanmasıydı ve ihracat bu refahın *İslam düşmanlarına* taşınması olarak görülüyordu⁷⁵. Bu sebeplerle dış ticaretin ekonomi içerisindeki payı oldukça sınırlı kalıyordu.⁷⁶

16. yüzyıla kadar Osmanlı dış ticaret ağı, doğu – batı eksenli olarak İran, kuzey – güney eksenli olarak Kuzey Afrika ve Karadeniz’in kuzeyinden oluşmaktaydı. Osmanlı’nın, Avrupa’nın orta ve batı bölgelerine ticaretinin önündeki en büyük rakipse bu dönemde Venedikliler, izleyen yıllarda ise İngiltere, Hollanda

⁷³ İstanbul’un gıda ihtiyaçlarını karşılamak, İmparatorluk’un başlıca sorunlarından birini teşkil ediyordu. Bu öylesine önemsenen bir sorundu ki, veziriazamın görevlerinden birisi de pazar teftişine çıkarak stokları, fiyatları ve ürün kalitesini denetlemektir. İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, s. 227.

⁷⁴ İnalcık, **Devlet-i ‘Aliyye**, s. 301-303.

⁷⁵ İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, s. 242; Yukarıda değinilen provizyonizm ilkesi ihracatı engelleyici bir bakış açısına neden oluyordu. Genç, **a.g.e.**, s. 206.

⁷⁶ Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500 – 1914**, s. 67-68.

ve Fransa olmuştur.⁷⁷ Venediklilere karşı yürütülen mücadele kapsamında rakipleri olan Ceneviz, Floransa gibi şehirler daha Devlet'in ilk dönemlerinden itibaren desteklenmiş ve bir takım imtiyazlar tanınmıştır. Ancak savaş söz konusu olmadığı dönemlerde ise Venediklilere de bir takım ayrıcalıklar tanınarak ticaret hareketli tutulmaya çalışılmıştır.⁷⁸

14. yüzyılda Bursa'nın ve hemen akabinde Ege kıyılarının ele geçirilmesiyle, doğudan gelen ticaret yollarının Avrupa'ya açılan kolu egemenlik altına alınmış oluyordu. Karadan ise Amasya ve Tokat kervanların geçiş noktası olması sebebiyle yine dışarıdan gelen mallar üzerinde bir hâkimiyet alanı yaratmaktaydı.⁷⁹

Tekstil ürünlerinin ihracatında ise daha rahat bir yapı söz konusuydu. Özellikle İran'dan gelen ipek kumaşlar ve bu kumaşlardan yapılan tekstil ürünleri Avrupa'nın en batı noktalarına kadar ulaşmaktaydı. Avrupa'nın birçok noktasında seçkinler, Osmanlı topraklarından ulaşan lüks tekstil ürünlerine rağbet göstermekteydiler. İran ipeğinin Avrupa'ya ulaşmasında gümrük görevini Bursa şehri oluşturmuyordu⁸⁰. Sadece ipekli kumaşlarla dokunan lüks tekstil ürünleri değil aynı zamanda daha ucuz ürünler de imparatorluğun ihracat kalemleri arasında yer almaktaydı.⁸¹

Dış ticaret konusunda Hindistan üzerinden gelen baharat ticareti de Portekizlilerin Hint Okyanusu'ndaki faaliyetlerine rağmen 16. yüzyıl boyunca sekteye uğramamıştır. Hindistan ve Endonezya'dan gelen baharatlar ile İmparatorluk'un çeşitli ticaret merkezlerinde Avrupa'dan gelen mallar takas edilebilmiştir. Mısır'a kereste ihracı, Antalya'nın köle ticaretinin merkezi olması, güneyden gelen tahıl ürünleri bu döneme dair dış ticaretin önemli noktalarını oluşturmaktaydı.⁸²

⁷⁷ A.e., s. 68-69.

⁷⁸ İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ, (1300-1600)**, s. 141-145.

⁷⁹ A.e., s. 130.

⁸⁰ A.e., (1300-1600), s. 130.

⁸¹ İnalçık, **Devlet-i 'Aliyye**, s. 303.

⁸² İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ, (1300-1600)**, s. 132-135.

Karadeniz ticareti de dış ticaretin hareketli olduğu bir başka önemli alan olmuştur. Karadeniz kıyılarında yetişip Osmanlı topraklarına getirilen gıda ürünlerinin ihracının yasaklanması ve boğazlardan geçen gemiler üzerinde sıkı denetimler yapılmasıyla Karadeniz ticareti yabancılara kapalı hale getirilmiştir. Bununla birlikte Rus ihraç mallarının Osmanlı'ya taşınması dış ticaret bakımından değerlidir.⁸³

Osmanlı Devleti ticarete ilişkin yaptığı düzenlemelerde yerli tüccarı korumayı amaçlayan önlemler almıştır. İskân politikaları ile büyüyen şehirler ticaret hacmini genişletirken tamamen yerli tüccarı korumak amacıyla iç pazarın bir bölümü yabancılara kapatılmış, dış ticarete ise, Müslümanlara daha çok kolaylık sağlamakla birlikte, genel olarak kendi tebaasından olan tüccarları kollayıcı gümrük vergisi uygulamıştır.⁸⁴

Osmanlı anlayışında gümrük, devletlerin arasındaki sınırdan başka kara ile deniz arasında da var olduğu kabul edilmiş, yani denizden karaya veya karadan denize nakillerde de uygulanmış ve bu haliyle bugünkü gümrük anlayışından farklı ve daha geniş düşünülmüştür. Dolayısıyla kara ile deniz arasında geçiş yapan bütün mallar İmparatorluk'un hemen bütün bölgelerinde⁸⁵ gümrük vergisine tabi tutulmaktaydı.⁸⁶

Osmanlı Devleti Marmara'daki deniz gümrüklerini Bizans'taki haliyle korumuştur. Ancak bu bölgeye bağlı olan gümrük bölgesi daha geniş bir alana yayılmıştı. İstanbul Boğazı'nın batı kısmı Gelibolu'ya kadar uzanıyorken, doğu kısmı Çanakkale'yi de geçtikten sonra Aydın'ın güney ucuna kadar uzanmaktaydı. 15. yüzyılın sonlarına doğru önce Antalya daha sonra ise Sinop-Samsun gümrük bölgesi de İstanbul gümrük bölgesine bağlanmıştır. İltizam sistemi çerçevesinde

⁸³ A.e., s. 135-139.

⁸⁴ Genç, a.g.e., s. 209.

⁸⁵ Osmanlı Devleti ele geçirdiği topraklarda sosyal ve ekonomik alanda yerleşmiş olan teamülleri zorlamaksızın kendi düzeni ile ahenkleştirme siyaseti güttüğü için gümrük konusunda da aynı şekilde hareket etmiştir. Bu da imparatorluğun farklı bölgelerinde farklı uygulamalara neden olabilmekteydi. A.e., s. 196.

⁸⁶ A.e., s. 197; Her türlü ihracatta ve ithalatta %10'luk gümrük vergisi, bununla birlikte ticarete ve transit ticarete de %2,5'luk bir vergi uygulanmaktaydı. Kıray, a.g.e., s. 51.

işletilen gümrüklerden gelir elde edilmekle birlikte her bölgede ödenmesi gereken vergiler ve her gümrük bölgesinin kanun ve yönetmelikleri farklılık arz ediyordu. Deniz ticaretinin liman olabilecek her yerde gerçekleşebilme ihtimaline karşılık Devlet, yükleme ve boşaltma yapılabilecek yerleri kendisi belirlemiş ve bunların dışındaki bölgelere yayılmanın önüne yasaklarla geçmeye çalışmıştır⁸⁷. Kara ticaretinde ise belli başlı kervan yolu noktaları üzerinde gümrük noktaları belirlenmişti. Kervanların izleyecekleri yollar belirlenmiş haldeydi ve ne söz konusu güzergâhı değiştirme ne de belirlenen noktalar dışında mal boşaltma hakları söz konusuydu. Belirlenmiş güzergâh üzerindeki gümrük noktalarına geldiklerinde gümrük vergisi tahsil edilmekteydi. Kervansaraylardan çıkabilmek için bütün noktalarda vergileri ödediklerine dair belgeleri ibraz etmek zorunda olan tüccarlar, varış noktasında ise mizan vergisi ödemekle yükümlüydüler.⁸⁸

Osmanlı Devleti dış ticarete kimi zaman veya kimi mallarda koruyucu önlemlere de başvurmuştur. Loncalardan bahsedilecek bir alt başlıkta da görüleceği gibi Devlet desteğiyle kurulan imalathanelerde üretilen basma, tuz, enfiye gibi ürünlerin ithalatının yasaklanması söz konusu olmuştur. O kadar ki ithalatı yasak olan tuzun, tuzlanmış derilerin ithalatı sebebiyle ülkeye girişine engel olunamayacağı için, bu ürünlere uygulanacak gümrük vergisi miktarı derilerdeki tuz miktarına göre belirlenmeye başlanmıştır.⁸⁹

Görüldüğü üzere, her ne kadar dış ticaret bugünkü anlayıştan farklı olarak kurgulandığı için ihracat yoğun miktarlara ulaşamıyor olsa da, gümrük konusu Osmanlı Devleti için de büyük önem arz ediyordu. Yine genel olarak ticareti kısıtlayan düzenlemelere rağmen ticaret, Osmanlı toplumu ve devleti için oldukça önemliydi. Osmanlı iktisadi düşüncesinde tüccarlara büyük önem verilmekte ve bunun bir sonucu olarak da bölgesel ticaret tekelleri kurmaya varan geniş hareket alanı tanınmaktaydı. Loncalara uygulanan bir takım kurallardan istisna bile tutulan

⁸⁷ Genç, **a.g.e.**, s. 197.

⁸⁸ İncalcık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, s. 245-246; 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı, kervanların belirlenmiş rotalarının dışına çıkmalarına engel olamamıştır. **A.e.**, s. 245.

⁸⁹ Mehmet Genç, "Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi", **V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi: Tebliğler**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1990, s. 15-16.

tüccarların iktisadi düzeni çözücü bir işlev görmemeleri içinse bir takım önlemler⁹⁰ alınmaktaydı.⁹¹ Ticaretin sıkı bir şekilde denetlenmesi ve ticari faaliyetlere ilişkin düzenlemeler, kamu yararı kavramının belirleyici olduğunun bir göstergesi olarak okunabilir⁹².

(3) Loncalar ve esnaf

Osmanlı ekonomik yapısı içinde şehirlerdeki üretim daha çok küçük coğrafi birimler içerisinde sınırlı sayıda nüfus için yapılmaktaydı. Üretimin bu sınırları pazarı da sınırlamaktaydı. İhtiyaç fazlası üretim de ihtiyacın altında kalan üretim de böylesi bir ekonomiyi sarsacağından üretimin hep dengede tutulması sağlanmalıydı. Üretimin belli bir seviyede sabitlenebilmesi için gerekli şeylerden biri de üretici sayısını kontrol altında tutmaktır. Lonca sistemi, diğer işlevlerinin yanı sıra, işte bu küçük birimler içerisindeki gerek ürün miktarını gerekse de üretici sayılarını kontrol altında tutmaya da yarayan mesleki örgütlenmelerdi.⁹³ Ki bu işlevleri Osmanlı Devleti'nin genel ekonomik düzeni ve ekonomik anlayışında en önemli noktayı teşkil etmekteydi.

Osmanlı loncaları fütüvvet⁹⁴ kurallarının etkisi altında şekillenmiştir. Fütüvvet ahlakı cömert, özverili, disiplinli, itaatkâr ve dengeli bir kişilik olmayı öğütleyen kurallar bütünüydü.⁹⁵ Fütüvvet ilkelerine göre örgütlenen bu yapılar Ahi hareketinin devamı olarak güçlü bir yapıya sahipti ve bu yapıların dini bir yönü de

⁹⁰ Provizyonizm ilkesi gereğince tüccarların kar oranlarına dahi sınırlandırmalar getirilmişti. Genç, **a.g.e.**, s. 206.

⁹¹ Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500 – 1914**, s. 67.

⁹² Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye: 1- Bizanstan Tanzimata**, s. 323; Aynı bölümde Yerasimos, üretici, nakliyecisi ve satıcının yaptığı faaliyetlerin zorlamaya konu olmadığı açık olsa bile, birer devlet memuru olarak görüldüğünü iddia etmektedir.

⁹³ İnalçık, **Devlet-i 'Aliyye**, s. 297-298.

⁹⁴ Fütüvvet kelime manası olarak gençlik, yiğitlik, delikanlılık gibi anlamlara gelmekle beraber kavramsal olarak, Allah'ın emirlerine uymak ve ona en güzel şekilde ibadet etmek, açık veya gizli bütün kötülüklerden kaçarak en güzel ahlaka sarılmak olarak tanımlanmıştır. Aslında daha geniş anlamıyla hem Allah'a, hem peygamberlere, hem de diğer insanlara iyilikle muamele etmek, onların gönlünü hoş tutacak şeyler yapmaya çalışmaktır. Ebu Abdi'r-Rahman Muhammed İbn el-Huseyn es-Sülemi, **Tasavvufta Fütüvvet**, Çev.: Süleyman Ateş, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1977, s. 24-36.

⁹⁵ İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ, (1300-1600)**, s. 157-158.

bulunmaktaydı⁹⁶. Mesleğe kabul için yapılan törenler belli ritüellere sahipti ve bu ritüeller sıkı olarak uygulanıyordu⁹⁷.

Lonca şeyhi, kethüda ve yiğitbaşı gibi organları olan bu yapılar için hiyerarşi de çok büyük bir önem arz ediyordu. Şeyh loncanın başında bulunan manevi liderdi ve çıraklık, ustalık gibi törenlere başkanlık ediyordu. Bu simgesel makamın yanında, loncalarda ustalar, lonca kurallarını uygulamak ve kendilerini devlet karşısında temsil etmek üzere bir kethüda seçerlerdi. Bağımsız bir lonca kurmak isteyen esnaflar önce bir kethüda seçerler, kadiya başvururlar ve kadının kayıt altına almasıyla lonca kurulurdu. Kethüdaların üzerinde ise şehir kethüdası bulunurdu. Şehir kethüdası bütün lonca kethüdalarının üstünde ve onların temsilcisi olarak görev yapıyordu. Yiğit başı ise loncanın içişlerinin yürütümünden sorumlu kişi olarak hammadde alınması ve dağıtılması, üretilen malların lonca kurallarına uygunluğu gibi denetimleri yapardı.⁹⁸ Ustalığa geçiş ancak usta ve loncanın onayı ile mümkün olabiliyordu. Usta olmak ve dükkân açmak oldukça zordu⁹⁹.

Bağlı bulunduğu lonca tarafından usta olarak kabul edilip ticaret veya zanaat yapma hakkı elde eden bir kişi, kira sözleşmesi yaparak belli bir taşınmaz için anlaşır ve böylece o taşınmaz üzerinde “gedik” hakkı kazanmış olurdu. Gedik, çalışma yetkisi ve çalışma yerine verilen isimdi. Sürekli belirlenmiş bir yerde yapılan ticaret ve zanaat için “mustakir gedik” ismi kullanılmıştır. Ancak bununla birlikte “havayi gedik” adı verilen gezici meslekler de bulunmaktaydı.¹⁰⁰

Osmanlı kentlerinde, zanaat ve ticaret loncaları iktisadi yaşamın temelini oluşturmaktaydılar. Loncaların temel işlevi usta-çırak ilişkisi içinde zanaatın yeni

⁹⁶ Loncaların tarikatlarla sıkı bir bağlantısı bulunuyordu. Ayrıca her mesleki örgüt kendisini farklı bir peygambere nispet ediyor, mesleğin ilk temsilcisi ve ustası olarak peygamberleri kabul ediyorlardı. Erol Özbilgen, **Bütün Yönleriyle Osmanlı Adab-ı Osmaniye: Devlet, Kurumlar, Toplum, Şehir, Aile, Birey, Bilim, Sanat, Kültür, Ticaret, Sanayi, Teknoloji**, İstanbul, İz, 2003, s. 350.

⁹⁷ Özbilgen, **a.g.e.**, s. 350.

⁹⁸ İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ, (1300-1600)**, s. 158-159.

⁹⁹ **A.e.**, s. 163-164.

¹⁰⁰ Üçok, Mumcu, Bozkurt, **a.g.e.**, s. 283.

nesle aktarılmasıydı. Ancak loncaların ekonomik hayat açısından bundan daha önemli işlevi denetim sağlamaktı.¹⁰¹

Gerekli hammaddenin sağlanması ve esnafa dağıtımı, bunların işlenmesi ve pazarlanması, üretim şekillerinin ve üretim hacminin plansız bir şekilde değişmesinin engellenmesi loncaların kontrolü altındaydı. Bunların yanı sıra disiplin cezaları uygulama yetkisi de loncaların yetkileri arasındaydı. Söz konusu cezalar öğüt verme ile başlayan, kısa süreli dükkân kapama, hammaddeden pay ayırmama gibi mali cezalarla devam eden, dayak gibi bedensel cezaları da kapsayan ve en ağır suçların cezası olarak sosyal ve ekonomik hayattan dışlama ve esnafıktan çıkarmanın öngörüldüğü cezaları kapsıyordu.¹⁰²

Osmanlı Devleti'nde lonca örgütlerine bir takım koruyucu tedbirler de uygulanmaktaydı. Örneğin basma imalatında Devlet desteğiyle imalathaneler açılması, İstanbul'a basma ithalatı yasaklanması lonca ve lonca esnafı için birer koruyucu tedbir olarak kapitülasyonlara rağmen uygulanabilmiştir. Benzeri uygulamalar tuz, enfiye gibi ürünlerde de uygulanmıştır.¹⁰³

Loncalar sahip oldukları gelirle oluşturdukları fonlar sayesinde toplumsal işlevler de görmekteydiler. Bağlı zanaatkârlardan elde edilen gelirleri düşük faizle¹⁰⁴ üyelere kredi olarak veriyorlar elde edilen faiz gelirlerini ise loncanın üyesi olan veya olmayan yoksullar için kullanıyorlardı.¹⁰⁵

¹⁰¹ Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500 – 1914**, s. 68-69.

¹⁰² Özbilgen, **a.g.e.**, s. 351-353.

¹⁰³ Genç, **a.g.m.**, s. 15.

¹⁰⁴ İslam dini bakımından yasak olan faiz Osmanlı Hukuku bakımından da yasaklanmış uygulamalardan olsa da yasağı arkadan dolanma suretiyle aşılması mümkün olmuştur. Çeşitli iş ortaklarıyla kredi düzenlemeleri, borç transferleri ve kredi mektupları gibi yollarla faiz engeli aşılmıştır. Borçlanan kişinin aldığı miktarın yanı sıra, yine tarafların anlaşmış olduğu faiz miktarınca yün veya kumaş satımında anlaşmaları söz konusuydu. Buna göre borçlu borcunu öderken, tarafların kararlaştırdıkları miktarda yün veya kumaşın parasını da ödemekteydi. Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500 – 1914**, s. 75-77.

¹⁰⁵ Stanford J. Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çev.: Mehmet Harmancı, C.: 1, İstanbul, E Yayınları, 1982, s. 221-222.

5-) Klasik Dönem Osmanlı'da Toplumsal Sınıflar

Osmanlı toplumu tıpkı diğer Ortadoğu devletlerinde olduğu gibi temel olarak sultan ve onun iktidarını temsil eden diğer yöneticiler ile askerlerden oluşan askeri sınıf ve vergi veren reayadan oluşmaktaydı.¹⁰⁶ Bu farklılaşma vergiler konusunda kendisini belirgin bir şekilde ortaya koymaktadır. Buna göre tarım, ticaret ve zanaatla uğraşıp vergi veren ve büyük bir kitleyi oluşturan halk ile vergi vermeyip halktan padişah adına vergi toplayan çok kısıtlı sayıda yöneticiler Osmanlı toplumunun temel ayrımının taraflarını oluşturmaktaydı¹⁰⁷. Siyasal iktidarı elinde bulunduran yönetici sınıfı, sistemi kendi elinde tutabilmek için toplumun diğer katmanlarını ve genel olarak ekonomiyi mevcut şartları içerisinde tutmaya çabalamışlardır¹⁰⁸.

Ekonomik bir ayrım olmamakla birlikte ekonomiye de etki eden Osmanlı toplumu için temel bir başka kategori ise müslüman-gayrimüslim ayrımıdır. Özellikle alınan vergi miktarlarının farklılaşmasına neden olan bu ayrım, ötesinde millet algısının da temelini oluşturmaktaydı. Her din mensubu aynı zamanda o milletin mensubu olmuş oluyordu. Her millet *eğitim, din, adalet ve toplumsal güvenlik* konularında kurumlar oluşturmaktaydı. Osmanlı Devleti dört temel milletin varlığını kabul etmekteydi ki bunlar Müslümanlar, Ortodokslar, Museviler ve Ermenilerdi.¹⁰⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik yapısı, bir çift öküzle sürülebilecek büyüklükteki topraklar üzerinde çiftçilik yaparak ekonomik hayata katılan ve ürettiği ürün üzerinden merkezden atanan memurlara (sipahi) vergi ödeyen köylülerin üzerinde yükseliyordu.¹¹⁰ Bu noktada bir başka odak noktasını oluşturan bürokrasi de hiyerarşik bir şekilde yükselmekte ve toplumsal yapının tepe noktasını oluşturmaktaydı¹¹¹. Halk hükümdarın otoritesini temsil eden yönetici, asker ve din

¹⁰⁶ İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ, (1300-1600)**, s. 75; Ayrıca, Osmanlı Devleti klasik dönemi toplumsal yapısı bakımından bkz. Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, s. 15-22.

¹⁰⁷ Shaw, **a.g.e.**, s. 166-167.

¹⁰⁸ Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye: 1- Bizanstan Tanzimata**, s. 209-210.

¹⁰⁹ Shaw, **a.g.e.**, s. 214-216.

¹¹⁰ Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, s. 21.

¹¹¹ Ahmet Cihan, İlyas Doğan, **Osmanlı Toplumsal Yapısı ve Sivil Toplum**, 3F, İstanbul, 2007, s. 15.

adamları ile tebaa olmak üzere ikiye ayrılmıştır¹¹². Geleneksel Ortadoğu toplumlarının üretici sınıflarını oluşturan çiftçi, tüccar ve zanaatkar Osmanlı toplumunun da yapısına yansımıştı¹¹³. Devlet, ekonomik fazla üzerinde katı bir denetim kurmakta ve bu fazlayı sürekli olarak birbirleriyle çekişen gruplar arasında yeniden bölüştürerek sistemin devamlılığını sağlamaktaydı¹¹⁴.

Osmanlı toplum düzeninde serflik ya da – ev içi köleliği haricinde¹¹⁵ – kölelik gibi alternatif emek sistemleri tercih edilmemiş, küçük köylülük üretimin temel taşı olmuştur ve mahalli yöneticiler hiçbir zaman bu köylüleri serf haline getirememişlerdir.¹¹⁶ Türkiye Cumhuriyeti’nin de toplumsal yapısını etkileyen tarıma dayalı işletme tarzı, yukarıda değinilen miri arazi ve çift-hane sistemine dayanmaktaydı. Emeğin temel birimi babanın şahsında simgelenen aile olsa da buna ek olarak anılması gereken bir diğer emek dönemin tarım teknolojisi bakımından en ileri düzeyi olan bir çift öküzle çekilen sabandır¹¹⁷. Zira vergilendirme sisteminde aile, öküz ve toprak birlikte düşünülmüş ve hepsi birlikte *mali bir ünite* olarak kabul edilmiştir. Çift resmi vergisi işte bu ünitenin vergisidir¹¹⁸.

Osmanlı Devleti’nde temel ticari üretim ve dağıtım şekli esnaflıktı. Bunlar tüccardan sayılmazdı ve hırfet olarak anılırlardı. Tüccar sadece bölgelerarası ticaret yapan kişilere yani büyük işadamlarına verilen isimdir.¹¹⁹ Tüccarlar sosyal hayatta köylülerden, esnaftan ve bir kısım askeri zümreden bile daha itibarlı bir pozisyona sahipti¹²⁰.

¹¹² İnalçık, **Devlet-i ‘Aliyye**, s. 256.

¹¹³ İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ, (1300-1600)**, s. 156.

¹¹⁴ Kıray, **a.g.e.**, s. 52.

¹¹⁵ Mehmet Semih Gemalmaz, **Devlet, Birey ve Özgürlük**, Genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul, Legal, 2012, s. 472.

¹¹⁶ Keyder, **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, s. 15.

¹¹⁷ İnalçık, **Devlet-i ‘Aliyye**, s. 245-246.

¹¹⁸ Halil İnalçık, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, **V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi: Tebliğler**, Ankara, 1990, Türk Tarih Kurumu, s. 5.

¹¹⁹ İnalçık, **Devlet-i ‘Aliyye**, s. 257.

¹²⁰ Genç, **a.g.e.**, s. 205.

Zanaatkârlar ise toplumun en alt tabakasını oluşturuyordu. Her sınıfın mevkisini gösteren kıyafetleri vardı ve zanaatkârların üst sınıfa ait kıyafetler giymesi dahi yasaktı.¹²¹ Osmanlı Devleti'nin büyük şehirlerindeki loncalar, 16. yüzyılda şehirli nüfusun hızlı artışı sonrası açılacak dükkân sayısının üzerine çıkılmasına engel olmamış, padişah fermanları bile bu seviyeyi olması gereken düzeye indirmeyi sağlamamıştır. Özellikle dış pazar için üretim yapan birçok lonca kapitalist girişimcilere dönüşmeye başlamış, işçilerle ustalar arasında ekonomik ve toplumsal fark büyümeye başlamıştır. Atölyeler, lonca makamları babadan oğula geçen birer miras konusu olmuştur. Çatışma aynı zamanda ustalar arasında da mevcuttu. Eski ustalar, devleti topluma kalitesiz mal sunmak, ahlaksızlık ve züppeliği yaymak gibi ithamlarla yeni ortaya çıkan ustalara karşı kışkırtıyordu¹²².

Osmanlı vergi sistemi toplumun katmanlı yapısını ortaya koyan ve onların statüsünü de belirleyen bir sistemdir. Reayanın verdiği çift resmi, bekarlardan alınan 6 akçelik mücerred resmi, evlilerden alınan 12 akçe tutarında bennak resmi, başkası adına toprak işleyen kişilerden alınan dönüm resmi, bir sipahinin toprağına belirli bir süreliğine yerleşen ve fakat toprağı işlemeyenlerden alınan tütün veya kışlak resmi gibi vergiler¹²³ askeri sınıftan alınmazdı. Kişinin evli veya bekâr olması, müslüman veya gayrimüslim olması da alınan vergi miktarlarını belirlediği göz önünde bulundurulursa vergi sisteminin, kişinin, toplumun hangi katmanında yer aldığını gözettiği ortaya çıkmaktadır.¹²⁴

B) Osmanlı'nın Kapitalizmle Tanışması

1-) Osmanlı'daki Dönüşüm

16. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı Devleti'nin askeri ilerlemesi duraksama sürecine girmiş ve savaşlar daha uzun sürelerde sona ermeye başlamıştı. Bu da devletin en önemli gelirlerinden birinin kesilmesi anlamına gelmekteydi.

¹²¹ İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ, (1300-1600)**, s. 156-157.

¹²² İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ, (1300-1600)**, s. 163-164.

¹²³ Söz konusu vergiler ve bu vergilerin hesaplanışına dair bir çalışma için bkz. İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler**, s. 31-48.

¹²⁴ A.e., s. 49-54.

Ayrıca Avrupalıların yeni ticaret yolları keşfetmesiyle birlikte Osmanlı Devleti sahip olduğu gelir kalemlerinden birisini daha kaybetmiş oluyordu.¹²⁵

Ancak aynı dönemde bir başka sorun da, söz konusu dönemin hemen öncesinde, siyasi ve iktisadi hayatta kurulan istikrarın imparatorluk topraklarını cazibe merkezi haline getirmiş olmasıydı ki bu da büyük nüfus artışına sebep olmuştu. Nüfus artışı tarım ürünlerinin fiyatlarının artmasına, fiyatların artması toplanan vergilerin düşmesine neden olurken sipahiler işlevlerini sürdüremez hale gelip toprakları terk etmeye başlamışlardı. Terk edilen topraklar ise askeri görevlilerin ve mahaldeki nüfuzlu kişilerin ellerinde toplanmaya başlamıştı.¹²⁶ Toprakları özel mülkü haline dönüştürmeye başlayan tımar sahipleri ve nüfuzlu kişiler bu toprakları köylülere kiraya veriyorlardı.¹²⁷ Bununla birlikte çıkan isyanlar köylülerdeki huzursuzlukları artırıcı bir etki doğurmaktaydı. Söz konusu isyanların doğurduğu haydutluk ve eşkıyalık da köylülerin topraklarını terk etmesine neden oluyordu.¹²⁸

Osmanlı toprak rejimine darbe vuran bir başka gelişme ise padişahların miri arazilerden kişilere özel mülkiyet tahsis etmeleri olmuştur. Padişahların devlet arazisinin maliki olması sebebiyle böylesi bir tasarruf hakkı olduğu ve padişahların bu yetkiyi kullanarak özellikle dini önder veya tarikatlara devlet arazisinden mülkler tahsis etmelerinin Osmanlı'nın erken dönemlerine kadar dayandığı görülmektedir. Ancak ekonomideki bozulma neticesinde hazinedeki sıkıntıları gidermek adına arazi satışları yapılması arazi rejiminin bozulmaya başladığının habercilerinden birisi olmuştur.¹²⁹

¹²⁵ Oya Köymen, **Sermaye Birikirken: Osmanlı, Türkiye, Dünya**, 2. Basım, 2007, Yordam, İstanbul, s. 79.

¹²⁶ Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, s. 23.

¹²⁷ Cin, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, s. 329.

¹²⁸ Cin, **Miri Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü**, s. 277.

¹²⁹ Cin, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, s. 329-330.

Bütün bu gelişmeler sonucu miri toprakların mülk topraklar haline gelmeye başlamasıyla büyük çiftlikler ortaya çıkmaya başlamış¹³⁰ yerel memurlar ekonomik ve siyasi bir güç olarak belirginleşmeye başlamışlardır.¹³¹

16. yüzyılda Avrupa’da ortaya çıkan fiyat devrimi de Osmanlı ekonomisini etkileyen bir gelişme olarak zikredilmelidir. Söz konusu dönemde Avrupa genelinde fiyatlar katlanarak artmış ve alım gücü düşmüştü. Söz konusu fiyat artışlarının sebepleri konusunda iki farklı bakış açısı bulunmaktadır. Bunlardan ilki Amerika’nın keşfi ile Avrupa’ya giren yoğun miktardaki altın ve gümüş madenleri sonucu tedavüldeki para miktarının yükselmesi, ancak bu yükselmeye karşılık üretimin bu hıza ayak uyduramaması şeklindeki açıklamadır. İkinci bakış açısı ise fiyat devrimini 16. yüzyıldaki yoğun nüfus artışıyla açıklamaktadır. Bunun delili olarak ise tarımsal ürünlerdeki artışın daha hızlı olmasını göstermektedir. Aynı görüş Avrupa’daki özellikle orduların büyümesiyle yükselen devlet taleplerinin de fiyat devriminde etkili olduğunu ileri sürmektedir.¹³² Avrupa’daki bu ekonomik gelişme, Osmanlı pazarındaki tahıl ve hayvansal gıdalar ile deri, pamuk, ipek gibi hammadde talebi doğurmuş, bu fırsatı kaçırmak istemeyen toprağın yeni sahipleri de daha büyük teşebbüslerde bulunmuşlardır¹³³. Avrupa’dan gelen tüccarlar Osmanlı ekonomisinde değerli madenlerin büyük miktarlara ulaşmasına bu durum da fiyatların daha da artmasına sebep olmuştur¹³⁴.

17. yüzyıl boyunca da devam eden ayaklanmalar merkezi devletin gücünü iyice kırarken taşrada da bir iktidar boşluğu söz konusuydu. Merkezi devletin atadığı valiler dahi ayaklanıyordu. Bu ayaklanmaların toplumsal temelini ise topraklarını terk ederek paralı askerlik yapan köylüler oluşturunuyordu. Zayıflamaya başlayan merkezi yönetimin taşradaki kontrolü elde tutmaya yönelik girişimleri sonucu ortaya

¹³⁰ Barkan, **Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat**, s. 93.

¹³¹ Keyder, **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, s. 23.

¹³² Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500 – 1914**, s. 105-107.

¹³³ Keyder, **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, s. 23.

¹³⁴ Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500 – 1914**, s. 118.

“ayan” adı verilen yeni bir zümre doğuyor ve sürekli hale gelmeye başlayan isyan ve eşkıyalık faaliyetleri bu yeni zümreyi giderek daha vazgeçilmez hale getiriyordu.¹³⁵

17. ve 18. yüzyıllar boyunca savaş teknolojisindeki gelişmelerin de ekonomiye büyük etkileri olmuştur. Ateşli silahların yaygınlaşması sonucu merkezi orduların öneminin artması ile sürekli, eğitilmiş ve maaşlı ordu düzenine geçmeye başlayan Osmanlı Devleti için tımar usulü de değerini kaybediyordu. Artık Devlet, elde edilen gelirlere sipahiler aracılığıyla değil doğrudan ve parasal olarak sahip olmalıydı.¹³⁶ Merkezin nakit ihtiyacının karşılanması için vergi sistemi değiştirilmeye başlanmıştı. Öncelikli olarak devlet tarafından özellikle savaş dönemlerinde nakit, mahsul veya mal olarak toplanan ve doğrudan devlet hazinesine giden avarız-ı divaniye ve tekalif-i örfiye vergileri daha sık toplanmaya başlanmıştı.¹³⁷ Köylülerin ve sipahilerin topraklarını terk etmesine de neden olan bu uygulamaların yetersiz kalması iltizam usulünün yaygınlaştırılmasını sonuçlamıştı¹³⁸. Bu ise toprak düzenin değişmesi, toprak düzenin değişmesi ise ekonominin baştan aşağıya etkilenmesi anlamına gelmekteydi.

2-) Tanzimat ve Hukuk

Yukarıda ele alınan değişimin zirveye ulaştığı ve Osmanlı klasik döneminin sona erdiği 19. yüzyıl ve Devlet’in yıkılışa gittiği süreç çeşitli bölümlere ayrılarak isimlendirilmektedir. 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı’nı takip eden döneme, bu ferman dolayısıyla Tanzimat Dönemi denilmekte, 1876 yılında ilan edilen Kanun-u Esasi ile başlayıp 1878’e kadar olan dönem I. Meşrutiyet olarak adlandırılmaktadır. 1908 yılına kadar yaşanan döneme İstibdat ve en nihayet 1908 yılından sonra Devlet’in yıkılışına kadar olan döneme ise II. Meşrutiyet adı verilmektedir.¹³⁹ Ancak bu çalışma açısından bu kadar detaylı bir ayrıma

¹³⁵ A.e., s. 140-142.

¹³⁶ A.e., s. 119-120.

¹³⁷ A.e., s. 122.

¹³⁸ A.e., s. 146-147.

¹³⁹ Ahmet Mumcu, “Tanzimat Dönemi’nde Türk Hukuku”, **Adalet Kitabı**, Ed.: Bülent Arı, Selim Aslantaşbaş, Ankara, Adalet Bakanlığı Yayınları, 2007, s. 187.

gidilmeyerek 1908'e kadar olan dönem genel olarak Tanzimat Dönemi olarak ele alınacaktır.

Tanzimat Fermanı'nın ilanının milat olarak kabul edildiği yeni dönemle birlikte Osmanlı Devleti'nde sosyal, siyasi ve hukuki büyük bir değişim süreci de başlamıştır.¹⁴⁰ Özellikle hukuk dünyasında ciddi gelişmelerin olduğu ve birçok alanda kanunlaştırma faaliyetlerinin görüldüğü Tanzimat Fermanı'nı izleyen dönemde ceza hukuku, ticaret hukuku, medeni hukuk gibi alanlarda bir dizi kanun ilan edilmiştir.

Yapılan kanunlardan özellikle ekonomik uğraşı alanlarını doğrudan etkileyenlerini kendi başlıkları altında incelemek daha yerinde olacaktır. Tanzimat Fermanı'yla başlayan süreç, 1876 tarihli Kanun-u Esasi başta olmak üzere anayasal gelişmelere de konu olmuştur.

Anayasal gelişmelerin başında yer alan ve Tanzimat Fermanı olarak da isimlendirilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu, biçimsel açıdan diğer fermanlardan farklı olmasa da¹⁴¹ içerik itibarıyla padişahın yasa üstünlüğünü tanıyarak kendini sınırlaması, kanunsuz suç ve cezanın olmayacağı, mülkiyet güvencelerinin sağlanması ve can güvenliğinin sağlanmasına yönelik düzenlemelere yer verilmesi¹⁴² bakımlarından anayasal nitelikte bir belge olarak kabul edilmektedir.¹⁴³ Anayasaların şekli şartlarını sağlayan bir belge olmaması ve devletin kuruluş ve işleyişine yönelik içerikten yoksunluğu sebepleriyle anayasal bir metin olarak kabul edilemeyeceği eleştirileri¹⁴⁴ ise Ferman'ın anayasal bir metin olduğu iddiasının karşısında yer almaktadır. Buna göre Ferman tıpkı Islahat Fermanı'nda olduğu gibi sadece bir reform programı olarak kabul edilmelidir¹⁴⁵.

¹⁴⁰ Recai G. Okandan, **Âmme Hukukumuzun Anahatları [Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi]: Osmanlı Devletinin Kuruluşundan Yıkılışına Kadar**, C.: 1, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1977, s. 69.

¹⁴¹ Mumcu, "Tanzimat Dönemi'nde Türk Hukuku", s. 190.

¹⁴² Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, 7. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi, 2001, s. 87-90.

¹⁴³ Mumcu, "Tanzimat Dönemi'nde Türk Hukuku", s. 190.

¹⁴⁴ Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, s. 92-93.

¹⁴⁵ Münci Kapanı, **Kamu Hürriyetleri**, 7. bs., Ankara, Yetkin, 1993, s. 101.

Dönemin ikinci önemli gelişmesi ise 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı'dır. Islahat Fermanı aslında Tanzimat Fermanı'nın teyit edilmesidir.¹⁴⁶ Rusya'nın müdahalelerinden korunmak için Avrupalı müttefik arayışında olan Osmanlı Devleti'nin, ittifak karşılığında Hristiyan azınlıklara bir takım haklar tanımasını içeren Islahat Fermanı¹⁴⁷, hukuki nitelik ve şekil açısından Tanzimat Fermanı'nın bir benzeridir¹⁴⁸.

Dönemin en önemli hukuk belgesi ise hiç şüphesiz ki Kanun-u Esasi'dir¹⁴⁹. Kanun-u Esasi'nin biçimsel bakımdan bir anayasa olduğu kabul edilmektedir. Gerek bölümlere ve maddelere ayrılması ve gerekse dili açısından, daha önce ilan edilen fermanların anayasal nitelikte kabul edilmelerine rağmen eleştiri alan yönlerini bertaraf etmiş, daha teknik bir metindir.¹⁵⁰ Ancak özellikle içeriksel bakımdan anayasa olarak kabul edilemeyeceğini ileri süren yazarlar da mevcuttur¹⁵¹.

Kanun-u Esasi'yle düzenleme altına alınan haklara bakıldığında, döneminin de bir yansıması olarak, liberal-burjuva hak kategorisine dâhil olan bir takım hakların yer aldığı görülmektedir. 1876 tarihli söz konusu düzenlemede; kanun önünde eşitlik (m. 17), mülkiyet hakkı (m. 21), konut dokunulmazlığı (m. 22), adil yargılanma hakkının bazı unsurları (m. 23), angarya yasağı (m. 24) ve işkence yasağı (m. 26) gibi haklara yer verilmiştir.

Hiç şüphesiz ki Kanun-u Esasi'nin getirdiği en büyük yenilik yönetsel bakımdan ortaya çıkmıştır. Her ne kadar monarşik yapıyı sağlam bir şekilde koruma

¹⁴⁶ Islahat Fermanı'nda açıkça "tekit ve teyit" ifadesi kullanılmaktadır. Islahat Fermanı'nın tam metni için bkz. Suna Kili, A. Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri "Senedi İttifaktan Günümüze"**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985, s. 14-18.

¹⁴⁷ Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, s. 95.

¹⁴⁸ Mumcu, "Tanzimat Dönemi'nde Türk Hukuku", s. 193.

¹⁴⁹ Kanun-u Esasi'nin tam metni için bkz. Kili, Gözübüyük, **a.g.e.**, s. 31-44.

¹⁵⁰ Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, s. 136.

¹⁵¹ Okandan, **a.g.e.**, s. 146-147. Okandan Kanun-u Esasi'nin toplum veya toplumu temsil eden kişilerce ve bir yasama organınca veya kurucu bir meclis tarafından düzenlenmediği veya söz konusu kişi ve kurumların onayına sunulmaması bakımından da eleştirmiştir. Eleştirilerini sürdüren Okandan, Kanun-u Esasi'nin herhangi bir sosyal, siyasi, ekonomik ve hukuki doktrine bağlı kalınsızın hazırlanmış olduğunu ileri sürmüştür. **A.e.**, s. 144-145.

altına alan maddeler içermesine – örneğin saltanatı tanıyan m. 3¹⁵², Heyet-i Ayan meclisi üyelerinin padişah tarafından seçileceğini düzenleyen m. 60¹⁵³, padişaha Meclis-i Umumi'nin feshedilmesine varan yetkiler veren m. 7¹⁵⁴ - ve yalnızca iki yıl gibi kısa bir süre sonra *fiilen hükümsüz* duruma düşmesine rağmen meşruti bir yönetim kurma yolunda atılmış büyük bir adımdır.¹⁵⁵

3-) Ekonomi ve Düzenlenmesi

a) Tarım

Tarımsal üretimin önemi Osmanlı İmparatorluğu için hiçbir zaman kaybolmamıştır. Tarımsal üretim devletin son dönemlerine girildiğinde toplam ekonominin %65'ini oluştururken, yine nüfusun %80'nin tarımcılıkla uğraştığı görülmektedir.¹⁵⁶ İlk bölümde tarımsal faaliyetler ve bu tarımsal faaliyet alanlarına dair düzenlemeler, alınan vergiler daha detaylı bir şekilde ele alındığı için burada sadece arazi ve tarımsal üretimde meydana gelen değişiklikler ele alınmaya çalışılacaktır. Keza aynı şekilde ticaret, zanaat ve esnaflara ilişkin bölümlerde de ilk bölümde ele alınan konularda tekrara düşmemek için dönemsel farklılıklar üzerinde durulacaktır.

Bundan öncesinde olduğu gibi 19. yüzyıl boyunca da küçük köylü üreticileri tarımın bel kemiğini oluşturmaktaydı. Büyük toprak sahipleri de kira karşılığında topraklarını bu küçük köylü ailelere vermekteydi. Geleneksel üretim tarzı olan bir çift öküze dayalı aile emeği bu dönemde de geçerliydi. Küçük üreticilerin ağır vergilere rağmen hayatlarını sürdürebilmeleri işgücünün düşük, toprakların ise görece geniş olmasından kaynaklanmaktaydı. Toprakların geniş, işgücünün az olması

¹⁵² Kanun-u Esasi m. 3: Saltanat-ı seniyei Osmaniye hilafeti kübrayı islamiyeyi haiz olarak sülalei âli Osmandan usulü kadimesi veçhile ekber evlada aittir.

¹⁵³ Kanun-u Esasi m. 60: Heyeti Âyanın reis ve âzası ... doğrudan doğruya tarafı hazreti padişahiden nasbolunur.

¹⁵⁴ Kanun-u Esasi m. 7: ... meclisi umuminin akt ve tatili ve ledel iktiza heyeti mebusanın azası yeniden intihap olunmak şartile feshi hukuku mukaddesei Padişahi cümlesindendir.

¹⁵⁵ Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, s. 120-161.

¹⁵⁶ Serdar Öztürk, Fatih Yıldırım, “Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Çöküşü ve Atatürk Dönemi İktisat Politikaları”, **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, C.: 10, S.: 2, 2009, s. 147.

emeği değerli hale getirdiği için, yüksek ücretli işçi çalıştırmak büyük toprak sahipleri için cazip değildi.¹⁵⁷

Bu dönemi önceki dönemlerden ayıran en önemli özellik ise tarımsal üretimin pazara dönük olarak yapılmaya başlanmasıdır. Tarımsal ürünlerin pazara yönelik olarak yetiştirilmeye başlanmış olması, tarımsal ürünlerin hem miktarının artması hem de çeşitlenmesiyle sonuçlanmıştır.¹⁵⁸ Pazara yönelik üretim yapılmasının temel nedenleri Avrupa'ya tütün, üzüm, fındık, afyon gibi tarımsal ürünlerin ihracatının artması ve aynı zamanda kentlerin nüfusunun artmış, demiryolu ağı ile iç pazara açılma imkânı genişlemiş olmasıdır. Anadolu'da üretilen tarımsal ürünlerin %20'ye yakın bir kısmı Avrupa'ya ihraç edilirken, bugünkü Türkiye sınırları içerisinde yaşayan nüfusun %20'si şehirlerde yaşıyor ve şehirli nüfusun da tarımsal ihtiyaçları Anadolu'dan karşılanıyordu.¹⁵⁹ 1838 yılında imzalan Baltalimanı Ticaret Antlaşması, 1861 yılında Fransa'yla imzalanan ticaret antlaşması gibi gelişmelerle Osmanlı Devleti ihracata yönelik kısıtlama ve yasaklamalar ile iç gümrük uygulamaları kaldırmış bu da tarımsal ürünlerin ihracatının önünü açmıştır.¹⁶⁰

Tarımsal üretim miktarındaki artışın bir başka sebebiyse daha önce tarım için kullanılmamış olan bölgelerin tarıma açılması olmuştur. Tarım ürünlerinin artık pazar için üretilmesi ve ihracata konu olmasıyla birlikte, daha önceden Osmanlı şehirlerinin tahıl merkezi olan bir kısım toprağın kaybedilmesi gibi gelişmeler sonucu Anadolu, Suriye ve Irak bölgelerindeki araziler işletilmeye başlanmıştır.¹⁶¹

Osmanlı Devleti'nden ayrılan topraklardan göç eden nüfus tarıma özendirilmiş, devlet toprakları göçmenlere tahsis edilmiştir. Göçmenlerden Rumeli'ye yerleşip de tarımla uğraşanlardan 6 yıl, Anadolu'da tarıma başlayanlardan ise 12 yıl boyunca vergi alınmayacağına dair kararname bile çıkarılmıştır. Bunun

¹⁵⁷ Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500 – 1914**, s. 213-216.

¹⁵⁸ Donald Quataert, “19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914”, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Edit. Halil İnalcık, Donald Quataert, Çev. Halil Berktaş, C.: 2: 1600-1914, İstanbul, Eren, 2004, s. 961.

¹⁵⁹ Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500 – 1914**, s. 216, 218.

¹⁶⁰ Murat Baskıcı, “Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870-1914”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C.: 58, No: 1, Ocak-Mart 2003, s. 31.

¹⁶¹ Quataert, **a.g.e.**, s. 961.

sebebi, Osmanlı Devleti'nin ve özellikle İstanbul'un tarımsal ihtiyaçlarını karşılayan Balkan topraklarının kaybedilmesi sonucu, İmparatorluğun diğer tarım alanlarına göre daha bakir kalmış olan Anadolu topraklarının değer kazanması olmuştur.¹⁶²

1867 yılında yabancılara toprak mülkiyeti hakkı tanıyan bir düzenleme¹⁶³ yapıldıktan sonra özellikle Batı Anadolu'da İngiliz sermayedarlar geniş topraklar satın almışlar ancak küçük üreticiyi toprağından ayırmada başarılı olamamışlardır.¹⁶⁴

Tanzimat'ı izleyen dönemde daha bilinçli bir tarım politikası üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda resmi kredi kurumları oluşturulmuş, zirai eğitim veren okullar açılmış, model çiftlikler oluşturulmuş, toprakların ve hayvan ırklarının ıslahı çalışmaları yapılmaya başlanmış ve tarımsal araç ve gereçlere gümrük muafiyeti ve aşardan muafiyetler sağlamak yollarıyla tarım teşvik edilmiştir.¹⁶⁵

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin içyapısında verdiği mücadelelerin başında vergi toplama sistemini değiştirmeye yönelik faaliyetler gelmektedir. Yüzyıl boyunca vergilerin doğrudan devlet memurları aracılığıyla toplanması sistemini getiren düzenlemeler çıkarılmış olmasına rağmen Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar bu konuda kesin bir başarı elde edilememiştir. 17. yüzyılın sonlarında kısa süreli olarak verilen iltizam sisteminin, mültezimlere ömür boyu verilmesiyle ortaya çıkan "malikâne sistemi"¹⁶⁶ bu mücadelenin sonuçsuz kalmasına sebep olmuştur.¹⁶⁷

¹⁶² Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500 – 1914**, s. 217.

¹⁶³ 7 Safer 1284 (10 Haziran 1867) tarihinde çıkarılan "Tebaa-i Ecnebiyenin Emlâke Mutasarrıf Olmaları Hakkında Kanun" adını taşıyan bu düzenleme ile Hicaz bölgesi dışında şehir veya kasabalarda veya bunların dışında olan yerlerde yabancılara her nevi gayrimenkul üzerinde mülkiyet hakkı tanınmıştır. Ancak doğuştan Osmanlı tebaası olup da sonradan başka bir devletin tabiiyetine geçen kişiler ile söz konusu Kanun'un protokolünü imzalamamış devletlerin tabiiyetinde olan kişileri bu Kanun'un dışında tutulmuştur. Söz konusu protokol Osmanlı Devleti'nin daha önceden verdiği kapitülasyonları sınırlandırma amacı taşıyan düzenlemeler içeren ve yabancılar konusunda Osmanlı adli teşkilatının yetkili kılınmasını amaçlayan bir protokoldü. "Tebaa-i Ecnebiyenin Emlâke Mutasarrıf Olmaları Hakkında Kanun" hakkında bir çalışma için bkz. Nedjib H. China, "Osmanlı Devletinde Gayrimenkul Mülkiyeti Bakımından Yabancıların Hukuki Durumu", Çev. Halil Cin, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.:24, S.: 1-4, 1967, s. 246-274.

¹⁶⁴ Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500 – 1914**, s. 219.

¹⁶⁵ Baskıcı, **a.g.m.**, s. 31-32.

¹⁶⁶ Malikane sistemiyle ilgili ayrıntılı bir inceleme için bkz. Genç, **a.g.e.**, s. 99-152.

¹⁶⁷ Quataert, **a.g.e.**, s. 972.

Bu dönemde topraklara ilişkin en önemli gelişme, bir kanunname hazırlanarak arazi hukukuna dair düzenlemelerin tedvin edilmesi olmuştur. Tanzimat Dönemi'nde hazırlanan milli kanunlardan birisi olan Arazi Kanunnamesi, Ahmet Cevdet Paşa başkanlığındaki bir heyet tarafından hazırlanmıştır. Arazi Kanunnamesi aslında o zamana kadar uygulanmakta olan arazi hukukunun derlenmesidir.¹⁶⁸

Kanunnamenin çıkarılma sebebi ayanlar başta olmak üzere yerel unsurların gücünü sınırlandırmaktı. Bununla birlikte tarımsal üretimin güçlendirilerek vergi gelirlerinin arttırılması amaçlanmaktaydı. Büyük üreticilerin güçlenmesinin devlet gelirlerinin düşmesini sonuçlayacağı görülmüş; buna karşılık kolay vergilendirilebilen küçük üreticiler yaratılmaya çalışılmıştır.¹⁶⁹ Kanun ile toprağı fiilen işletip de hukuken hak sahibi olmayan kişiler adına tapular çıkarılmasına karar verilmiştir. Böylece hem kayıt dışı tarım kontrol altına alınacak ve ayanların nüfuzu kırılacak hem de toprağı boş bırakma şansını kaybeden küçük çiftçilerin her sene ve düzenli olarak üretim yapması sağlanacaktı¹⁷⁰.

Ancak aynı kaygıların sonucu yapılan düzenlemelerin toprakta özel mülkiyetin yaygınlaşmasına sebep olduğu şeklinde yorumlar da söz konusu olmuştur.¹⁷¹

b) Ticaret

Osmanlı Devleti için 19. yüzyıl dış ticaretin büyük hareketlilik kazandığı ve ekonominin giderek ticarileştiği bir çağ olmuştur. Dış ticaretin artan hacmi Osmanlı Devleti'nin dünya ekonomisiyle bütünleşmesine sebep olmuştur.¹⁷²

Osmanlı Devleti 19. yüzyıla kadar ithalatı serbest bırakan ve ihracatı ise kimi zaman veya kimi ürünlerde yasaklamaya varacak derecede kısıtlayan bir politika izlemiştir.¹⁷³ Ancak 1838 yılında imzalanan Baltalimanı Ticaret Antlaşması ve onu

¹⁶⁸ Aydın, **a.g.e.**, s. 430.

¹⁶⁹ Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500 – 1914**, s. 214-215.

¹⁷⁰ Quataert, **a.g.e.**, s. 974.

¹⁷¹ Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme**, s. 9.

¹⁷² Kıray, **a.g.e.**, s. 68-69.

¹⁷³ Genç, **a.g.m.**, s. 14.

izleyen diğer ticaret antlaşmalarıyla ihracata yönelik yasaklamalar ve kısıtlamalar öngören düzen değişmiştir. 1838 antlaşmasıyla tekeller, olağandışı vergiler, harçlar ve İngiliz tüccarlar için iç ticaret resimleri kaldırılmıştır.¹⁷⁴

18. yüzyıl boyunca ve 19. yüzyılın başında dış ticaretin Osmanlı ekonomisinin içindeki oranı %1-2 aralığındayken, 1820 sonrası dönemden itibaren katlanarak artmış, en nihayetinde Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı topraklarında üretilen malların %10'un ihraç edildiği bir döneme gelinmiştir.¹⁷⁵ Bu büyümede imzalanan antlaşmaların hiç şüphesiz ki büyük bir etkisi varsa da söz konusu antlaşma ve bunu izleyen diğer ticaret antlaşmaları aslında ticareti canlandırma faaliyetinden çok, mevcut ve zaten ilerleyen bir sürecin teyit edilmesi olmuştur. Zira 19. yüzyılın başından itibaren İngiltere'yle yapılan ticaret katlanarak büyümekteydi ve bu ticaretin konusu Osmanlı ithalatı bakımından mamul mallar, ihracatı bakımından ise hammaddeden oluşmaktaydı¹⁷⁶.

Ancak Osmanlı Devleti'nin dış ticaret bakımından asıl pozisyonu mamul mallar bakımından bir pazar olmasıydı.¹⁷⁷ Osmanlı Devleti'nin bu dönemde ithalatına konu olan mallar, dokumalar, askeri malzemeler, kalay ve demir gibi madenler ile şeker, çay ve kahve gibi tarımsal ürünlerken, pamuk, yün, ham ipek gibi hammadde ürünleri, hububat, tütün, üzüm gibi tarımsal ürünler ve bazı madenler ihraç mallarını teşkil etmiştir.¹⁷⁸

1838 Antlaşmasıyla başlayan ve ithalat üzerinden alınan vergileri çok cüzi miktarlarda tutan ticaret antlaşmalarının devlet ekonomisine verdiği zararların doğumu çok geç olmamış, 1861 yılında Fransızlarla imzalanan antlaşmayla başlayan ve daha önce ticaret antlaşması imzalanan diğer devletlerle devam eden bir dizi yeni ticaret antlaşması, uygulanan ithalat oranlarını tekrar düzenleyerek artırılmasıyla sonuçlanmıştır. Bununla birlikte aynı antlaşmalarla ihracat üzerinden alınan gümrük

¹⁷⁴ Kıray, **a.g.e.**, s. 71.

¹⁷⁵ Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme**, s. 20.

¹⁷⁶ Quataert, **a.g.e.**, s. 944.

¹⁷⁷ Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, s. 53-54.

¹⁷⁸ Kıray, **a.g.e.**, s. 66.

vergilerinin ise %12 seviyesinden %1'lere düşürülmesi Osmanlı ihracatına canlılık getirmiştir.¹⁷⁹

İç ticaret ise hiç şüphesiz ki Osmanlı ekonomisi için dış ticarete oranla daha canlı ve önemliydi. Örneğin Osmanlı topraklarında yetiştirilen ürünlerin %75'i iç pazarda kalmaktaydı. Ancak her ne kadar iç ticaret oranı dış ticarete göre bu kadar yüksek seviyede de olsa, çiftçilerin ve zanaatkârların büyük bir kısmının ürettikleri mallarla ihtiyaçlarını karşılamaları, ihtiyaç duydukları malları ise yine üretim yaptıkları civardan tedarik etmeleri ve mallarını da yine bu civarda satmaları iç ticaret hacminin hangi seviyede olduğunun tam olarak tespit edilmesinin önünde birer engel olmuştur.¹⁸⁰

Dönemin kanunlaştırma hareketinden nasibini alan bir diğer ekonomik faaliyet alanı da ticaret olmuştur. Yoğunlaşan dış ticaretin Avrupa'yla etkileşimi arttırması, kapitülasyonlar ve ticaret antlaşmalarıyla Avrupalı tüccarlara sağlanan mali ve hukuki imtiyazlar sebebiyle Osmanlı hukuki ve adli teşkilatının işlemez hale gelmesi ve en nihayetinde iç baskılar sonucu Fransız Ticaret Kanunu tercüme edilerek Osmanlı Ticaret Kanunu olarak 1849 tarihinde kabul edilmiştir.¹⁸¹

Kanunname-i Ticaret adını taşıyan ilk¹⁸² Türk Ticaret Kanunu temel konularda bir takım yenilikler getirmiştir. İslam Hukuku ve dolayısıyla Osmanlı Hukuku bakımından yasaklanmış olan faiz, Ticaret Kanunu vasıtasıyla Osmanlı Hukuku'na dahil edilmiş ve Osmanlı ekonomisi için de meşruiyet kazanmıştır. Kanun'un Osmanlı hukuk ve ekonomik hayatına kattığı ve İslam Hukuku'yla çelişen bir başka yeniliği ise şirketler hukuku bakımından olmuştur. Adi ortaklıklar dışındaki şirket yapılarının kabul edilmediği İslam Hukuku'na karşılık Kanunname-i Ticaret diğer ortaklık biçimlerini de bünyesine almıştır.¹⁸³

¹⁷⁹ Quataert, **a.g.e.**, s. 945.

¹⁸⁰ **A.e.**, s. 952.

¹⁸¹ Ahmet Akgündüz, **İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı-Özel Hukuku II (Miras-Borçlar-Eşya-Ticaret ve Devletler Hususi Hukuku)**, C.: 3, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2012, s. 950.

¹⁸² Şevket Memedali Bilgişin, **Ticaret Hukuku Prensipleri**, C.: 1, 3. Bs., İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Yayınları, 1950, s. 60.

¹⁸³ Mumcu, "Tanzimat Dönemi'nde Türk Hukuku", s. 198.

Ticaret Hukuku'na ilişkin bir düzenleme yapılması ihtiyacı, büyük ölçüde, ticari davalara bakan yargı yerlerinin çeşitliliği ve bu çeşitlilikten doğan karmaşanın giderilmesine yönelik çabalar sonucu doğmuştur.¹⁸⁴ Sayısı gün geçtikçe artan yabancı tüccarlar ve Osmanlı tebaası arasında çıkan ihtilafları çözmek üzere önce üyeleri lonca ve tüccar temsilcilerinden oluşan Ticaret Meclisi denilen mahkemeler kurulmuş, daha sonra yabancı uyruklu tüccarların da dahil olduğu Karma Ticaret Mahkemeleri kurulmuş, konsolosluk mahkemelerinin de devreye girmesiyle ticari davaların görülmesi işi iyice karmaşık bir yapıya kavuşmuştur.¹⁸⁵ 1860 yılında çıkarılan “Ticaret Kanunname-i Hümayununa Zeyl” ile Osmanlı topraklarındaki bütün ticari uyuşmazlıklara bakacak ticaret mahkemeleri de kurulmuş oldu¹⁸⁶.

c) Zanaat ve Sanayi

Osmanlı sanayisine hâkim olan el sanatları biçimindeki üretim tarzı Osmanlı'nın son dönemlerinde de etkinliğini sürdürmeye devam etmiştir. Ancak Avrupa'dan gelen seri üretim malların Osmanlı pazarını hâkimiyet altına almasıyla bu faaliyet alanı da çökme noktasına gelmiş, gümrük vergilerini arttırmak, sanat okulları açmak gibi önlemler alınsa da kapitülasyonlar sebebiyle bu önlemlerin etkin bir biçimde sonuç doğurması sağlanamamıştır. Bu dönemde sanayi işletmeleri kurulduysa da bunlar devletin ihtiyaç duyduğu ürünleri üretmekteydiler. Özel teşebbüslerce açılan fabrikaların ise hemen hepsi yabancı yatırımcılar tarafından kurulmuştu.¹⁸⁷

Her ne kadar 19. yüzyılın başında zanaatların büyük bir gelişme içinde oldukları ve kapitalist üretim biçimlerine doğru evirildiklerini söylemek güçse de, yüzyılın aynı döneminde ithalatın da büyük rakamlara ulaştığı görülmemektedir. Yünlü kumaşlar, cam ve kağıt dışında, imparatorluğun ihtiyacı olan ürünler söz

¹⁸⁴ M. Macit Kenanoğlu, **Ticaret Kanunnamesi ve Mecelle Işığında Osmanlı Ticaret Hukuku**, Ankara, Lotus, 2005, s. 75.

¹⁸⁵ Zafer Toprak, **Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s. 81.

¹⁸⁶ Hıfzı Veldet, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, **Araştırma-İnceleme Dizisi: Tanzimat-1**, İstanbul, M.E.B. Yayınları, 1999, s. 197.

¹⁸⁷ Necdet Serin, **Türkiye'nin Sanayileşmesi**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1963, s. 95-96.

konusu imalathaneler tarafından karşılanabilmekteydi. Ancak 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren ithalatın hacmi genişlemeye başlamış, ithalattaki genişleme ise Osmanlı zanaatkârlarının kimi alanlarda tamamen kimi alanlarda ise kısmen çökmesine sebep olmuştur.¹⁸⁸

19. yüzyılın ilk yarısında yaşanan sanayileşme hamleleriyle, Avrupa'dan ithal edilen makineler vasıtasıyla ordu ve devletin gereksinim duyduğu mallar üretilmiştir. 1880'lerde ikinci bir sanayileşme dalgası yaşanmış, yerli ve yabancı sermayedarlar tarafından kurulan bu işletmelerden ağırlıklı olarak iplik, kumaş, yağ, sabun, çimento ve tuğla gibi mamul mallar çıkmaktaydı.¹⁸⁹

4-) Toplumsal Sınıflar

Osmanlı Devleti düzeninde hemen her zaman, merkezi devlet ve bürokrasi toplumsal sınıflar karşısında daha üstün olmuştur. 17. ve 18. yüzyıllarda yerel unsurlar ağırlık kazanmaya başlamışsa da II. Mahmut (1808-1839) dönemiyle birlikte merkezi devlet tekrar güçlendirilmeye çalışılmıştır.¹⁹⁰

Osmanlı Devleti'nde merkezi otoriteyi sarsan ilk yerel sınıf ayanlar olmuştur. Ayanlar, merkezi devletin zayıflamasının doğurduğu olumsuz sonuçları ortadan kaldırmaya yönelik politikaların sonucu olarak ortaya çıkmışlardır. 17. yüzyılda sayıları artan ayaklanmaların ve artan eşkıyalığın yarattığı güvensiz ortam, bütün ekonomik faaliyetlerin aksamasına ve darbe yemesine sebep oluyordu. Öte yandan devletin en büyük gelir kaynağı olan vergiler de toplanamaz hale gelmişti. Savaş dönemlerinde ihtiyaç duyulan askerlerin de toplanamaması söz konusuydu. Dolayısıyla hem halk için hem de devlet için birçok olumsuz sonuç ortaya çıkmıştı. Tüm olumsuz sonuçları bertaraf etmek isteyen Osmanlı yönetiminin mali, siyasi ve askeri konularda işbirliği yapabileceği yerel birimlere duyduğu ihtiyaç, her yörenin sermaye sahipleri, ulema kesimi, köklü aileler ya da devletin atadığı valiler, askerler gibi görevlilerden oluşan ayanlar tarafından karşılanmaya başlamıştır.¹⁹¹

¹⁸⁸ Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme**, s. 17-18.

¹⁸⁹ **A.e.**, s. 18-19.

¹⁹⁰ **A.e.**, s. 25.

¹⁹¹ Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500 – 1914**, s. 141-143.

19. yüzyılda merkezi devleti tekrar güçlendirmeye yönelik girişimlerin karşısındaki sınıf ayanlar olmuştur. II. Mahmut döneminde bu faaliyetler kapsamında ayanın elindeki çiftliklerin müsadereesine varan uygulamalar gerçekleştirilmiş ancak merkezi devletin ayanlara karşı giriştiği mücadelelerin en büyüğü, yukarıda da anılan, vergi toplama konusunda olmuştur.¹⁹²

Küçük üreticiler ise yine Devlet'in ve toplumun bel kemiği olarak görünmektedir. Bunun sebebi Osmanlı'nın bir tarım toplumu olmasının yanı sıra, Devlet'in küçük üreticiyi desteklemesidir. Osmanlı'nın küçük üreticiyi desteklemesinin ise birkaç nedeni bulunmaktaydı. Öncelikle küçük üreticinin merkezi devlet karşısında bir odak haline gelmesi zordu. İkinci olarak vergilendirme konusunda daha rahat hareket edilebilecek bir pozisyon doğurmasıdır.¹⁹³ 19. yüzyılda yabancılara toprak satışının önünün açılması çiftçilerin pozisyonunda bir değişime yol açması bakımından devrimsel bir sonuç doğurmaya gebe bir gelişme olmuştur. Özellikle Ege bölgesinde yoğun bir biçimde tarım arazisi satın alma yoluna giden yabancılar, tarımsal kapitalizmi Osmanlı topraklarına taşımaya çalışmışlar ancak üreticileri topraksızlaştırarak kendileri için çalışan proletarya haline getirmeyi başaramamışlardır¹⁹⁴. Bu başarısızlığın temelinde Batı Anadolu'da tarıma elverişli toprakların, işgücüne göre nispeten bol olması yatmaktadır¹⁹⁵.

18. yüzyılın sonlarında ticaret, Osmanlı topraklarının büyük bir kısmında müslüman tüccarların elinde olsa da Anadolu toprakları bu genel durumun dışında bir fotoğrafa sahipti. Avrupalı devletlerin tebaasından olan tüccarların sahip oldukları imtiyazlar Anadolu'daki gayrimüslim tüccarlar bakımından da geçerliydi. Avrupalı devletlerin elçilikleri gayrimüslim tüccarlara "tercüman vesikası" dağıtarak, onların da bu imtiyazlardan yararlanmalarını sağlamıştır.¹⁹⁶

Söz konusu imtiyazların kapsadığı tüccar sayısını artırmak ve Osmanlı tebaasından olan gayrimüslim tüccarların yabancı devlet himayesine girmelerini

¹⁹² Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme**, s. 8-9.

¹⁹³ **A.e.**, s. 26.

¹⁹⁴ Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, s. 60.

¹⁹⁵ Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500 – 1914**, s. 219.

¹⁹⁶ Quataert, **a.g.e.**, s. 956.

engelleyerek Osmanlı ekonomisine daha yararlı hale getirmek adına, önce gayrimüslim tebaa için “Avrupalı tüccarlar” daha sonra aynı imtiyazlardan yararlanmak isteyen müslüman tüccarlar için “Hayriye Tüccarı” kategorileri oluşturulmuştur. Oluşturulan bu kategorilerle Osmanlı tebaasından olan tüccarlara, Avrupalı meslektaşlarının sahip olduğu imtiyazlar tanınmış oluyordu.¹⁹⁷

19. yüzyıl boyunca Osmanlı’dan ayrılan topraklardan Müslüman nüfus Anadolu’ya akın etmiştir. İmparatorluğun dört bir tarafından gelen Müslüman nüfusun yanı sıra Anadolu’da bulunan ve gelenlere oranla çok daha küçük kalan Rum ve Ermeni nüfus ise başta Amerika kıtası olmak üzere çeşitli bölgelere göç etmiştir.¹⁹⁸

C) Kapitülasyonlar

Kapitülasyon, Osmanlı Hukuku bakımından temel olarak verilmiş bir “aman belgesi/ahdname”dir ki Osmanlı Devleti kapitülasyon olarak isimlendirilen bu belgeleri bu şekilde tanımlamıştır. Aman belgesi İslam topraklarına giren bir gayrimüslimin, Müslüman olmaması dolayısıyla Müslümanlara hak olarak tanınmış esir alma veya katlin önüne geçilmesine yaramaktadır¹⁹⁹. Ahdname alan bir kişi dost ve sadık olduğu müddetçe verilen güvence geçerlidir²⁰⁰.

Osmanlı’da kapitülasyonların ortaya çıkışı beylikler dönemine kadar uzanan iç çekişmelere ve Devlet’in kendisine müttefikler yaratma çabalarına dayanmaktadır. Bu dönemde kendi varlığını İslami cihat ve gaza anlayışıyla meşrulaştıran ve bu savaşıardan elde ettikleri ganimetlerle de aynı zamanda zenginleşenlerle, bu zenginleşmenin de tetiklemeyle Avrupalı tüccarların elinde bulunan lüks tüketim

¹⁹⁷ A.e., s. 956-957.

¹⁹⁸ Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500 – 1914**, s. 217.

¹⁹⁹ Osmanlı Devleti tebaasından olan gayrimüslimler zimmi olarak isimlendirilirken, tebaadan olmayıp da Osmanlı topraklarına girmek isteyen bir gayrimüslim, herhangi bir müslümanın güvencesi ile rahatça hareket edebilirdi. Böyle kişilere müste’men denirdi. Zimmiler tebaanın bir parçası olarak İslam Hukuku hükümlerine riayet edeceğini ve askerlik görevi yapmamanın karşılığı olarak cizye ödemeyi kabul eden gayrimüslimlerdir. Devlet bunun karşılığında bu kimseler için can ve mal güvenliği ile dinlerini yaşama hakkı tanır ve taahhüt eder. Müste’menler ise İslam topraklarında (Darü’l-İslam) geçici süreli olarak bulunan gayrimüslimlerdir. Bu kişiler de hukuki açıdan zimmiler gibidir. Aydın, **a.g.e.**, s. 145, 154-155.

²⁰⁰ Halil İnalçık, “Osmanlı’nın Avrupa ile Barışıklığı: Kapitülasyonlar ve Ticaret”, **Doğu Batı: Makaleler I**, Doğu Batı, Ankara, 2005, s. 243.

mallarına ilgi ve ihtiyaç duyan bir kesimin ortaya çıkması ve aynı zamanda Avrupalılara mal satan tüccar ve hammadde yetiştiren köylülerin anlaşılamamasıydı. Toplumun bir kısmı böylece, cihat ve gaza anlayışını sürdürmek isteyenlere karşı, Avrupalılarla anlaşma ortamının sağlanmasını istiyordu.²⁰¹

1352 yılında Cenevizlilere verilen ilk kapitülasyonlarda da görüldüğü üzere²⁰² kapitülasyonlar müttefik bulma açısından önemliydi ve daha çok siyasi amaçlara dayanmaktaydı. Bu dönemde, gerek bu kapitülasyon gerekse bundan sonra verilen bütün kapitülasyonların temel amacı siyasiydi. Zira bu dönemi takip eden süreçte Venediklilere de benzeri haklar tanınmış, Venediklilerle çıkan savaş sırasında ise benzeri hakları Venediklilerin rakibi konumunda bulunan Floransa'ya tanınmıştır.²⁰³

Osmanlı tarihinde, yukarıdaki örnekte olduğu gibi, Devlet'in çok erken dönemlerinden itibaren çeşitli devletlere bir takım imtiyazlar tanınmışsa da 1569 yılında Fransa'ya verilen kapitülasyon Osmanlı Devleti tarafından verilen ilk gerçek kapitülasyon olarak kabul edilmektedir.²⁰⁴ Zira bundan önce tanınan kapitülasyonlar fethedilen topraklarda hali hazırda kapitülasyon hakkı bulunan devletlerin bu haklarının tanınmasından ibarettir.²⁰⁵

Kapitülasyonlar, yabancı bir devletin Osmanlı topraklarında yaşayan unsurlarına çeşitli haklar verir.²⁰⁶ Bu haklar; özellikle semavi din mensuplarına dinlerince kutsal sayılan mekânlarını ziyaret etme, buraların idaresini yürütme ve

²⁰¹ İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, s. 242.

²⁰² Söz konusu kapitülasyonla, Venediklilerle savaş halinde bulunan Cenevizliler desteklenmiştir. Cenevizlilerin desteklenmesinin sebebi, Venediklilerin Bizans'la olan ittifakıydı. Cenevizlilere sağlanan haklar sonucu hem deniz gücü bakımından Osmanlı'ya katkı sağlanmış, hem de Osmanlı bu ortaklıktan büyük maddi kazançlar elde etmiştir. **A.e.**, s. 243.

²⁰³ **A.e.**, s. 243.

²⁰⁴ Halil İnalçık, "İmtiyazat", **Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi**, İstanbul, Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2011, s. 154-156.

²⁰⁵ Necdet Kurdakul, **Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar**, İstanbul, Döler Neşriyat, 1981, s. 23; Kurdakul ilk kapitülasyonun 1535 tarihinde Fransa'ya verilen kapitülasyon olduğunu kabul etmekte ve genel kabulün de bu yönde olduğunu ileri sürmektedir. **A.e.**, s. 23; İnalçık ise mevzubahis kapitülasyonun özünün Memlûkluların tanıdığı kapitülasyon olduğunu ileri sürerek 1535 tarihli kapitülasyonun ilk olduğu iddiasını reddetmektedir. İnalçık, "İmtiyazat", s. 155.

²⁰⁶ Mahmut Esat Bozkurt, **Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine: Tarih ve Metinlerin Işığında Kapitülasyonların Hukuki Özellikleri**, Çev.: Ahmet Öylek, Ankara, Türk Hukuk Kurumu, 2008, s. 25.

ibadethane açma gibi haklar tanıyan dinsel içerikli, kapitülasyon almış olan devlet temsilcilerine, diğer devlet temsilcilerine oranla öncelik ve üstünlük tanıyan idari içerikli, Osmanlı topraklarına serbestçe girme ve ikamet etme ile şahsi ve mali varlıklarının korunmasına yönelik kişisel içerikli olabilmekteydiler²⁰⁷.

Tüm bu hakları sağlayan kapitülasyonlarla birlikte bu çalışma bakımından daha dikkat çekici olanlar hiç şüphesiz ki iktisadi ve adli nitelikteki kapitülasyonlardır. Yabancı tüccarlara serbest ticaret yapma, limanlardan yararlanma, çeşitli vergilerden muafiyet gibi hakları veren iktisadi nitelikteki kapitülasyonlarla, gerek ceza ve gerek hukuk davalarında konsolosluk mahkemelerinin yetkisinin tanındığı adli nitelikteki kapitülasyonlar²⁰⁸ asıl ve ciddi sonuçları doğuran kapitülasyonlar olmuştur.

Avrupa'nın sanayi devrimi sonrasında düşük maliyetlerle yaptıkları büyük üretimler²⁰⁹ kapitülasyonlar sayesinde Osmanlı pazarına girerken, önce Osmanlı zanaat ve sanayisinin çökmesine²¹⁰ daha sonra ise ekonominin tamamen çözülmesini sonuçlamıştır.

18. yüzyıla kadar Osmanlı ekonomisi bakımından herhangi bir zarara sebebiyet vermeyen kapitülasyonlar, zımmî tebaaya da aynı hakların tanınmaya başlamasıyla olumsuz sonuçlarını doğurmaya başlamıştır. Yabancı devlet konsolosluklarından rüşvetle alınan “tercümanlık beratlarıyla” vergi bağışıklıklarına hak kazanan Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaası, Devlet'in vergi gelirlerinin ciddi bir bölümünden mahrum kalmasına sebebiyet vermiştir.²¹¹ Askeri bakımdan da zayıflayan Devlet'in bir tehdit olmaktan uzak düşmesiyle üzerindeki etkileri kırabilecek kuvvetten yoksunluğu kapitülasyonların etki alanını genişletmiş, gümrük

²⁰⁷ Bahadır Apaydın, **Kapitülasyonların Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesine Etkisi**, Ankara, Adalet, 2010, s. 55-62.

²⁰⁸ A.e., s. 62-72.

²⁰⁹ Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500 – 1914**, s. 193.

²¹⁰ A.e., s. 224.

²¹¹ İnalçık, “İmtiyazat”, s. 163.

vergilerinden, ekonomiyi düzenleyecek alanlara dair kanun koyma yetkisine varıncaya kadar çok geniş bir egemenlik sahasını kullanamaz hale getirmiştir²¹².

²¹² Apaydın, **a.g.e.**, s. 65.

II – BİRİNCİ İZMİR İKTİSAT KONGRESİ

A) İktisadi Son Miras

20. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde görülen en önemli gelişme II. Meşrutiyet'in ilanı ve izleyen yıllarda görülen İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) yönetimi olmuştur. 1908'de II. Meşrutiyet ilan edilmiş, yapılan genel seçimler sonucu İTC her ne kadar iktidar olamamışsa da yönetim üzerinde etkisi hissedilir olmaya başlamıştır. Nihayet 1912 yılında yapılan seçimlerden büyük başarıyla çıkarak hükümeti de kuran İTC, kısa süreli iktidar kaybıyla beraber 1913 yılından itibaren iktidarını sağlamlaştırmıştır.¹

Bu dönemde izlenen ekonomik siyasete bakıldığında ise ulusal bir kapitalizme yönelim görülmektedir.² 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı düşün dünyası ekonomiye ilgi duymaya ve liberal ekonomik model üzerinde durmaya başlamışlardır. Bu dönemde Namık Kemal, Osmanlı'da ilk iktisat kitabı İlm-i Servet'in yazarı olan Sakızlı Ohannes Paşa ve ilerleyen yıllarda İttihat ve Terakki yönetiminde maliye bakanlığı da yapmış olan Mehmet Cavid Bey gibi kişiler liberal ekonomik düzeni idealize eden çalışmalar kaleme almışlardır³. İTC döneminde etkili olan bir başka ekonomik eğilim ise iktisadın millileştirilmesi düşüncesi olmuştur. Ziya Gökalp'in başını çektiği bu ekol, devlet desteğiyle milli bir burjuva sınıfı geliştirilmesini temel alan bir görüştür.⁴ İşte bu dönem bu iki düşünsel temelden hareketle şekillenmiş ve bir yandan milli iktisat politikası devlet müdahaleleriyle gerçekleştirilmeye çalışılırken, bir yandan da liberal politikalar uygulamaya konulmuştur⁵.

Her ne kadar dönemin ekonomik hedefleri ulusal kapitalist bir çizgiye ulaşmak olsa da bu hedefin önünde bir takım engeller bulunmaktaydı. Bu engellerin

¹ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki: Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi**, C.: III, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989, s. 161-166; Mete Tunçay, "Siyasal Tarih (1908-1923)", **Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, İstanbul, Cem, 1989, s. 27-36.

² Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908 – 2007**, 13. Baskı, Ankara, İmge, 2009, s. 22.

³ Tevfik Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900 – 1960: Yirminci Yüzyıl Türkiye İktisat Tarihi**, Ankara, İmge, 2003, s. 22-27.

⁴ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908 – 2007**, s. 27.

⁵ Çavdar, **a.g.e.**, s. 89.

başında yarı sömürge halinde olan ekonominin getirdiği bağımlılık ilişkileri gelmekteydi. Kapitülasyonlar ve ticari anlaşmalarla verilen imtiyazlar sebebiyle gerekli siyasi ve ekonomik atılım yapılamamış, uluslararası sermayenin Osmanlı üzerinde kurduğu mekanizmalar kırılamamıştır. Siyasi ve ekonomik alanda gerçekleştirilemeyen atılımların bir başka sebebiyse sürekli savaş hali ve isyanlar olmuştur. Balkan savaşlarıyla başlayan süreç Birinci Dünya Savaşı ve nihayet Osmanlı Devleti'nin yıkılışıyla sona ererken; sürekli yenilgiler ve toprak kayıpları bu döneme damgasını vurmuş, sürekli hükümet değişikliklerine de neden olan savaş ve isyanlar, hükümetlerin toplumu yeni bir forma sokacak adımları atmalarını zorlaştırmıştır. Ancak bütün bunlara rağmen en önemli sorun ise Türk burjuvazisinin gelişmemişiği olmuştur.⁶

Bu dönemde ekonomik faaliyetlere bakıldığında tarımın yine temel geçim kaynağını oluşturduğu görülmektedir. Tarımın ekonomi için böylesi önem arz etmesine rağmen buğday, pirinç, şeker gibi temel gıda maddelerinin ithali bir zaruret olarak kendini dayatmıştır. Tütün ve kuru meyve ihracatı ise Birinci Dünya Savaşı'na kadar ihraç edilen tarımsal ürünler olmuştur. Savaşın patlak vermesiyle sekteye uğrayan ithalat ve ihracat ihtiyaç mallarının teminini zorlaştırmıştır.⁷

İthalatın tamamen durma noktasına gelmesiyle ortaya çıkan “ekmek” sıkıntısı bu dönemin ekonomik tezlerinin karşılık bulması açısından yararlı olmuştur. Zira Osmanlı'nın yarı sömürge yapısı nedeniyle kendi üretimi olan ürünler, ithal ürünlere oranla daha pahalı oluyor ve Devleti ithalata yöneltiyordu. Birinci Dünya Savaşı sonucu ortaya çıkan ithalat kriziyle, ulusal ekonomik pazarın önemi artmış ve Anadolu, tarımsal üretimini İstanbul başta olmak üzere ülkenin büyük kentlerinin ihtiyaçlarını karşılamaya yönlendirmiş; bu hareketlilik ise kapitalizm doğrultusundaki dönüşümlerin ilk adımı olmuştur.⁸

⁶ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908 – 2007**, s. 22-23.

⁷ Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı Ekonomisi**, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu, 1994, s. 7.

⁸ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908 – 2007**, s. 27-28.

Bu dönemde sanayileşme alanında bir adım olarak 1913 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu Muvakkatı çıkarılmıştır.⁹ Söz konusu kanun, belirli şartları sağlayan kuruluşlar için arazi tahsisi ve vergi bağışıklıkları gibi teşvikler öngörmüştür. Ancak bir sene sonra başlayan Birinci Dünya Savaşı kapitülasyonların fiilen kaldırılmasını sağlamış olmasına rağmen, mevcut kaynakların savaşa aktarımına neden olduğu için kanun hayata geçirilme imkânı bulamamıştır. Kanunun başvurularda aradığı asgari eşik, genel kıymeti 1000 liranın üzerindeki, senede 750 yevmiye ücret veren ve en az 5 beygirlik bir çalıştırıcı güç kullanan tesislerdir. 1916 yılında yapılan sanayi sayımına göre bu kanundan yararlanan tesis sayısının sadece 117 olduğu, bu sayıya dâhil olmayan bazı fabrika sahiplerinin ise kanundan hiç haberdar olmadığı ve dolayısıyla sağlanan teşviklerden yararlanamadığı tespit edilmiştir.¹⁰

B) Kongre'ye Giderken

Çalışmanın bu bölümünde Ankara Hükümeti'nin tek başına ülke yönetimini ele alışı açısından kilit bir gelişme olarak saltanatın kaldırılması kararı ve izleyen dönemdeki iktisadi politikalar açısından belirleyici olan Lozan Antlaşması'nın Kongre öncesinde gerçekleşen dönemi ele alınacaktır. Kongre'nin tarihsel açıdan önemli gelişmelerin tam ortasında toplandığını göstermesi açısından gerekli bir girizgâh olan bu gelişmeler, aynı zamanda, Ankara Hükümeti'nin tek yetkili olarak belirlediği bu dönemde iktisadi bir kongre düzenleme kararının da değerini ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir.

1-) Saltanatın Kaldırılması

Kongre'ye giden süreçte gerçekleşen önemli siyasi olayların başında saltanatın kaldırılması gelmektedir. Saltanatın kaldırılması kararı Lozan Görüşmeleri'ne İstanbul'dan da temsilcilerin davet edilmesi ve Osmanlı

⁹ Söz konusu kanundan öncesinde 1909 yılında bir taslak hazırlanmış, 1910 yılında aynı tasarı tekrar elden geçirilmiş ve fakat yürürlüğe girmemiştir. A. Gündüz Ökçün, "Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, 1913", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.: 30, S.: 1-4, 1975, s. 26.

¹⁰ Serin, *a.g.e.*, s. 97.

İmparatorluğu'nun son sadrazamı Ahmet Tevfik Paşa'nın TBMM'ye ortak bir heyet gönderilmesi önerisi üzerine gerçekleşmiştir.¹¹

TBMM'nin 30 Ekim 1922 tarih ve 307 sayılı ve 1 Kasım 1922 tarih ve 308 sayılı kararlarıyla saltanat kaldırılmıştır. 307 sayılı “Osmanlı İmparatorluğunun İnkıraz Bulup Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Teşekkül Ettiğine Dair” kararda Osmanlı İmparatorluğu'nun sona erdiği, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin teşekkül ettiği ve Türkiye Hükümeti'nin sona eren Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde onun varisi olduğu belirtilmiştir. Devamla, Teşkilat-ı Esasiye ile egemenliğin millete devrolunmasıyla padişahlık makamının tarihe karıştığına, İstanbul'da meşru bir hükümet bulunmadığı ve dolayısıyla buralardaki idarenin de Büyük Millet Meclisi memurlarına bırakılmasına ve esaret altında bulunan hilafet makamının kurtarılmasına karar verilmiştir.

308 sayılı “Türkiye Büyük Millet Meclisinin, Hukuku Hakimiyet ve Hükümlerinin Mümessili Hakikisi Olduğuna Dair” kararda¹² ise Osmanlı Sarayı ve Babıâli'nin ihanet içerisinde hareket etmesinin bir sonucu olarak, Teşkilat-ı Esasiye ile hakimiyetin millete verildiği ve bununla Osmanlı İmparatorluğu'nun ve padişahlığın tarihe karıştığı, bunların yerini yeni bir Türkiye Devleti'nin ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin aldığı belirtilmiştir. Milletın egemenliğı ele almasıyla “saray halkı ve etrafının sefahati üzerine tesis edilmiş saltanatın” yerine “gerçek halkın ve köylünün hukukunu himaye edecek bir halk hükümetinin” kurulduğundan bahsedildikten sonra iki maddeden oluşan bir karar metni ilan edilmiştir. Birinci maddede, Türkiye Halkı'nın Teşkilat-ı Esasiye kanunuyla, Misak-ı Milli sınırları dâhilinde kendisini temsile tek yetkili olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni gördüğü ve Türkiye Halkı'nın milli iradeye dayanmayan hiçbir kuvveti tanımayacağı, bu sebeple İstanbul'daki hükümetin de 16 Mart 1336 (16 Mart 1920) tarihinden itibaren tarihe karıştığı kabul edilirken, ikinci maddede ise, halifenin bundan böyle Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından Osmanlı Hanedanı içinden

¹¹ Eric Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi: Turkey, A Modern History**, 2. Baskı, İstanbul, İletişim, 1996, s. 234.

¹² **TBMM Zabıt Ceridesi**, Dönem 1, Cilt 24, Oturum 130, s. 313-314.

ilmen ve ahlaken en uygun olan kişinin seçilmesi suretiyle belirleneceği düzenlenmiştir.

2-) Lozan Barış Görüşmeleri

30 Ağustos 1922 tarihinde Yunan ordusuyla girilen son çatışmaların akabinde ve 9 Eylül 1922 tarihinde Türk ordusunun İzmir'e girmesiyle Anadolu'da silahlı mücadele son bulmuş, son olarak 10 Ekim 1922'de İstanbul'u işgal altında tutan İngilizlerle yapılan ateşkes antlaşmasıyla barış görüşmelerinin yolu açılmıştır.

21 Kasım 1922'de Lozan'da başlayan barış görüşmelerinde Türkiye başında İsmet Paşa'nın (İnönü) bulunduğu ve Dr. Rıza Nur ve Hasan Bey'den (Saka) oluşan delegeler tarafından temsil edilmiştir. Söz konusu delegelere içlerinde Celal Bey (Bayar) ve Türkiye Musevileri Hahambaşı'nın da bulunduğu ve milletvekilleri, müsteşar, daire müdürleri, asker ve müfettişlerden oluşan 21 kişilik danışman grubu; Ruşen Eşref Bey (Ünaydın) ve Yahya Kemal Bey'den (Beyatlı) müteşekkil basın danışmanları ile bir tercüman, bir genel sekreter, sekiz sekreter ve İsmet Paşa'nın iki yaverinden oluşan bir heyet eşlik etmiştir¹³. Görüşmelere katılan diğer devletler de İngiltere, Fransa, İtalya ve Yunanistan olmuştur. Ayrıca Sovyetler Birliği, Romanya, Ukrayna, Gürcistan ve Bulgaristan da kendilerini ilgilendiren maddelerin görüşmelerine katılabilmeleri için davet edilmişlerdir.

Görüşmelerde tartışılan konular; topraklara ilişkin sorunlar ve askeri sorunlar, ekonomik ve mali sorunlar ve yabancılar ile azınlıklar olmak üzere üç başlık altında toplanmıştır. Topraklara ilişkin sorunlar ve askeri sorunlar başlığı altındaki, Musul başta olmak üzere birkaç konu dışında, anlaşmazlıklar büyük ölçüde giderilmiş olmasına rağmen¹⁴ diğer konularda çözüme yaklaşılamaması nedeniyle 4 Şubat 1923'te görüşmelere ara verilmiştir.

¹³ İlhan Turan, **İsmet İnönü-Lozan Barış Konferansı: Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj, Anı ve Söyleşileri**, Ankara, Atam, 2003, s. XXI-XXII'den aktaran, Ömer Budak, "Mübadele Meselesi ve Lozan'da Çözümü", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 26, Ankara, Karadeniz Araştırmaları Merkezi, 2010, s. 132-133; Söz konusu makale metninde Celal Bayar ve Türkiye Musevileri Hahambaşı Hayım Naum (veya Nahum)'un ismi yer almamakta, ancak dipnotta söz konusu isimlerin ikinci dönem heyetinde yer almadıklarından bahisle isimleri zikredilmektedir.

¹⁴ Zürcher, **a.g.e.**, s. 236.

Lozan Görüşmeleri'nin ve Antlaşması'nın Birinci İzmir İktisat Kongresi açısından büyük önemi vardır. Öncelikle görüşmelerin büyük bir kısmı ekonomi ekseninde sürmüştür. Kapitülasyonlar, gümrük meseleleri gibi Türkiye Devleti'nin ekonomisini temelden ilgilendiren konular, hem çıkan anlaşmazlıkların başını çekmiş hem de Antlaşma'nın hacminde büyük bir yer tutmuştur. İtilaf Devletleri kapitülasyonlardan vazgeçtikleri noktada dahi ekonomik ödünler verilmesini talep etmişler, Türk tarafı ise tam egemenliğin ihlali olarak gördüğü bu hususlarda daha sert bir tutum almıştır¹⁵.

Birinci İzmir İktisat Kongresi açısından görüşmelerin ve Antlaşma'nın diğer bir önemi ise kronolojiktir. İktisat Kongresi, Lozan Görüşmeleri'nin kesintiye uğramasının hemen akabinde gerçekleştirilmiş, İzmir'deki kongreden kısa bir süre sonra başlayan görüşmeler neticesinde ise anlaşmaya varılmıştır.

Lozan Barış Antlaşması'nın ihtiva ettiği bir takım hükümlerin, İktisat Kongresi'nde alınan kararların icrasını etkilediği gerçeği de yine Antlaşma'nın anılmasını gerekli kılmaktadır. Ancak bu hükümler ile hükümlerin Kongre'de alınan kararlara etkisi yine kronolojik sebeplerle bir sonraki bölümde değerlendirilecektir.

C) Birinci İzmir İktisat Kongresi

1-) Kongre Kararı ve Kongre'nin Toplanma Amacı

Birinci İzmir İktisat Kongresi'nin toplanması bir meclis kararı ile değil bizzat İktisat Vekili Mahmut Esat Bozkurt'un girişimi ile gündeme gelmiştir. Mahmut Esat Bozkurt'un Mustafa Kemal'e ilettiği iktisat kongresi toplanmasına dair teklifin, Mustafa Kemal tarafından uygun görülmesi üzerine kongre için hazırlıklara başlanmıştır.¹⁶

¹⁵ Zürcher, **a.g.e.**, s. 236.

¹⁶ Mahmut Esat Bozkurt'un Kongre'nin toplanması teklifine ve Mustafa Kemal'in söz konusu teklife verdiği onaya dair resmi bir belge bulunmamaktadır. Kongre'nin gündeme gelmesine ilişkin gelişmeleri yine Bozkurt'un TBMM kürsüsünde yaptığı konuşmanın şu bölümünde izlemek mümkündür: “...Ve 21 Teşrinisanide Başkumandan Paşa Hazretlerine de İzmir'den telgraf çektim, dedim ki: Memleketin iktisadiyatı uzun senelerden beri unutulmuştur, İktisat amilleri dinlenmemiştir. Bu meslek adamlarını dinlemek ve onların dileklerine göre bir İktisat Programı vücuda getirmek, doğrudan doğruya memleketin vicdanını ve kalbini dinleyerek bir program vücuda getirmek lazımdır ve bu çok hayırlı olur. Bu hayırlı işin riyaseti fahriyesini kabul eder misiniz? diye sordum.

Birinci İzmir İktisat Kongresi'nin toplanması İktisat Vekâleti'nce gerçekleştirilmiştir. Kongre Meclis gündemine sunulmadığı gibi Meclis'ten böyle bir genel kurul kararı da çıkmamıştır. İktisat Vekâleti tarafından illere gönderilen bir genelgeyle İzmir'de bir iktisat kongresi yapılacağı bildirilmiştir¹⁷. Her ilçeden bir tüccar, bir sanatkâr (sanayici), bir işçi, bir şirket temsilcisi, bir banka temsilcisi, üç de çiftçi olmak üzere sekiz kişilik bir heyet gönderilmesi istenmiştir¹⁸. Bu meslek gruplarının dışında yüze yakın milletvekili de Kongre için görevlendirilmiştir¹⁹. Kongre'ye katılım ise kırk civarı milletvekili ve daire başkanıyla sınırlı kalmıştır²⁰. Ayrıca Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Ankara Büyükelçisi Semyon Aralov ve Azerbaycan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçisi İbrahim Abilov da davet edilmişlerdir²¹.

İzmir İktisat Kongresi'nin toplanma amacı, Kongre'nin toplanması arifesinde basına demeç veren İktisat Vekili Mahmut Esat Bozkurt tarafından, ekonomik hayatın bütün unsurlarının katılımının hedeflendiği bu Kongre vasıtasıyla ekonomik atılım için gerekli tedbirlerin tespit edilmesi ve söz konusu ekonomik unsurların taleplerinin değerlendirilmesi başta olmak üzere gelecek senelerde yapılması planlanan iktisat kongrelerinin temelini atılması şeklinde açıklanmıştır.²²

Başkumandan Paşa Hazretlerinden cevap aldım. Maalmemnuniye muvafakat ediyorlardı.” TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem 1, Cilt 27, Oturum 187, s. 171.

¹⁷ İllere gönderilen tamimin örneğine ulaşmak da mümkün değildir. Bu husustaki bilgileri Mahmut Esat Bozkurt TBMM kürsüsündeki bir konuşmasında dile getirmektedir. Bozkurt'un “...İktisat Vekâletinin bundan bir buçuk ay evvel bilcümle vilâyet ve elviyeye resmi bir tamimi vardır. Ve bu tamim bütün gazetelerde intişar etmiştir.” ifadeleri Kongre'ye temsilci gönderilmesi içerikli söz konusu tamime dairdir. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Dönem 1, Cilt 27, Oturum 187, s. 170.

¹⁸ A. Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923 – İzmir Haberler – Belgeler – Yorumlar** (Bundan sonra Türkiye İktisat Kongresi 1923 olarak anılacaktır), 4. Baskı, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu, 1997, s. 153.

¹⁹ **A.e.**, s. 169; Ancak bu milletvekillerinin fiilen katılıp katılmadıkları bilinmemektedir. Korkut Boratav, **Türkiye’de Devletçilik**, 2. Baskı, Ankara, İmge, 2006, s. 40.

²⁰ A. Gündüz Ökçün, “İzmir İktisat Kongresi”, **Türkiye Ansiklopedisi**, C.:4, İstanbul, İletişim, 1983, s. 1062.

²¹ Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923**, s. 175; Söz konusu isimler Gündüz Ökçün’ün eserinde kullanılan gazete haberlerinde Rusya Sovyet Cumhuriyeti Ankara Sefiri Aralof ve Azerbaycan Cumhuriyeti Ankara Sefiri İbrahim Abilof olarak geçmekteyse de isimler yukarıdaki şekilde düzeltilmiştir.

²² **A.e.**, s. 2-3.

Feroz Ahmad, Kongre'yi "siyasal önderlikle" başta ticaret kesimi olmak üzere çeşitli ekonomik gruplar arasında amaç birliğinin ilanı olarak görmektedir. Ona göre temel hedef bir milli ekonominin kuruluşunu ilerletmek ve devletin sosyoekonomik temelini oluşturacak birimlerin gelişimini sağlamaktır.²³

Hükümet'in bir iktisat kongresi düzenlenmesine dair görüşlerine bakıldığında Birinci İzmir İktisat Kongresi'nin bir ilk olduğu ancak son olmayacağı, bu tip kongrelerin her yıl toplanmasının ve kongrelerin alacakları kararların icrai nitelikte olmasının düşünüldüğü görülmektedir. Hükümetin kongrelerin alacağı kararların icrai olmasına dair görüşleri Büyük Millet Meclisi'nde tartışmalarla karşılanmıştır. Zira bu durum, iktisat kongrelerinin, TBMM'ye paralel bir temsil gücüne sahip olacağı şeklinde algılanmıştır. Nitekim bu tartışmalar sonucunda Kongre'nin "hususî ve istişari mahiyette olacağı" İktisat Vekâleti'nce kabul edilmiştir²⁴.

2-) Kongre Hazırlıkları

a) Heyet-i Faâle ve Hazırladığı Rapor

İktisat Kongresi'nde konuşulabilecek konuları kararlaştırmak üzere bir Heyet-i Faâle (Yürütme Kurulu) oluşturulmuş, bu kurula dönemin milletvekillerinden Ertuğrul (Bilecik) milletvekili Osmanzade Hamdi Bey (Ahmet Hamdi Aksoy), İzmir milletvekili Enver Bey (Ali Enver Tekand), Saruhan (Manisa) milletvekili Necati Bey (Mustafa Necati Uğural), Konya milletvekili Hacı Bekir Efendi (Hacı Bekir Sümer), Saruhan milletvekili Reşad Bey (Mehmed Reşad Kayalı) ve Konya milletvekili Vehbi Bey (Mehmet Vehbi Çelik) ile Posta ve Telgraf Genel Müdürü Sabri Bey (Eyüp Sabri Akgöl) ve tüccardan Ali İhsan Bey'den oluşan temsilciler

²³ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, 3. Basım, İstanbul, Kaynak, 2005, s. 116.

²⁴ Trabzon Vekili Ali Şükrü Bey, Birinci İzmir İktisat Kongresi ile ilgili verilen soru önergesine karşılık Mahmut Esat Bozkurt'un verdiği cevaplar üzerine söz alarak, "yapılacak işlere karar verecek" cümlesini ön plana çıkararak, Meclis'in egemenliği kullanma tekeline bir darbe olacağını vurgulamış Mahmut Esat Bozkurt'un ve Hükümet'in Kongre'ye bu bakış açısıyla yaklaşmalarının hatalı olduğunu Meclis gündemine getirmiştir. Ali Şükrü Bey devamla içinde milletvekilleri bulunsada dahi, mesleki ihtiyaçların konuşulduğu bir toplantıda alınan kararların ancak temenni olabileceğini, bunu bir program olarak kabulü ve uygulaması kararının ise ancak Meclis tarafından verilebileceğini ifade etmiştir. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Dönem 1, Cilt 27, Oturum 187, s. 173-174; Birinci Meclis'in muhalif kanadını oluşturan İkinci Grup'un önemli isimlerinden biri olan Ali Şükrü Bey'in, 27 Mart 1923 tarihinde ortadan kaybolmasından sonra 2 Nisan 1923 tarihinde cesedi bulunmuş, Ali Şükrü Bey'in Mustafa Kemal'in muhafız alay komutanı Topal Osman tarafından infaz edildiği anlaşılmıştır. Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te Muhalefet – İkinci Grup**, İstanbul, İletişim, 1994, s. 507-511.

davet edilmişlerdir. Bu isimlerden Hacı Bekir Efendi kurulun faaliyetlerine katılamamıştır.²⁵

Heyet-i Faâle 5 ana başlık halinde bir rapor hazırlamıştır. Gayet basit bir şekilde hazırlanan bu rapor, veriler doğrultusunda hazırlanmış olmaktan daha çok kişisel tecrübeler ışığında ele alınmış izlenimi vermektedir. Zira çok az sayıda veri kullanılmış olduğu halde kullanılan verilerin büyük bir kısmının kaynağı belirli değildir. Yapılan tespitler oldukça yüzeysel olup tespit edilen sorunlara getirilen çözüm önerileri, bu önerilerinin nasıl uygulanabileceğine dair iktisadi yöntemler belirlemekten çok uzak, genel geçer tavsiyelerdir.

Öte yandan hazırlanan bu Rapor'un katılımcılara sadece ele alınabilecek konular noktasında bir yol gösterici olarak düşünüldüğü, Kongre'nin programı olarak tasarlanmadığı, İktisat Vekili Mahmut Esat Bozkurt tarafından Rapor'un hazırlanma amacı kapsamında ifade edilmiştir. Yine Mahmut Esat Bozkurt, Ali Şükrü Bey'in sorusu üzerine TBMM'de yaptığı açıklamalarda, İktisat Vekâleti'nin üstlendiği görevin sadece Kongre'nin düzenlenmesinden ibaret olduğunu söylemiştir.²⁶ Ancak Kongre sonunda her grubun açıkladığı iktisadi esaslara bakıldığı takdirde söz konusu Rapor'un ne kadar etkili olduğu görülecektir. Her grubun demiryolları başta olmak üzere ulaşım araçlarının geliştirilmesi ve yaygınlaştırılmasına dair en az bir maddeye yer vermesi örneğinde olduğu gibi söz konusu Rapor'un gruplar için yol gösterici olmanın ötesine geçtiği iddia edilebilir. Bu Rapor bir yandan hükümet çevresinin ekonomik görüşlerini yansıtmış²⁷, bir yandan Kongre'nin gündemini belirlemiş ve diğer yandan da Kongre'de kabul edilen belgelerin içeriğini etkilemiştir.²⁸

²⁵ Heyet-i Faâle'yi oluşturan isimlerin 16 Ocak 1923 tarihli Hâkimiyet-i Milliye gazetesi ve yine aynı tarihli Vakit gazetesinde yer aldığını, Prof. Ökçün, Türkiye İktisat Kongresi 1923 – İzmir Haberler – Belgeler – Yorumlar adlı eserinde anmaktadır. Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923**, s. 54 Kurulun üyelerinin sonradan aldıkları soyadları yukarıdaki metinde parantez içerisinde yer almaktadır ki, haberler Soyadı Kanunu'ndan önce gazetelerde yer aldığı için üyelerin soyadları metnin orijinalinde bulunmamaktadır.

²⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Dönem 1, Cilt 27, Oturum 187, s. 170.

²⁷ Rapor'un hazırlanmasında Mahmut Esat Bozkurt'un ifade ve görüşlerinin ağır bastığı iddia edilmektedir. Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 39.

²⁸ İ. Velibeyoğlu Alibekov, "1923 Yılı İzmir İktisat Kongresi ve Onun Türkiye Cumhuriyeti İktisadi Tarihindeki Yeri", **Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu 9-11 Eylül 1991**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1996, s. 846.

Heyet-i Faâle tarafından hazırlanan rapora dair bu genel bakış, metnin ayrıntılarının ortaya konmasını gerektirmektedir. Rapor, düzenine ve başlıklarına sadık kalınarak ele alınacaktır.

(1) Türkiye’de kredi meselesi

Heyet-i Faâle’nin ilk ele aldığı konu Türkiye’de kredi meselesidir.²⁹

Rapor’da, Türkiye’deki girişimcilerin en büyük sıkıntısının kredi bulma noktasında yaşandığına dikkat çekilmiş ve batıya oranla ekonomik teşebbüslerin daha dar bir alanda ve daha yavaş büyümesinin nedeni kredi kurumunun olmamasına bağlanmıştır. Yine aynı başlık altında, bundan önceki dönemlerde ekonomik hayatın batı sermayesinin oyuncağı olduğu ifade edilmiş, buna sebep olarak da ekonomik alanların tümünde batıya bağımlı olunması görülmüştür. Bu bağımlılığın sonucu olarak da siyasi ve ekonomik ağır zararlar görülmüş olduğu dile getirilerek bundan sonra da her ne kadar batının kredi ve sermayesine ihtiyaç kaçınılmaz olsa ve bunlardan yararlanılmaya devam edilecek olsa da batı sermayesinin doğurduğu siyasi sonuçların ve milli iktisat ile uyuşmayanların kesin bir şekilde ret edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Batının ekonomik gelişmişliği de kredi kurumuna atfedilmiş ve Türkiye’nin de kredi hususunda bir an önce adımlar atması gerektiği belirtilmiştir. Türkiye’nin iktisadi faaliyet alanlarının tamamında, gerek ziraat olsun gerek sanayi olsun, bir gelişim gerçekleştirebilmesi de ancak kredi konusunda atacağı adımlara bağlanmıştır. İşte bu meselenin halli için yapılması gerekenin de bankalar açılması ve bütün bu bankaların üzerinde düzenleyici bir devlet bankasının kurulması olduğu ileri sürülmüştür.

(2) İstihsalin tanzimi

İstihsalin, yani üretimin tanzimi konusu Heyet-i Faâle Raporu’nda, zirai üretime ve sınaî üretime dair tespitler ve bu alanlarda gelişme kat edilebilmesi için gereken tavsiyeler içeriğiyle hazırlanmıştır. Ayrıca ticaret de üretim ile tüketim arasında bir köprü olması gerekçesiyle bu bölümde de ele alınmıştır.

²⁹ Rapor’un ilgili bölümü için bkz. Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923**, s. 55-58.

i – Zirai istihsalin tanzimi

Türkiye ekonomisinin temelini oluşturan tarım, doğal olarak üretime dair tespitlerin de en başında ele alınmıştır.³⁰

Heyet-i Faâle Raporu'nun bu bölümünde, Türkiye'nin zirai üretiminin bir köylü üretimi olduğuna ve böylesi bir üretimin ancak üreticinin ihtiyaçlarının karşılanması adına yapılan bir üretim tarzı olabileceğine, 1913 yılı buğday üretim rakamları ve ekilen toprak miktarları örnek gösterilerek dikkat çekilmiştir. Köylü üretim tarzının ülkenin geri kalan nüfusunun ihtiyaçlarını karşılamaktan çok uzak olması sebebiyle ithalata yönelmek zorunda kalındığı ve zirai ithalatın ise genel iktisadi durumu olumsuz etkilediği, bu yükün kaldırılması için köylü üretiminin yerine büyük ve faal bir üretim tarzını gündeme almak gerektiğine işaret edilmiştir.

Zirai üretimin büyütülmesi için reçete de hazırlayan Heyet-i Faâle, zirai üretim kooperatiflerinin kurulmasını ve bu kooperatifleri yönlendirmek üzere Ziraat Bankası'nın yetkilendirilmesini önermiştir. Ayrıca bu kooperatiflerin üreteceği mahsulleri satın alacak “satış kooperatifleri” ile üretim ve satış süreçlerinde kredi temin edecek “itibar kooperatifleri”nin kurulması da üretim kooperatiflerini tamamlayıcı bir unsur olarak düşünülmüştür.

Zirai üretimin arttırılması yolunda bir başka reçete de üretici sınıfa dâhil olmayan ve başkaca da meslek icra etmeyen nüfusun zirai üretime katılmalarını teşvik etmek olarak sunulmuştur.

ii – Sınaî istihsalin tanzimi

Sınaî üretime dair yapılan ilk tespit hiç şüphesiz ki ülkenin bu konuda ne kadar geri kalmış olduğu yönünde olacaktı.³¹

Nitekim söz konusu raporda öncelikle, tarıma dayalı sanayinin kimi alanlarda başlangıç seviyesinde, kimi alanlarda ise henüz yok denecek seviyede olduğunun hatırlatılması ile sınaî üretim başlığına giriş yapılmıştır. Keza madencilik ve orman ürünlerinin kullanımı bakımlarından da çok geride kalındığı eklenmiştir.

³⁰ Rapor'un zirai üretimle ilgili bölümleri için bkz. **A.e.**, s. 58-60.

³¹ Sınai üretime dair yapılan tespitler için bkz. **A.e.**, s. 60-61.

Tarıma dayalı sanayi üretimi bu durumdayken diğer sanayi kollarına dair durumun daha da olumsuz olduğunun altı çizilmiş, el işçiliği ve imalathanenin ötesinde bir sınaî üretimin bulunmadığı ifade edilmiştir.

Bu tespitlerin akabinde Türkiye'nin tarıma dayalı sanayi kolları bakımından gerekli hammadde üretimini yapabileceği topraklara, yeterince geniş ormanlık arazilere ve diğer sanayi kollarını destekleyecek maden yataklarına sahip olduğu göz önünde bulundurularak; büyük üretim alanlarının kurulması ve fabrika üretimine geçilmesi sınaî üretimin geliştirilmesinde atılması gereken başlıca adım olarak gösterilmiştir. Sanayi alanında hızlı bir gelişim için özellikle hammaddesi Türkiye'de yetiştirilebilen sanayi alanlarına öncelikli yatırımların yapılması gerekliliğine işaret edilmiştir. Tıpkı zirai üretimde olduğu gibi sınaî üretimde de yükselişin kurulacak kooperatifler ve birlikler sayesinde mümkün olacağı iddia edilmiştir. Ayrıca devletin büyük ekonomik yatırımlar gerektiren alanlarda kılavuzluk yapmak, teşvikte bulunmak ve ortak olmak gibi yollarla halka yol göstermesi gerektiği sınaî gelişimde atılması gereken bir başka adım olarak sayılmıştır.

iii – Ticaretin tanzimi

Üretim ile tüketimi birbirine bağlayan bir halka olarak görülen ticaret konusu da hiç şüphesiz ki Rapor'da ele alınmıştır.³²

Heyet-i Faâle Raporu'nda; küçük iç ticaret, büyük iç ticaret ve dış ticaret olarak üç başlığa ayrılan ticaret konusunda Türkiye'nin durumu bu üç başlığa göre ayrı ayrı değerlendirilmiştir.³³ Halkın azımsanmayacak kısmının küçük iç ticaretle iştigal ettiği gerçeğinin göz ardı edilemeyeceği tespit edilmiş ve fakat küçük tacirlerin üretimden uzak kalarak yaptıkları bu ticari faaliyetlerinin kurulacak alım satım kooperatifleri yoluyla bir araya getirilerek, küçük iç ticarete ayrılacak insan gücünde tasarrufa gidilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır. Küçük iç ticarete dair yapılan bu tespitlerin akabinde büyük iç ticaretin, özellikle küçük iç ticaretin

³² Rapor'un ilgili bölümleri için bkz. A.e., s. 61-64.

³³ Rapor'da aynı zamanda yapılan bu ayrıma tanımlamalar da getirilmiştir. Buna göre küçük iç ticaret, en basit şekillerinden başlayarak dükkân ve mağazalara kadar uzanan ticari faaliyetlerdir. Büyük iç ticaret toptan alım satım muameleleri iken, dış ticaret ise büyük miktarlarda ve toptan yapılan ihracat ve ithalat işlemleridir. A.e., s. 62.

yanında, çok dar bir kapsamda kaldığı ve bu tarz ticaretin geliştirilmesinin ekonomik hayat için önemli olduğu hatırlatılmıştır. Ağırlıklı olarak İstanbul'daki Türk olmayan nüfus tarafından yürütülen dış ticaret ise gerek Türkiye'de yetişen hammaddelerin asıl kaynaklara satılamadığı ve gerekse ithal edilen ürünlerin yine asıl kaynağından alınamadığı için ülke ekonomisinin büyük zararlar görmekte olduğu, bununla birlikte dış ticaret konusuna gereken önemi vermenin bir memleket meselesi olduğu dile getirilmiştir. Heyet-i Faâle raporuna göre dış ticaret konusu milli iktisat zihniyeti ile ele alınmalıdır ve bu ticaretin belirli bir kısmı devlet eliyle yapılmalıdır.

(3) Gümrük meselesi

Gümrük vergileri konusuna da raporunda yer veren Heyet-i Faâle³⁴, ihracat ve ithalat faaliyetleri sebebiyle alınacak vergilerin her ticaret malı için ayrı ayrı belirlenmesi gerektiğini raporunda kaleme almış olmakla beraber, hangi tür maddelerden hangi ağırlıkta vergi alınması gerektiği hususunun tespitinin Kongre'nin işi olduğunu belirtmekle yetinmiştir. Söz konusu raporda bazı maddelerin ihracatının veya ithalatının tamamen yasaklanması gündeme gelebileceği gibi, farklı oranlarda alınacak vergiler ve yapılacak teşviklerle ithalat-ihracat işlerinin düzenlenmesinin ülke ekonomisi açısından son derece önemli bir konu olduğunun üzerinde durulmuştur.

(4) Vergiler

Heyet-i Faâle raporunun üzerinde durduğu bir başka konu ise vergi meselesi olmuştur.³⁵

Rapor, vergiler konusunda dikkat edilmesi gereken en önemli noktayı genel masraflardan elde edilen fayda ile verilen vergiler arasında dengenin kurulması olarak görmüştür. Bunun için devlet bir idare kurumu olarak değil bir iktisat kurumu olarak görülmeli; alınacak vergiler fayda getirecek olan ve üretime yönelik alanlara aktarılmalıdır. Toplanan vergilerin çok büyük bir ekonomik güç doğurduğu iddia edilen raporda, bunun milli sermaye olduğu ve iktisat devleti düşüncesinin

³⁴ Heyet-i Faâle'nin gümrükler konusundaki tespit ve önerileri için bkz. **A.e.**, s. 64-65.

³⁵ Rapor'da vergiler konusu için bkz. **A.e.**, s. 65-67.

yerleştirilerek bu sermayenin doğru yerlere aktarılmasının ve bu sermayenin nerelerde ve nasıl kullanılacağına tespitinin Kongre'nin ortaya çıkarabileceği en ciddi işlerden biri olacağı dile getirilmiştir. Ayrıca hâlihazırda toplanagelen aşar ve temettü vergilerinden hareketle vergi toplama işlerinin hem düzensiz hem de adaletsiz olduğu ve yeniden düzenleme gerektiği de Kongre'ye sunulmuştur.

(5) Vesait-i nakliye

Ulaşım yollarının geliştirilmesini, özellikle demiryolu ulaşımının getirdiği kolaylıkları, iktisadi gelişim için olmazsa olmaz gören Heyet-i Faâle³⁶, Türkiye'nin gerçekleştirmesi gereken öncelikli atılımların başında nakliye olanaklarına yapılacak yatırımları görmüştür. Heyet-i Faâle bu düşüncesini temellendirmek için de üretimin mümkün olduğu kadar verimli ve ucuz hale getirilmesinin yanı sıra nakliyenin süratli olmasının da bir o kadar önemli olduğunu vurgulamıştır.

Ürünlerin nakli noktasında tercih edilmesi gereken başlıca yol demiryolu ağı olmalı, gerek çok zayıf bir demiryoluna sahip bulunan ülkenin batısının bu hususta güçlendirilmesi gerekse demiryolu ulaşımı bulunmayan doğu şehirlerine demiryolu yatırımlarının yapılması ekonomik gelişimin olmazsa olmazıdır. Yine bu ulaşım ağı karayolları ve deniz yolları ile de desteklenmelidir.

Böylesi büyük yatırımları karşılayacak bir ekonomisi bulunmayan Türkiye'nin, herhangi bir siyasi müdahaleye karşı dikkatli olmak kaydıyla batıdan gelecek sermayelere açık olması gerektiği de İktisat Kongresi'nin dikkatine sunulacak raporda açıkça zikredilmiştir.

Nakliye yollarının geliştirilmesi kadar emniyetli bir şekilde işlemesi ve ucuz olması da önemlidir. Gerek devlet gerekse nakliye şirketleri nakliye araçlarına dair bilimsel gelişmeleri yakinen takip etmeli ve halkın ulaşımdan ucuz şekilde faydalanması temin edilmelidir.

b-) Ankara Dışındaki Hazırlıklar

Birinci İzmir İktisat Kongresi'nin en büyük hazırlık çalışmalarının İktisat Vekâleti'nce gerçekleştirilmesi hiç şüphesiz ki beklenen bir durum olmakla birlikte,

³⁶ Nakliye araçları konusunun Rapor'da ele alındığı bölüm için bkz. A.e., s. 67-69.

böylesi bir Kongre yapılacağıının ilan edilmesi ülkenin dört bir yanındaki ekonomik birimleri harekete geçirmişti. Gerek en hareketli ekonomik hayatın yaşandığı İstanbul'dan olsun gerekse de İstanbul ve Kongre'nin toplanma işinin yürütüldüğü Ankara dışındaki yerleşim bölgelerinden olsun çeşitli meslek grupları çeşitli hazırlık çalışmaları yapmışlar, bir takım raporlar hazırlayarak bunları Kongre'nin dikkatine sunmuşlardır.

(1) Milli Türk Ticaret Birliği ve Ticaret-i Hariciye Kongresi

1922 yılı sonlarında kurulan Milli Türk Ticaret Birliği (MTTB) İstanbullu Müslüman-Türk ticaret kesimi tarafından oluşturulmuştur. MTTB'yi bu süreçte önemli kılan nokta ise Kongre'ye katılan en hazırlıklı ve en etkili grup olmasıdır³⁷. Ayrıca MTTB tarafından 1923 yılı başlarında düzenlenmek istenen Ticaret-i Hariciye Kongresi'nin Birinci İzmir İktisat Kongresi'nin düzenlenmesi fikrini doğurduğu da iddia edilmektedir³⁸.

MTTB'nin kuruluş amacı, Türk tüccarlarının, Kurtuluş Savaşı'na kadar Avrupa sermayesi ile Türkiye arasında aracılık yapan gayrimüslim tüccarların yerini almak istemesidir. Bunun için Avrupalı ve Amerikalı sermayedarlarla doğrudan temaslar kurmak ve onlara Türk işadamlarını tavsiye ederek gayrimüslim tüccarların kademeli olarak tasfiye edilmesini sağlayacak girişimlerde bulunmak birliğin kuruluş amacına yönelik düşünülen birincil hareket planıydı. Bu doğrultuda devletin Türk tüccarlarına bir takım imtiyazlar sağlaması ve ticaretin millileştirilmesini sağlayacak müdahalelerde bulunması, MTTB'nin söz konusu amaçlarını gerçekleştirmede Ankara Hükümeti'nden beklentilerini oluşturmaktaydı.³⁹ Nitekim bu amaçlar MTTB Nizamnamesi'nde açık bir şekilde yer almaktaydı.⁴⁰

1923 yılı başında düzenlenmesi düşünülen Ticaret-i Hariciye Kongresi de bu amaçlar doğrultusunda tespitler yapmak ve Hükümeti ikna edecek argümanları

³⁷ Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, s. 38.

³⁸ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni Dün – Bugün – Yarın*, İstanbul, 2001, C.: 1, s. 340; Murat Koraltürk, *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, İstanbul, İletişim, 2011, s. 97-98; Arzu Varlı, Murat Koraltürk, "II. Meşrutiyet'ten Erken Cumhuriyete Milli Ekonomi ve İİK", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.: 9, S.: 20-21, 2010, s. 132.

³⁹ Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, s. 36-38; Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 341.

⁴⁰ Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 342.

üretmek maksadıyla ilan edilmiş; ancak ilk olarak hazırlık çalışmalarında meydana gelen aksaklıklar nedeniyle Birlik tarafından kısa bir süreliğine, daha sonra ise İktisat Vekâleti'nce İzmir'de toplanacak olan iktisat kongresinin varlığı ve MTTB'nin de söz konusu kongreye katılımı ricası sebebiyle 3 ay sonrasına ertelenmiştir.⁴¹

Ticaret-i Hariciye Kongresi'nin ertelenmesine karar verildikten sonra, MTTB Birinci İzmir İktisat Kongresi hazırlıklarına başlamış ve Türk tüccarlarının Kongre'den taleplerini tespit etmek üzere hazırlık toplantısı düzenlemiştir. Söz konusu toplantı bütün İstanbul tüccarlarının katılımına açık olacak şekilde ilan edilmiş ve bu çağrıya uyan çeşitli ticaret kollarında faaliyet gösteren yüzden fazla tüccar katılmış, söz konusu katılımcıların bir kısmı tarafından MTTB'ye sunulmak üzere dokuz adet rapor hazırlanmıştır.⁴²

Söz konusu raporların değerlendirildiği ve katılımcıların fikirlerine de açık olacak şekilde söz hakkının tanındığı toplantının nihayetinde on iki maddelik bir talep listesi oluşturulmuştur. Bu on iki maddelik talep listesinde⁴³;

- 1- Yerli ürünlerin sürümünü kolaylaştıracak ve yabancı müdahalelere kapalı bir gümrük sisteminin kurulması;
- 2- Tekelleşmenin, özellikle yabancı sermaye tekelleşmesinin, önlenmesi;
- 3- Türk limanlarında hiçbir müessese ve şirkete imtiyaz tanınmaması;
- 4- Halk tarafından sermayesinin tamamının karşılanamaması halinde bir kısmı Hükümet tarafından hisse senedi alınması suretiyle oluşturulacak milli bir tedavül bankasının kurulması;
- 5- Daha önceden başlanılan ticarete dair kanuni düzenlemelerin yeniden canlandırılması;
- 6- Yabancı sermayenin ancak zararlı olmayacak seviyede tutulması;
- 7- Ticaret ve Sanayi Odalarının ıslahı;

⁴¹ Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923**, s. 70.

⁴² **A.e.**, s. 71-94.

⁴³ Söz konusu taleplerin tam metni için bkz. **A.e.**, s. 118-119.

- 8- Dış ticareti kolaylaştırmak için resmi ve yarı resmi kurumlar oluşturulması;
- 9- Temettü vergisinin hafifletilerek değiştirilmesi;
- 10- Döviz konusunun düzenleneceği bir komisyon kurulması;
- 11- Ticaret ve tüccarlarla ilgili düzenlemelerde Ticaret ve Sanayi Odalarının ve iktisat uzmanlarının görüşlerine de başvurulması;
- 12- İstanbul Ticaret Okulu'nun yenilenmesi ve Türkiye'nin her tarafında bu okullardan açılması dile getirilmiştir.

MTTB, Birinci İzmir İktisat Kongresi hazırlıklarını böylece nihayete erdirmiş ve Kongre'nin seyrinde önemli roller oynamıştır. Kongre'de divan kâtipliği de yapmış ve aynı zamanda MTTB'nin kurucularından olan Ahmet Hamdi Başar⁴⁴ Kongre'nin ağırlık merkezinin İstanbul grubunda olduğunu, Zonguldak madencileri, Samsun tütüncüleri ve çeşitli şehir delegeleriyle anlaştıklarını ve Kongre'ye başkanlık edecek kişiye dahi karar verdiklerini, Kongre'ye dair anılarını kaleme aldığı yazısında dile getirmiştir⁴⁵.

(2) Diğer katılımcı grupların hazırlık çalışmaları

MTTB dışında Kongre için yapılan hazırlık çalışmaları nispeten küçük çapta kalmıştır. Bu çalışmaların başında gelen İstanbul Vilayeti Esnaf Cemiyetleri Heyet-i Müttehidesi tarafından hazırlanan raporda, yerli mallarının teşvik edilmesi ve gümrük konusunda yabancıların müdahalelerinin sonlandırılması gerektiği dile getirilmiştir. Ayrıca bu raporda hammadde üretimi ve ticaretinde yabancı tekelinin kırılması gerektiği ve tekelleşmenin genel olarak ortadan kaldırılması istenmiştir. Milli bir devlet bankası kurulması, şirketlerin teşekkül şekillerinin kanuni düzenlemeler ile yeknesaklaştırılması, ticaretin düzenlenmesi ve ticaret ve sanayi

⁴⁴ Avcıoğlu, **a.g.e.**, s. 341.

⁴⁵ MTTB'nin başkan adayı Kazım Karabekir'dir ve Mustafa Kemal'in müsaadesiyle Kongre'ye başkan olarak seçilmiştir. Ahmet Hamdi Başar, **Barış Dünyası**, Sayı. 54'ten aktaran Avcıoğlu, **a.g.e.**, s. 346.

odalarının yeniden yapılandırılması, dış ticaretin geliştirilmesi ve vergiler konusunda düzenlemeler yapılması gibi talepler sıralanmıştır.⁴⁶

İstanbul sanayicilerinin de Kongre’de gündeme getirilmesi gereken konular üzerine yaptıkları çalışmalar sonucunda, yerli sanayinin geliştirilmesi için gümrük himayesi sağlanması ve Teşvik-i Sanayi Kanunu’ndan yararlanma konusunda çalışmalar yapılması kararı çıkmıştır.⁴⁷

Yine bir başka rapor da daha sonradan Türkiye Umum Amele Birliği ismini alacak olan İstanbul Umum Amele Birliği⁴⁸ tarafından hazırlanmıştır. İstanbul Umum Amele Birliği hem MTTB’nin hazırladığı rapora katkı yapmış hem de Kongre Başkanlığı’na bir rapor sunmuştur. MTTB’ye sunulan raporda, öncelikle Türkiye’de sınıf farklılığının batıdaki gibi derinlikli ve sert olmadığı, bunun sebebinin de batıdakilerin aksine memleket insanının şefkatli oluşuna ve Türk tüccarların “yüreklerinin kapitalistleşmemesine” bağlamak gerektiği tespitinden sonra, bağımsızlık için bütün sınıfların beraber hareket etmek zorunda olduğu hatırlatılarak talepler sıralanmıştır. Onbinlerce işsiz bulunduğu memlekette, işçiye ihtiyaç duyan tüccarların Birliğe başvurabilecekleri, Birliğin işçi ile işvereni buluşturacak bir platform olduğu belirtilmiştir. Amelelerin ödediği vergilerin ağırlığı düşünüldüğünde bu yüklerin hafifletilmesine yönelik olarak Kongre’de dile getirilecek önerilere tüccarların da destekçi olması talep edilmiştir. MTTB’ye sunulan raporun son maddesi ise Birliğin tüccar karşısındaki durumunu ortaya koyması açısından oldukça manidardır. İşçilerin de insan olduğu hatırlatılarak, tüccarların bir baba, bir ağabey sıfatıyla maddi imkânları oranında ve hatta buna

⁴⁶ Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923**, s. 131-132.

⁴⁷ A.e., s. 130.

⁴⁸ 20 Aralık 1922’de kurulan İstanbul Umum Amele Birliği, ilk sendikasını 1923 yılının hemen başında Aksaray tramvay işçileri arasında açmış, 1923 yılı sonunda Birlik bünyesinde toplam 26 sendika kurulmuştur. Mete Tunçay, **1923 Amele Birliği**, 2. Baskı, İstanbul, Sosyal Tarih, 2009, s. 25; Birliğin kuruluşu Mustafa Kemal’in de övgüleriyle karşılaşmıştır. Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923**, s. 133; Birlik, MTTB tarafından kurulmuştur. Kongre’ye de MTTB üyesi ve tüccar sınıfını temsilen katılan azalardan olan ve Kongre’de mazbata muharrirliği (kararları kaleme alma) görevini de yürüten Ahmet Hamdi Bey (Başar), Kongre’den sonraki bir yazısında İstanbul Umum Amele Birliği’nin “kukla bir teşkilat ve bir paravandan ibaret olduğunu” dile getirmiştir. Başar, **Barış Dünyası**, Sayı: 54’ten aktaran Boratav, **Türkiye’de Devletçilik**, s. 40; Osmanlı Devleti tarihinde kurulan ilk işçi örgütlenmesi ise 1871’de kurulan Ameleperver Cemiyeti’dir. Ancak siyasi olmaktan uzak olan bu dernek hayır amaçlı faaliyet göstermek üzere kurulmuştur. Cihan, Doğan, **a.g.e.**, s. 86.

ulviyet de eklemek suretiyle bu sınırları da biraz aşarak, iş saatlerini indirip işçilerin ücretlerini arttırması talep edilmiştir. Zenginlerin, daha muhtaç durumda olanlara gösterecekleri alaka ve yapacakları “yardımların” zengin fakir çatışmasını da engelleyeceği iddia edilmiştir.⁴⁹

Amele Birliği’nin İzmir İktisat Kongresi Başkanlığı’na sunmak üzere hazırladığı bir diğer raporda⁵⁰ ise ilk olarak işçilerin de oy hakkının olduğu bir komisyon kurulması, patronların da bulunacağı bu komisyonun ayda iki kez toplanıp asgari gündeliği belirlemesi talep edilmiştir. Temettü vergisinin düşürülmesi ve işsizliğin ortadan kaldırılmasını sağlayacak çalışmalar yapılması raporda yerini almıştır. İstanbul Umum Amele Birliği’nin, Kongre’ye sunduğu raporun en dikkat çeken maddesi ise işçilere sendika ve grev haklarının tanınmasının gündeme getirildiği madde olmuştur. Bu talebin hâlihazırda yürürlükte olan 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu’nun tadil edilmesi suretiyle yerine getirilebileceği hatırlatılmıştır. Açılacak bütün işlerin Türk unsurlara verilmesi ve ülkeye zararlı yabancı sermayenin temizlenmesi de raporda zikredilmiştir. Tarım mahsullerinden Şehremaneti tarafından alınan vergilerin kaldırılması ve yine ürünlerin fiyatının yükselmesine sebep olan kabzımallık usulünün ilga edilmesi, aşarın ise yeni bir usulle ve miktarı da düşürülerek düzenlenmesi tarım alanında işçilerin talepleri olarak sıralanmıştır. Doğrudan işçilere yönelik talepler ise tüm yukarıda sayılanlardan sonra ele alınmıştır. Buna göre; işçi çocuklarına gece okullarında bedava eğitim verilmesi, sekiz saat iş ve fazla mesainin işçilerin iradesine bırakılması ile fazla mesai için iki kat ücret ödenmesi, ucuz bekâr odaları açılması, her alanda çalışan işçilerin hal ve vaziyetlerini tetkik, ıslah etmek ve ortaya çıkması muhtemel ihtilafları sözleşme ve kanunlar bakımından çözücü rol almak maksadıyla mesai müfettişleri tayin edilmesi, iş olmadığı gerekçesiyle işçinin işten çıkarılmasında bir usul tayin edilmesi ve aynı işyerine daha sonra işçi alınımı söz konusu olduğunda

⁴⁹ Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923**, s. 133-135.

⁵⁰ Söz konusu rapor, İstanbul Umum Amele Birliği’nin kuruluşundaki amacı açıklayarak başlamıştır. Buna göre, Birliğin amacı işçilerin sermayedarlar karşısında kanuni kazanımlar elde edebilmesi ve mevzuatın uygulanması adına mücadele etmek, herhangi bir meselede işçilerin toplu olarak hareket edebilmesini sağlayabilmek, işçilerin refah düzeyinin iyileştirilmesi için yardımlarda bulunmak, işçilerin toplu olarak temsilinin gerektiği durumlarda temsilci sıfatıyla hareket etmek, çıkabilecek olası uyuşmazlıklarda hakem rolü üstlenmek ve sermayedarlar karşısında işçilerin vazifelerini tayin ve bunların taahhüt altında bulunmasını temin olarak sıralanmıştır. **A.e.**, s. 136.

çıkarılanlara öncelik tanınmasını sağlayacak düzenlemeler yapılması talep edilmiştir. Ayrıca İstanbul Umum Amele Birliği tarafından Dersaadet Tramvay Şirketi işçileri arasında açılan sendika adına söz konusu işçiler için bir takım taleplerde⁵¹ bulunulmuştur.⁵²

Bu raporların dışında Zonguldak madencilerinin hazırladığı raporda Türk madencilerinin talepleri sıralanmıştır. Madenlerde gerçekleştirilen üretimin muhtelif devletlere kıyasen, oldukça düşük seviyede seyrettiği ve üretimin arttırılması gerektiği dile getirilen raporda, özellikle kömür madenlerinin devlet elinde mi olacağı yoksa özel sermayeye mi bırakılacağına kararlaştırılması ve bu noktadan sonra ise yatırımların bilimsel araştırmalar göz önünde bulundurularak yapılması gerektiği dile getirilmiştir. Madencilik için gerekli olan sütunların, zengin orman kaynaklarına sahip bir ülkede olunmasına ve kömür madenlerinin de yine zengin orman bölgesinde bulunmasına rağmen ithal ediliyor olmasının, ormancılığa da yatırım yapılmasını gerekli kılmakta olduğu hatırlatılmıştır. Zonguldak madencilerinin dile getirdikleri sıkıntılardan bir diğeri ise yerli üretim kömürlerin, kapitülasyonlar sebebiyle iç piyasada çok ucuza satılan İngiliz ve Amerikan kömürleriyle rekabet edemiyor olmasıdır. Söz konusu sıkıntının ortadan kaldırılması amacıyla yönelik olarak ise gümrük himaye usulünün uygulanması işaret edilmiştir. Dile getirilen bir başka talep ise, kömür madenlerinin bulunduğu Havza'nın tren yolu güzergâhına dâhil edilmesi ve yakın bölgelerde limanlar kurulması ve bu limanlara gerek kara yolu gerekse tren yolu ile bağlantı sağlanması suretiyle ulaşımın geliştirilmesi olmuştur. Buna ek olarak nakliye yollarından alınan vergilerde de indirim yapılması talep edilmiştir. Ülke ekonomisine yaptığı büyük katkıya rağmen Havza bölgesine yol, sağlık kurumları, eğitim gibi yatırımların yeteri miktarda yapılamamış olması bir başka şikâyet konusunu teşkil etmiştir. Bütün bunların

⁵¹ Dersaadet Tramvay Şirketi'nin çalışanlarına hukuk dışı ve keyfi muamelelerde bulunulduğu iddiasıyla, bu keyfiyetin ortadan kaldırılmasını sağlayacak hukuki düzenlemelerin yapılması, söz konusu şirket işçilerine bir takım yardımlarda bulunulması talep edilmiştir. Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923**, s. 138.

⁵² **A.e.**, s. 135-138.

dışında Havza özelinde olmak üzere bir kanunlaştırmının eksikliği de dikkatlere sunulmuştur. Bir “Madenciler Şurası” kurulması, milli bir banka kuruluncaya kadar uygun bir bankanın madencilere destek sağlaması ve bütün resmi ve milli kurumlarda yerli kömür kullanılması acilen gerçekleştirilmesi gereken hususlar olarak sıralanmıştır. Ayrıca uzun vadede Havza’nın jeolojik ve topografik haritalarının yapılması, madenlerin sınırlarının tespit edilmesi ile süregiden hukuki uyuşmazlıkların bir an önce neticelendirilmesi ve ehil bir komisyonun ekonomik faaliyetler ve ekonomik gelişim için gösterecekleri yol haritasına göre verimliliğin arttırılmasına yönelik önlemlerin alınması ve yatırımların yapılmasının gerek kömür üretimi gerekse de ülke ekonomisi için büyük bir öneme sahip olduğuna işaret edilmiştir.⁵³

Kocaeli livası namına hazırlanmış raporda⁵⁴ ise ticaret, ziraat ve sanayi konularında talepler dile getirilmiştir. Umur-u ticaret ve iktisadiye adını taşıyan ilk bölümde, iktisadi hayatın düzenli bir şekilde işlemesi ve gelişmesi için en başta gelen unsurun emniyet olduğu belirtildikten sonra özellikle posta ve telgraf gibi hizmetlerde yaşanan yavaşlık sebebiyle tüccarların büyük zararlar gördüğü hatırlatılarak, kamusal işler başta olmak üzere yavaşlığın giderilmesi için hükümetin gerekli tedbirleri alması talep edilmiştir. Raporda devamla; mevcut olanlarının iyileştirilmesi ile birlikte mutlaka yeni yollar yapılması; kredi sağlayacak bir bankanın kurulması; yeniden gözden geçirilmiş ve tadil edilmiş bir kanunla ticaret odalarının ıslahı; temettü vergisinin kira bedelleri üzerinden tarh edilmesinin doğurduğu adaletsizliğin sona erdirilerek, ticaret odaları vasıtasıyla, her tüccarın mali durumuna göre vergi miktarının belirlenmesi; Meclis veya Hükümet kararı olmaksızın ihracata yapılan müdahalelerin önlenmesi; tüccarların nakden teminat vermek yerine ticaret odaları üzerinden verecekleri bir senetle teminatlarının kabulü talepleri sıralanmıştır. Ayrıca; tren ücretlerinin düşürülmesi, Lozan sonrası döneme dair gelişmelere göre önemi artacağı beklenen İzmit limanına yeni tesisler yapılması; askerlik görevinde şahısların ekonomik faaliyetleri göz önünde bulundurularak

⁵³ A.e., s. 148-153.

⁵⁴ Mehmet Ö. Alkan, “Türkiye İktisat Kongresi – 1923 – İzmir’e Katkı – 2: Kocaeli Livası Namına İzmir İktisat Kongresi’ne Tevdi Edilen Rapor”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C.: 47, S.: 1 – 2, Ocak – Haziran 1992 (Prof. Dr. Gündüz Ökçün’e Armağan), s. 395-402.

tüccar ve çiftçilere bir takım kolaylıklar sağlanması; ölçü ve tartı birimlerinin yeknesak hale getirilmesi de ticari talepler içerisinde değerlendirilmiştir. “Umur-u Ziraiye” başlığını taşıyan ikinci bölümde ise aşar usulü köylünün üzerinde bir an önce kurtulunması gereken bir bela olarak görülmüş ve ziraat üzerinden elde edilecek vergilerin bir kısmının köy bankalarına tahsis edilmesi, ziraat eğitimi verecek okulların açılması, küçük köylerin birleştirilmesi ve köylerin ağaçlandırılması, bataklık kurutma çalışmaları yapılması, gezici sağlık birimleri oluşturulması suretiyle köylülerin sağlık imkanına kavuşturulması çalışmalarının yapılması, tarımsal hastalıklarla mücadele edilmesi, savaş sebebiyle yıkıma uğrayan bölgelerin ihtiyaç duyduğu malzemelere vergi muafiyeti sağlanması, özellikle büyükbaş hayvan ırkının ıslahı, rejî usulünden vazgeçilmesi, Hükümetin Ziraat Bankası’na olan borçlarını ödemesi talepler olarak sıralanmıştır. Son olarak “Umur-u Sanaiye” başlığı altında, sanayi konusunda ne kadar geri kalındığı hatırlatıldıktan sonra bu alanda yapılacak atılımların en başında sanayi okullarının açılması görülmüş ve her ilçeye bir okul açılması gerektiği ileri sürülmüştür. Okul dışında ise savaşta zarar gören Karamürsel Mensucat Fabrikası ile İzmit Askeri Mensucat Fabrikası’nın bir an önce üretim yapabilir duruma getirilmesi talep edilmiştir.

3-) Kongre’nin Toplanması

Birinci İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat – 4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir’de, Eski Osmanlı Bankası binasında gerçekleştirilmiştir. Toplantıya sanayici, çiftçi, tüccar ve işçi temsilcilerinden oluşan 1135 kişilik bir katılım sağlanmıştır.⁵⁵ Ancak katılımcıların ne tam listesi ne de konuşma tutanakları bulunmaktadır⁵⁶.

Her ilçeden istenilen temsilcilerin dışında çeşitli meslek grupları ve dernekler de temsilci göndermişlerdir. Temsilci gönderen dernek ve meslek örgütlerinin başında MTTB, İstanbul Esnaf Cemiyetleri, İstanbul Hamallar Cemiyeti, Umum Terziler Cemiyeti, Darülfünun Hukuk Mektebi, İstanbul Ticaret Mekteb-i Âlisi, Çiftçiler Derneği, Fransa Darülfünun Mezunları Cemiyeti ile Macaristan Türk

⁵⁵ A. Afet İnan, **İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat – 4 Mart 1923**, 2. bs. Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1989, s. 12; Avcıoğlu, **a.g.e.**, s.340; Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923**, s. 323.

⁵⁶ Alkan, **a.g.m.**, s. 395.

Mezunları Cemiyeti gelmektedir.⁵⁷ Kongre'ye başkanlık etme görevi ise Kazım Karabekir tarafından yerine getirilmiştir⁵⁸.

Kongre söz konusu katılımcılarla birlikte Mustafa Kemal Atatürk'ün konuşması ile açılmıştır. Mustafa Kemal ekonominin, bir milletin gücünü gösteren en önemli unsur olduğunu ve dolayısıyla yeni Türkiye'nin en önemli mesaisinin de ekonomi olmak gerektiğini dile getirerek başladığı konuşmasında, Osmanlı tarihi boyunca bu konunun göz ardı edildiğini çeşitli örnekler dâhilinde ileri sürmüştür. Savaş alanlarında kazanılan başarıların ekonomik hayattaki başarılarla taçlandırılması gerektiği, aksi takdirde askeri başarıların da anlamsız hale geleceğini dile getirmiştir. Yabancı sermayenin de yeni ekonomide yer alacağını ilan eden Mustafa Kemal, bunun için tek şartın kanunlara riayet etmek olduğunu belirtmiştir. Son olarak da toplumu oluşturan bütün sınıfların bir diğerinden ayrı tutulamayacağını ve ekonomik gelişme için tüm unsurların beraber hareket etmesi ve beraber yükselmesi gerektiğini, yeni Türkiye'nin ekonomik hayata dair en temel amacının da bu olduğunu söyleyerek konuşmasını bitirmiştir.⁵⁹

Mustafa Kemal'in yaptığı açılış konuşmasının akabinde İktisat Vekili Mahmut Esat Bozkurt da yaptığı konuşmada millet egemenliğinin iktisat alanındaki egemenlik olarak algılanması gerektiğini belirtmiş ve konuşmasında Teşkilat-ı Esasiye başta olmak üzere hukukun önemine değinmiştir. Yeni Türkiye'nin kendisine özgü bir iktisadi yapısı olacağını dile getiren Mahmut Esat Bozkurt, bunun da kısmen devlet eliyle kısmen de özel teşebbüsler eliyle oluşturulacak bir iktisadi yapı olarak tanımlamıştır. Ekonomik ilerleme için meslek teşkilatı, kredi, makineleşme, üretimi arttıracak önlemler konularının öncelikli meseleler olarak ele alınması gerektiğini dile getirmiştir.⁶⁰

Son olarak Kongre'ye başkanlık eden Kazım Karabekir yaptığı konuşmasında, Kongre'nin cehalete karşı açılmış bir cihat olduğunu ve “*asırlarca her varlığı harcanan*” milletin iktisadi alanda neler başarabileceğini bütün dünyaya

⁵⁷ Koraltürk, **a.g.e.**, s. 99.

⁵⁸ Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923**, s. 225.

⁵⁹ **A.e.**, s. 204-214.

⁶⁰ **A.e.**, s. 214-222.

göstereceğini iddia etmiştir. Dinen emredilen ilmin de iktisat ilmi olduğunu öne süren Kazım Karabekir’e göre hayatın her alanında – ninnilerden vaazlara kadar – iktisat hüküm sürmelidir. İktisat için temel üç konu olduğundan bahisle bunların; ilk olarak insanların, hayvanların ve ürünlerin her türlü hastalıktan korunması; ikinci olarak üretimin arttırılması, ürünlerin ülkenin her yanına nakliyesini sağlayacak yolların yapılmasının sağlanması ve ihracata önem verilmesi ve üçüncü olarak tüketimin azaltılması olduğunu dile getirmiştir.⁶¹

D) Kongre’de Alınan Kararlar

1-) Genel Olarak

Birinci İzmir İktisat Kongresi, yaklaşık iki haftalık bir periyodun sonunda 4 Mart 1923 tarihinde katılımcı meslek gruplarının temsilcileri ve son olarak da Kazım Karabekir’in konuşması ile nihayete ermiştir. Kongre boyunca Heyet-i Faâle tarafından hazırlanan raporda ele alınan, kredi meselesi başta olmak üzere, konular üzerinde tartışmalar yapılmış olmakla beraber, katılan kesimlerin temsilcilerinin ortaya attığı kendi meslek grubuna ait sorunlar ile Heyet-i Faâle raporunda ele alınmamış diğer ortak sorunlar da gündeme gelmiştir⁶².

1923 tarihli Kongre’nin sonunda “Misak-ı İktisadi Esasları” başlıklı genel kararların yanı sıra çiftçi, tüccar, sanayi ve işçi gruplarınca bir takım kararlar alınmıştır. Katılımcı bu grupların görüşlerinin bir iktisadi öneri şeklinde Kongre genel kuruluna sunulmasının akabinde her madde ayrı ayrı oylanmış, önerilen bu maddeler diğer gruplar tarafından reddedilmiş olsa bile, her meslek grubuna ait ayrı “iktisadi esaslar” belgelerinde her maddenin oylama sonuçlarını içerecek şekilde kayıt altına alınmıştır⁶³. Bu kararların dışında MTTB’nin hazırladığı yabancı sermaye ile ilgili bir dizi düzenleme teklifi içeren esaslar Kongre tarafından kabul edilmiştir⁶⁴.

⁶¹ A.e., s. 222-224.

⁶² Ökçün, “İzmir İktisat Kongresi”, s. 1062.

⁶³ Boratav, **Türkiye’de Devletçilik**, s. 41-42.

⁶⁴ Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923**, s. 363-364.

Alınan kararların ekonomi dünyasında ne kadar karşılık bulduğunun cevabını ise hukuk dünyasına yansımalarında aramak gerekmektedir. Zira Kongre'nin vardığı sonuçlar bakımından iktisat bilimciler, neredeyse ittifak halinde, liberal bir ekonomik yapı öngörüldüğünü ileri sürmektedirler⁶⁵. Alınan kararların ne kadar uygulama alanı bulduğunu tespit için ise her meslek grubunun iktisadi esaslarında kabul edilen maddeleri ve Kongre sonrası süreçte TBMM tarafından gerçekleştirilen kanunlaştırma hareketlerinin ne ölçüde örtüştüğü incelenecektir.

2-) Misak-ı İktisadi Esasları

Misak-ı İktisadi Esasları başlığıyla alınan kararlar bir program niteliği taşıyan ekonomik kararlar olmaktan çok “Türkiye halkı”nın⁶⁶ sahip olduğu veya olması gerektiği düşünülen ahlaki özelliklerin sıralandığı 12 maddelik bir metindir. Söz konusu esaslar, Türkiye halkını çalışmaya ve üretmeye davet eden, yerli malının tercih edilmesini salık veren, doğal kaynakların kullanımı konusunda duyarlı davranmaya çağıran içerikte maddelerden oluşmaktadır. İktisadi bir karar olarak okunabilecek tek madde olan yabancı sermayeye karşı olunmadığına dair esas bile, karşı olunmamasının tek yolunun yabancı sermayenin yurt, lisan ve kanun hilafına hareket etmemesi koşuluna bağlı olduğunu hatırlatmaktan öte bir içerik taşımamaktadır.⁶⁷

Birinci İzmir İktisat Kongresi'nin “Misak-ı İktisadi” adıyla yayınladığı bu kararlar beklentilerin çok uzağına düşmüş ve basın başta olmak üzere büyük eleştiriler⁶⁸ almıştır. İktisadi bir içeriğe sahip olmasa da Misak-ı İktisadi kararlarına

⁶⁵ Bu konudaki çeşitli görüşleri bir arada değerlendirebilmek için bkz. Koraltürk, **a.g.e.**, s. 100-105. Bu görüşler aynı zamanda ileride “Birinci İzmir İktisat Kongresi'nin Etki Dönemi ve Kararların Değerlendirilmesi” başlığı altında incelenecektir.

⁶⁶ Misak-ı İktisadi Esasları'nın 2,3,4,5 ve 6. maddelerinde “Türkiye Halkı” ifadesi kullanılırken, 7,8,9,10,11 ve 12. maddelerinde ise “Türk” veya “Türkler” ifadesi tercih edilmiştir. Aynı ifadenin, yukarıda da incelenen “Türkiye Büyük Millet Meclisinin, Hukuku Hakimiyet ve Hükümrininin Mümessili Hakikisi Olduğuna Dair Karar”da da geçtiği hatırlanabilir.

⁶⁷ Misak-ı İktisadi kararlarının tam metni için bkz. Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923**, s. 323-325.

⁶⁸ Misak-ı İktisadi kararları, ekonomi temelli olmayıp ahlaki bir takım ilkeler olduğu, Kongre'de alınan kararların genel çerçevesini göstermesi beklenen bu metnin bundan uzak olduğu eleştirileri yapılmıştır. **A.e.**, s. 290-310; Beklentilerden uzak oluşu Kongre'yi dışarıdan takip eden özellikle basın kanadıdır. Zira Misak-ı İktisadi Kararları Kongre'ye katılan bütün katılımcıların oybirliğiyle alınmıştır. **A.e.**, s. 323.

devlet tarafından büyük bir önem verilmiş, söz konusu ilkeleri içeren metinler çoğaltılarak dükkânlara asılması, camilerde okunması ve çıkacak kitapların ilk sayfasında yer alması gibi çalışmalar yapılmıştır.⁶⁹

3-) Çiftçi Grubunun İktisadi Esasları

Kongre'ye katılan en kalabalık kitle çiftçiler olurken, yine çiftçi grubu en örgütlü meslek gruplarından da birini teşkil etmiştir. Özellikle işçi grubu ile sanayi grubunun yaklaşık otuzar maddede toplanmış iktisadi esaslar ortaya koymalarına karşılık çiftçi grubunun, çoğu ittifakla kabul edilmiş, 95 maddelik iktisadi esaslar belgesi üretmesi de diğer meslek gruplarına nazaran çok daha hazırlıklı bir katılım sergilediklerini göstermektedir⁷⁰.

Çiftçi grubunun iktisadi esaslarına bakıldığı zaman şu hususlar dikkati çekmektedir:

Söz konusu esaslar içerisinde ciddi bir yekûnu eğitim konusu oluşturmaktadır. Zirai eğitimin devlet eliyle ve modern eğitim kurumları ve eğitim için kullanılması mümkün olan her yolla, örneğin sinema filmleri gibi, gerçekleştirilmesi gerektiğinin üzerinde durulmuştur.

Bir diğer bölüm ise asayişin sağlanması talepleridir. Özellikle göçebe köylülerin iskân edilmesi talebi hayvan ve ürün hırsızlıklarıyla mücadelede bir adım olarak açıkça zikredilmiştir. Yine asayiş başlığıyla dile getirilen taleplerden bir diğeri ise iletişim yollarının modernizasyonudur. Özellikle savaş dönemi sonrası askeriyenin elinde bulunan iletişim araçlarının kullanımının üreticilerin kullanımına açılması talepleri bütün katılımcı taraflarca ittifakla kabul görmüştür.

Kongre'nin en tartışmalı başlıklarından biri olan "Aşar Vergisi" çiftçiler tarafından kaldırılması gerektiği şeklinde dile getirilmişse de tüccar ve sanayi gruplarının itirazlarıyla karşılanmıştır. İşçi grubunun da destek verdiği bu talep diğer

⁶⁹ Yüksel Ülken, "Atatürk Döneminde İktisadi Arayışlar – Eylemler – Olaylar", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C.: 42, S.: 1-4 (Ord. Prof. Dr. Ömer Celal Sarc'a Armağan), 1986, s. 15.

⁷⁰ "Çiftçi Grubunun İktisadi Esasları"nın tam metni için bkz. Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923**, s. 326-338.

gruplarca “tamamen kaldırılması yerine düzenleme yapılarak daha adil bir forma sokulmalı” şeklinde oylanmıştır.

Çiftçi grubunca ileri sürülüp de bütün maddeleri ittifakla kabul edilen bir diğer başlık Ziraat Bankası’na yönelik talepler olmuştur. Ziraat Bankası hakkında çıkarılan kanunun gözden geçirilmesini de kapsayan söz konusu taleplerde, çiftçi grubu, Hükümet’in banka bütçesini Ziraat Bankası’nın kuruluş amaçları dışında kullanmaması ve seferberlik zamanı çiftçilerden temin edilmiş olan her türlü ihtiyaç malzemesinin bedellerinin bir an önce karşılanmasını da dile getirmişlerdir.

Çiftçilerin modern ve ucuz nakliye yollarının teminine yönelik talepleri de katılımcı bütün gruplar tarafından ittifakla kabul edilmiştir. Özellikle demiryolu ulaşımı konusunda yoğunlaşan maddelerde, yetiştirilen ürünlerin sevkiyatı için gerekli teknik donanımına sahip ulaşım araçlarının temininin önemine de dikkat çekilmiştir.

Misak-ı İktisadi kararları içerisindeki maddelerde de yerini bulan ormanlar konusuna da değinen çiftçiler, ormanlardan yararlanma ve kullanıma uygun olmayan bataklık gibi alanları ekili alana dönüştürecek eylemleri gerçekleştirenlerin teşviki için vergi muafiyetlerinin düşünülmesini talep etmişlerdir.

Çiftçi grubunun iktisadi esaslarını oluşturan bir diğer başlık ise hayvancılık konusunda olmuştur. Özellikle hastalıklarla mücadele ve yerli hayvan cinslerinin ıslahı ve çoğaltılması konularında çalışmalar yapılması, bu grubun talepleri içerisinde önemli bir yer tutmaktadır.

İşçi grubunun reddettiği, tüccar sınıfının ekseriyetle kabul ettiği, sanayicilerin ise çiftçi grubu ile birlikte ittifak ettiği bir madde ise mülkiyete ilişkindir. Üzerinde zirai faaliyet yapma hakkı tanınmış olan devlet arazilerinin mülkiyetinin, mutasarrıflara kayıtsız şartsız olarak devredilmesi, ancak yabancılara bu hakkın tanınmaması çiftçi grubunun dile getirdiği temel meselelerden birisidir. Çiftçiliğe ait bazı meseleler başlığında değerlendirilen mülkiyet bahsinin dışında aynı bölümde, şeker fabrikalarının kurulması, meyve yetiştiriciliğinin yanı sıra arıcılık ve balıkçılığın teşvik edilmesi gereken üretim faaliyetleri içerisinde değerlendirilmesi gerektiği de dile getirilmiştir.

Çiftçi grubunun son talepleri ise ziraatta makineleşmeye dairdir. Gerek basit zirai aletlerin üretimi için kurulacak fabrikalara gerekse de modern zirai araçların teminine yönelik girişimler bir an önce atılması gereken adımlar olarak zikredilmiştir.

4-) Tüccar Grubunun İktisadi Esasları

Özellikle MTTB'nin Kongre öncesi yaptığı yoğun hazırlık faaliyetleriyle tüccar grubunun Kongre'ye katılan en hazırlıklı grup olduğuna daha önce değinilmişti.⁷¹ Tüccar grubunun aldığı kararların gerek sayısı gerekse ayrıntılı olarak düzenlenmiş içerikleri göz önünde bulundurulduğunda bu yargının ne kadar yerinde olduğu görülecektir.

Tıpkı çiftçi grubu gibi bir dizi konu hakkında taleplerini sıralayan tüccar grubu; kıymetli evraklar, deniz ticareti, ticaret odaları gibi başlıklarla doğrudan ticareti ilgilendirdiği açık olan konuların yanı sıra ormanlar, madenler, iletişim araçları gibi konularda da tüccarların ne tür beklentileri olduğunu ortaya koymuştur.

Tüccar grubunun iktisadi esasları şu hususları içermektedir:

İlk talep bir ticaret ana bankası kurulmasına yöneliktir. Tekâlif-i Milliye ve sair tüccar alacaklarının kurulması talep edilen bankaya verilerek alacaklılara hisse senedi dağıtılması, çıkarılacak hisse senetlerinin Türkiye halkına ve Türk anonim şirketlerine tahsis edilmesi ittifakla kabul edilmiştir. Tüccar sınıfının bankalar konusunda talebinin bir diğer maddesi ise hükümetin kademeli olarak söz konusu bankadaki hisselerini tamamen halka devretmesine yöneliktir. Söz konusu son madde ziraat grubu tarafından reddedilmiş ve işçi grubu çekimser kalmış olmasına rağmen tüccar ve sanayici gruplarınca ittifakla kabul görmüştür.

Borsaların ıslahı ve millileştirilmesi de tüccar grubu tarafından dile getirilmiştir. İstanbul'dan başka diğer büyük ticaret merkezlerinde de borsalar kurulması yine talepler arasındadır. Dövizde meydana gelebilecek ani yükselme ve düşüşlerden dolayı oluşabilecek etkilerden piyasayı korumak için tedbirler alınması ve kambiyo komisyonu kurulması da alınan kararlar arasındadır.

⁷¹ "Tüccar Grubunun İktisadi Esasları"nın tam metni için bkz. Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923**, s. 339-354.

Cuma gününün tatil edilmesi ve eczane, hamam, lokanta gibi birkaç istisna dışında hiçbir dükkânın açılmamasına dair talepler tüccar grubunun ilk ele aldığı konulardan biri olmuştur.

Tüccar grubunun gündeme getirdiği bir diğer konu başlığı da madenler meselesidir. Türkiye'nin maden haritasının çıkarılması ve madenlerin bir an önce ihale usulüyle ve tercihen milli taliplere verilmesi, sadece Türkiye halkı için olmak üzere savaş sebebiyle işletilmesi mümkün olmayan madenlerden vergi alınmaması ve zımpara, kömür, kükürt gibi dünya ölçeğinde rekabet edilebilecek madenler için destekler sağlanması içerikli talepler ittifakla kabul edilmiştir.

Çiftçi grubu gibi tüccar grubu da orman meselesini gündeme getirmiştir. Tıpkı madenlerde olduğu gibi ormanların da haritasının yapılması ve ormanlardan yararlanma konusunda teşvik edici düzenlemeler çıkarılması talebinde bulunulmuştur.

Tüccar grubunun iktisadi esaslarının en kapsamlı bölümü ise deniz ticaretine ayrılmıştır. Limanların millileştirilmesi, bir başka ifadeyle kabotaj hakkı; “kendi limanlarımızda kendi bayrağımızdan başkasıyla ticaret yapılamaması” ve “kendi limanlarımızın işletilmesinde tam bağımsızlığın sağlanması” ifadeleriyle deniz ticareti konusundaki taleplerin başına yerleştirilmiştir. Deniz ticaretiyle ilgili belli başlı diğer talepler ise gemi alımları için sermaye teminine yönelik deniz ticaret bankası kurulması ve bu bankaların aynı zamanda sigortacılık da yapması ve buna ek olarak deniz araçlarının zorunlu olarak sigorta edilmesidir. Yine bu başlık altında tersaneler kurulması için devlet arazilerinin bedelsiz tahsisi, deniz araçları yapımında kullanılacak hammadde ve motorların vergiden muaf tutulması, deniz işletmesinin idaresinin ticari bir heyet tarafından yürütülmesi ve deniz işletmesinin ıslahı, vapur ve motorlarda kullanılacak akaryakıttan vergi alınmaması, Akdeniz ve Karadeniz başta olmak üzere yeni limanlar yapılması talep edilmiştir. Deniz ticareti meselesinde değinilen son konu ise balıkçılığın himaye edilmesine yöneliktir.

Jandarma, polis ve mahkeme teşkilatının güçlendirilmesi emniyetin sağlanmasının, emniyetin sağlanması ise ticaretin devamı ve büyümesi için öncelikli olarak görüldüğünden söz konusu kurumlara önem verilmesi “Ticaret İşlerini

Kolaylaştıracak Esaslar” bölümünde ele alınmıştır⁷². Yine bu başlık içerisinde gümrük meselesine değinen tüccar grubu; sanayi, ziraat ve ticaret için gerekli hammaddelerin, bazı bölgeler için gümrük vergisinden muafiyetini talep etmiştir. Ancak “bazı mahaller” ifadesinin geçtiği bu maddede hangi mahallerin kastedildiği belli değildir. Ayrıca yine hammadde olarak ithal edilen maddelerin işlenip ihraç edildiği durumlarda, hammadde için alınan fazla vergilerin iade edilmesi de gümrük vergileriyle ilgili talepler arasındadır. Gümrüklerle ilgili diğer bir takım talepler ise depolar yapılması ve gümrüklerde ödenen ücretlerin düzenlenmesine yöneliktir.

Tüccar grubunun bir başka talebi de özellikle yabancı sermaye başta olmak üzere tekelleşmenin önlenmesi ve var olanların da ortadan kaldırılmasına yöneliktir.

Ticaret Kanunu ve ticareti ilgilendiren diğer alanlardaki kanunların yeniden gözden geçirilmesi de tüccar grubunun talepleri arasındadır.

Bankalara ve sermayenin bir düzene konulmasına duyulan ihtiyaca binaen Hükümet’in bu konularda çalışma yapmasını isteyen tüccarlar, ticaret bankaları kuruluncaya kadar mevcut bankaların keyfi faiz uygulamalarının önüne geçilmesinin de önemine işaret etmişlerdir. Sigortacılık konusundaki keyfi uygulamaların da özel bir kanunla düzenlemeye tabi tutulması ve taahhütlerini yerine getirmeyen veya yasaklamalara uymayan şirketler için kapatılma da dâhil olmak üzere çeşitli cezalara tabi tutulmaları gibi tedbirlere başvurulması ittifakla kabul edilmiş maddeler arasındadır.

Tüccar grubunun iktisadi esaslarını oluşturan başlıklardan birisi de “Ticaret Odaları” bahsidir. Ülkenin her yanında ticaret ve sanayi odaları kurulması, bu odalara verilecek - çeşitli gelir kaynaklarına sahip olması, ticaret ve sanayi okulları gibi – yetkilerle güçlendirilmesi ve bunların da görüşüne başvurmak suretiyle bir kanun yapılması ile ticaret odalarının teşekkülünün hükümetin müdahalelerinden bağımsızlaştırılarak yine tüccarlara bırakılması bu husustaki temel taleplerdir.

⁷² Ferdan Ergut, **Modern Devlet ve Polis: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Toplumsal Denetimin Diyalektiği**, İstanbul, İletişim, 2004, s. 83-151.

Dış ticaret konusunda da bir takım kararların alındığı Kongre’de tüccarlar, yabancı ülkelerde Ticaret Şehbenderliği⁷³ kurulmasını, şehbenderlerin “erbab-ı iktidar ve ihtisastan tayini” ile söz konusu şehbenderlerin muntazam bilgi verme zorunluluğunda olmaları ve bu kurumun idaresi altında ticari istihbarat ve araştırmalar yapacak müesseselerin yapılandırılmasını, bütün bunların dışında büyük ticaret merkezlerinde Türk ticaret odaları ve banka şubelerinin tesis edilmesini talep etmişlerdir. Ayrıca üretilen yerli malların sergilenmesi ve dış ticaretin geliştirilmesi için fuarlar düzenlenmesi alınan kararlar içerisinde yerini almıştır.

En ayrıntılı talepler ise “Şirketler” başlığında gündeme gelmiştir. Özellikle anonim şirketler hakkında ayrıntılı taleplerin yer aldığı bu başlıkta, gerekli kanuni düzenlemelerin yapılması için hükümetten harekete geçmesi istenmiştir.

Diğer ülkelerden göçen nüfusun iskân edilmesi ve bu iskânın gelenlerin görecekları işlere göre planlanarak yapılması, belirli bir saat diliminin tercih edilerek bütün ülkede saat birliğinin sağlanması, savaş sebebiyle yıkılan yerlerin imarı ve bu yerlerden alınan çeşitli vergilere muafiyet sağlanması gibi çeşitli konularda da alınmış kararlar bulunmaktadır.

Eğitim konusunda da talepleri bulunan tüccar grubunun, ticaret okulları ve çıraçlık okulları açılmasının yanı sıra diğer okullarda verilecek derslerle iktisat eğitimi verilmesi yönündeki istekleri diğer gruplarca da uygun bulunmuştur.

Temettü vergisi ile ilgili de tek maddede toplanan ve daha adil bir hale getirilmesi içeriğiyle düzenlenmiş bir talep bulunmaktadır.

Nakliye araçları konusunda çiftçi grubu ile hemen hemen aynı talepleri gündeme getiren tüccar grubu, demiryollarının yaygınlaştırılması ve ucuz

⁷³ Konsolos. Osmanlı İmparatorluğu’nda tüccarlar arasındaki uyuşmazlıkları çözen görevlilerdir. Esat Şener, **Açıklamalı – Madde Atıflı Hukuk Sözlüğü**, Seçkin, Ankara, s. 200; Şehbender kelimesi aynı zamanda tüccar başı ve bezirgânlar kethüdası anlamlarına da gelmektedir. Mustafa Nihat Özön, **Büyük Osmanlıca – Türkçe Sözlük**, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 6. Basım, 1979, s. 780; Şehbender deyiminin sadece Osmanlı konsolosları için kullanılmıştır. Yabancı konsolosları tanımlamak için bu kelime tercih edilmemiştir. Rona Aybay, **Tarih ve Hukuk Açısından Konsolosluk**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s. 48; 1882 tarihli Şehbenderler Nizamname-i Dahilisi Osmanlı konsoloslarının oluşum, yetki ve görevlerinin tanımlandığı ilk düzenlemedir ve 37. bentte Osmanlı uyruklarına yardım ve destekte bulunma ve çıkarlarını korumak için çaba sarf etmek, 31. bentte ise ticaret, sanayi ve genel sağlık gibi kamu yararı bakımından önemli konularda bilgi edinmek ve bu bilgileri elde edebilecekleri kişi ve kurumlarla sürekli temasta bulunarak, elde edilen bilgileri merkeze ulaştırmak gibi görevler yüklenmiştir. **A.e.**, s. 48-51.

taşımacılığın tesis ve temin edilmesi taleplerinin yanı sıra, otobüs ve yük kamyonlarından gümrük vergisi alınmaması yönünde karar çıkartmıştır ki, tüccar grubunun asıl talebi gümrük vergisinden bilumum araçların muaf tutulması yönünde olmuştur. Ayrıca yalnızca Türk şirketleri ve Türk girişimcilere olmak üzere, hava yolu araçları işletme hakkının verilmesi de nakliye araçları konusundaki talepler arasındadır.

Tüccar grubunun iktisadi esaslarının son kısmı iletişim araçları hakkındadır. Posta, telefon ve telgraf hizmetlerinin yaygınlaştırılması ve posta çeki ve posta tediye emirleri gibi yeniliklerin posta teşkilatınca uygulamaya konulması yine bütün katılımcı gruplarca ittifakla kabul edilmiştir.

5-) Sanayi Grubunun İktisadi Esasları

Kongre'nin, ülkenin sanayi bakımından yeterince gelişmemiş olması sebebiyle, en az sayıda temsil edilen grubu olan sanayiciler, etkinliklerinin seviyesi ile de doğru orantılı olarak az sayıda talepten oluşan bir metin çıkarabilmişlerdir.⁷⁴

Sanayi grubunun iktisadi esaslarını bölümlere ayıran başlıklara bakıldığı zaman, temel bir takım hususlarda kararlar çıktığı ve bu kararların hemen her maddesinin de ittifakla kabul edildiği görülmektedir. Sanayi grubunun sunduğu taleplerden sadece üç tanesi işçi grubunun muhalefeti ile karşılaşarak ve sadece işçi grubunca reddedilmiş olup, bunlar dışında hiçbir bir madde herhangi bir grubun külli muhalefetiyle karşılaşmamıştır. Bu veri, sanayi grubunun beklentilerinin diğer gruplarca da desteklendiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Sanayi grubunun iktisadi esasları şu şekilde sıralanmaktadır:

Sanayi grubunun ilk talepleri gümrüklere getirilecek sınırlamalarla iç üretimin korunması olmuştur. Ülkede ihtiyaçları karşılayacak miktarlarda üretilen ürünlerin muadillerinin ithalinin daha ağır bir vergilendirilmeye tabi tutulmasını talep eden sanayi grubu, aynı şekilde ihtiyacı karşılayacak miktarlarda bulunan hammaddenin de ithalinin zorlaştırılmasını talep etmiştir. Sanayide ihtiyaç duyulan makine ve makine aksamının ve yine ihtiyacı karşılamaya yetmeyen hammaddelerin

⁷⁴ “Sanayi Grubunun İktisadi Esasları”nın tam metni için bkz. Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923**, s. 355-357.

ithalinin ise gümrük vergisinden muaf tutulması önceki talebi tamamlayıcı bir unsur olarak eklenmiştir.

Teşvik-i Sanayi Kanunu'na da değinen sanayi grubu, söz konusu kanunda geçen hammadde cetvelinin sanayicilerin iştirakiyle belirlenmesini, vergi muafiyetlerinin genişletilmesini, devlet satın almalarında yerli üretim malların tercih edilmesini, sınaî müesseseler kurmak için devletin karşılıksız arazi vereceğine dair hükümlerin tatbik edilmesini, söz konusu kanunun uygulanmasının ek olarak yirmi beş sene daha yürürlükte kalmasını talep etmiştir.

Nakliye araçları ve yollar konusu sanayi grubunca da dile getirilmiştir. Demiryollarının önemine tekrar dikkat çekilmiş ve özellikle yerli ürünler ve hammaddelerin nakliyesinde daha ucuz tarifelerle taşımacılık yapılmasının temin edilmesi gerektiği dile getirilmiştir.

İşçi grubunun ret oyu kullandığı maddelerden birisi sanayi bankası kurulumuna dair sanayi grubunun teklifi olmuştur. Kredi sağlamak açısından bir sanayi bankası kurulması konusunda bütün gruplar kabul oyu kullanırken, kurulacak bu bankanın mevcut bankaların sermayelerinden ayrılacak payla kurulmasına dair teklif işçi grubunca reddedilmiştir.

Üzerinde durulan bir diğer konu sanayi alanında çalışacak eleman yetiştirilmesi maksadıyla eğitim kurumlarının açılması olmuştur.

Sanayi grubunun son talepleri ise her ilçede sanayi odalarının açılması ve bunların birbirine bağlanması şeklinde olmuştur. İşçi grubunun reddettiği diğer iki madde de bu başlık altındadır. “Esnaf cemiyet ve loncaların tesisi” ile terk edilmiş sanayi müesseselerinin sanat erbabına verilmesi ve sanayi bölgelerinin dağılmasının engellenmesi talepleri yine işçi grubunun muhalefeti ile karşılaşmıştır.

6-) İşçi Grubunun İktisadi Esasları

İşçi grubunun aldığı kararlar diğer grupların aksine tek metin altında toplanmış ve ayrı başlıklara bölünerek kategorize edilmemiştir.⁷⁵

⁷⁵ “İşçi Grubunun İktisadi Esasları”nın tam metni için bkz. Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923**, s. 358-362.

İşçi grubunun karar sayısının, sanayi grubu ayrı tutulduğunda, diğer gruplara nispeten hayli az olmasına rağmen, en çok muhalefet gören kararlara imza attıkları görülmektedir. İşçi grubunun belirlediği 34 esastan sadece 18 tanesi ittifakla kabul edilmiştir. Diğer maddelerin, birden çok fıkraya sahip olanlarından da yine ittifakla kabul edilmiş fıkralar bulunsa da muhalefet şerhleri dikkati çekmektedir. İhtilaf olan maddelerin geneli diğer üç grup tarafından da reddedilmiş olsa da tüccar grubunun daha çok maddeye muhalefet ettiği görülmektedir.

İşçi grubunun iktisadi esasları özetle şöyle sıralanmaktadır:

İşçi grubunun aldığı ilk karar bu sınıfı temsil eden ifadenin değiştirilmesine yöneliktir. Daha önceden “amele” olarak isimlendirilen çalışanlara bundan sonra “işçi” denilmesi kararı, birçoğu muhalefetle karşılanmış taleplerin yanında ittifakla kabul edilmiştir.

Temettü vergisine “sıhhat vergisi” adıyla bir vergi eklenmek suretiyle, sağlık alanında yatırımlar yapılması ise işçi grubunun ikinci talebi olarak gündeme gelmiştir. Tüccar grubunun reddettiği bu talep sanayi grubundan da muhalefet görmüştür.

Milletvekili ve belediye seçimlerinde meslek temsili usulünün kabul edilmesi işçi grubunun taleplerinin arasında yer almış, ancak tüccar grubunun reddetmesi bir yana işçi grubu kendi içinde bile bu maddenin kabulünde ittifak sağlayamamıştır.

İşçi grubunun bir başka talebi ise sendika hakkını tanıyacak şekilde Tatil-i Eşgal Kanunu’nun yeniden gözden geçirilmesi ve düzenlenmesi talebidir.

Çalışma saatleri, çalışma yaşı, tatil günleri ve ücretler konularında da talepler gündeme gelmiştir. Çalışma saati sekiz saat olarak belirlenmiş; bütün grupların muhalefetiyle karşılaşmasına rağmen gece çalışan işçiler için bu sekiz saatlik çalışmanın ücreti iki kat gündelik olarak ödenmesi talep edilmiştir. Madenlerde çocuk ve kadınların çalışmasının yasaklanması bütün gruplarca kabul edilmiş, işçilerin 12 yaşını doldurmamış çocuklarının hiçbir şekilde çalıştırılmamasında ısrar etmelerine rağmen karar, azami 4 saat ve ancak hafif işlerde çalışmalarına izin verilmesi şeklinde çıkmıştır. Kadınlara doğum izni, evlilik izni, her üç ayda bir asgari ücretin belirlenmesi, işçilere haftada bir günün izin günü olarak tanınması, senede bir

ay izin, hafta tatilleri ve işçi bayramı gibi günlerde ücretlerin tam verilmesi de söz konusu talepler arasındadır. İşçi grubunun bir diğer talebi ise 1 Mayıs'ın işçi bayramı olarak kabul edilmesine yöneliktir.

Hastalık halinde üç aya kadar ücretlerin tam verilmesi yine sadece işçi grubu tarafından kabul edilen maddelerden olmuştur. Ayrıca kaza riski yüksek olan işlerde çalışan işçilere hayat sigortası yapılması ve sigorta primlerinin işçi ve işverence yarı yarıya paylaşılması ve iş kazası sonucu sakatlanan işçilerin hayatlarının işverenlerce güvence altına alınması işçi grubunun iktisadi esasları arasındadır.

İşçi grubu ticaret serbestisini ve tekelleşmeye izin verilmemesini de kendi iktisadi esasları içerisine dâhil etmiştir. Ayrıca Tütün Rejisi'nin ilga edilmesi ve imtiyazlı yabancı şirketlerin devletleştirilmesini talep etmişlerdir ki, çiftçiler de dâhil olmak üzere diğer gruplar devletleştirme fikrini reddetmişlerdir.

Tütün, pamuk, üzüm gibi Türkiye'de bol yetişen ürünlerin ham haliyle ihracının yasaklanması veya ağır gümrük vergilerine tabi tutulması, Temettü Kanunu'nun gelir üzerinde tarhını sağlayacak şekilde düzenlenmesi ve işçilerin temettü vergisinden muafiyeti, birlik kurma hakkının her sınıf için tanındığı kanuni düzenlemeler yapılması işçi grubunun iktisadi esaslarını oluşturan son maddeler olmuştur.

7-) Türkiye İktisat Kongresi'nin Yabancı Sermaye Hakkında Hükümete Sunduğu Esaslar

Yabancı sermayeye dair belirlenen esaslar MTTB'nin Kongre'ye sunduğu bir metin olup, Kongre'de okunduktan sonra olduğu gibi hükümete sunulmasına karar verilmiştir.⁷⁶

Yabancı sermaye ile ilgili bu metinde öncelikle yabancı sermayeden müstağni olunamayacağı hatırlatıldıktan sonra, ancak ülke için zararlı olamayacak şekillerde girmesinin temin edilmesi istenmiştir.

⁷⁶ “Türkiye İktisat Kongresi'nin Yabancı Sermaye Hakkında Hükümete Sunduğu Esaslar”ın tam metni için bkz. Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923**, s. 363-364.

Yerli sermayenin tamamını karşılayabileceği işlerin yabancı sermayeden arındırılması ve Türk şahıslar ve şirketleri dışında hiçbir işletmeye, Türklere ait olan muafiyetler başta olmak üzere, imtiyaz tanınmaması ve hükümet ihalelerine katılmalarının engellenmesi talep edilmiştir.

Yabancı sermaye hakkındaki bu kararlar içerisinde bir şirketin Türk addedilmesi için hangi şartları sağlaması gerektiğine dair de teklif bulunmaktadır. Buna göre Türkiye kanunlarına göre kurulmak ve Türk dilini ve “memleket evladını” kullanmak zorunda olan, Türklerin sahip olduğu hisse senedi oranında yürütme kurullarında temsil edildiği ve yine bu metinde belirlenmiş oranlarda sermayesinin Türklere ayrılmasının zorunlu olduğu şirketler Türk şirketi olarak kabul edilmelidir. Hangi tür şirketlerin ne miktarlarda hissesini Türklere ayırması gerektiği konusunda ise 4 basamak belirlenmiş ve yapılan işin önem derecesi veya sermayenin büyüklüğüne göre %75, %51, %41 ve %31 oranlarında Türklere tahsis edilmiş hisseler olması gerektiği kararlaştırılmıştır.

İmtiyazlı şirketlerin belirlenmiş oranlarda Türklere ait olması gereken hisselerinin devri gerçekleştirilemediği takdirde, bu hisselerin hükümet adına belirlenmiş bir bankaya tevdi edilmesi gerekmektedir ve hükümet bu durumda hisse senetlerinin bedellerini ödeyerek kendisine mal edebilir. Aynı şekilde birikmiş maaş alacağı bulunan memurlar ve emekliler ile hükümetten alacağı bulunanlar, alacaklarına mahsuben bu hisse senetlerinden alabilirler ve söz konusu hisse senetlerinden almak isteyen Türk vatandaşlarına hisse senetlerini, bedelini ödemeleri halinde, satışı mecburidir.

Yabancı sermayeye dair kabul edilen esasların son maddesi ise merkezleri yurtdışında olup Türkiye’de de faaliyet gösteren şirketler hakkında kanuni düzenlemeler yapılması ve bu yapılırken milli menfaatlerin belirleyici olmasına dairdir.

III – KONGRE’NİN ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ HUKUKUNDAKİ YANSIMALARI

A) Lozan Barış Antlaşması

Lozan Konferansı’nın 4 Şubat 1923 tarihinde kesilmesinden sonra tekrar toplanması 23 Nisan 1923 tarihinde olmuştur. Bu tarihte yeniden bir araya gelen taraflar 24 Temmuz 1923’te Lozan Barış Antlaşması’nı imzalamıştır. Lozan Konferansı’nın ve Lozan Barış Antlaşması’nın Kongre’yle etkileşimine dair bir önceki bölümde sayılanların yanı sıra dış borçlar, kapitülasyonlar ve ticaret açısından Antlaşma metninde kabul edilen hükümlerin, Kongre’de alınan kararlara bir dizi etkisi olmuştur.

Lozan Antlaşması ile kapitülasyonlar tamamen kaldırılmıştır ki, Lozan Antlaşması’nın iktisadi hükümleri çerçevesinde ilk dikkati çeken maddesi olan kapitülasyonlar meselesi Lozan Barış Görüşmeleri’nin en çok tartışılan konusu olmakla Türk tarafının bir başarısı olarak görülmelidir.¹

Lozan Antlaşması’nın iktisadi çerçevede dikkati çeken bir diğer nokta ise Osmanlı’nın borçları meselesidir. İmzalanan antlaşma gereği, Osmanlı Devleti’nin borçları Türkiye başta olmak üzere, imparatorluğun topraklarını paylaşan diğer devletler arasında paylaştırılmış, Türkiye Devleti’ne de toplam borcun üçte ikisi yüklenmiştir².

Lozan Antlaşması’nın 46. maddesinden 57. maddesine kadar olan hükümleri Osmanlı’dan kalan dış borçlara ilişkindir. Antlaşma’nın 46. maddesinde Osmanlı’dan kalan dış borçların; Türkiye ile 1912-1913 Balkan savaşları sonunda Osmanlı’dan ayrılan devletler, 12. ve 15. maddelerinde zikredilen adaların bırakıldığı

¹ Lozan Antlaşması’nın 28. maddesi “Bağıtlı yüksek taraflar, her biri kendi yönünden, Türkiye’de kapitülasyonların her bakımdan kaldırıldığını kabul ettiklerini bildirirler” şeklindedir. Lozan Antlaşması’nın Türkçe tam metni için bkz. Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, Takım 2 C.: 2, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1973.

² Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908 – 2007**, s. 44; Türkiye Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti arasındaki halefiyet ilişkisine dair bir tartışma için bkz. İzzettin Doğan, **Devletin Milletlerarası Andlaşmalardan Doğan Hak ve Borçlara Halefiyeti Sorunu**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1972, s. 82-91.

devletler³, 1 Ağustos 1914 tarihine kadar Osmanlı idaresinde olup da Lozan Antlaşması'yla Türkiye sınırlarının dışında kalan Trakya arazilerinin katıldığı devletler ve Osmanlı Asya kıtasında kalan kısmında kurulan devletler arasında paylaştırılacağı hükme bağlanmıştır.⁴

İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararları etkileyen en önemli düzenleme ise Lozan Antlaşması'nın gümrük ve gümrük vergilerine dair hükümleridir. Lozan Antlaşması'na ek olarak imzalanan Ticaret Sözleşmesi'ne göre, bazı istisnalar dışında ithalat ve ihracat yasakları kaldırılacak ve yenileri konulmayacak ve 5 yıl boyunca⁵ gümrük tarifeleri değişmeyecekti. Buna göre uygulanacak tarife ise 1916 Osmanlı gümrük tarifesi idi⁶. Bu tarife, ithal edilen mallar üzerine yerli mallardan farklı oranda tüketim vergisi konulmasını önlüyordu.⁷ Böylece İzmir İktisat Kongresi'ne katılan tüm grupların ayrı ayrı aldığı başta yerli malının tüketilmesinin teşvik edilmesi, yerli üreticinin korunması ve yerli sanayinin geliştirilmesine dair kararların icrası önünde büyük bir engel ortaya çıkmış oluyordu. Çünkü söz konusu

³ 12. maddede Limni, Semendirek, Midilli, Sakız, Sisam ve Nikarya Adaları Yunanistan'a, 15. madde ile Rodos, Kalki, Skarpanto, Kazos, Piskopis, Misiros, Kalimnos, Leros, Patmos, Lipsos, Sombeki, İstanköy ve bunlara bağlı adacıklar ile Meyis adası ise İtalya'ya bırakılmıştır.

⁴ 15 Aralık 1928 tarih ve 1066 mükerrer Resmi Gazete'de yayımlanan "Türkiye Cumhuriyeti ile Osmanlı devletini umumiyesi hamilleri namına hareket eden zevat arasında tanzim ve imza olunan 15 Haziran 1928 tarihli mukavelename ile bu mukavelenameye lahika olmak üzere Türkiye Cumhuriyeti ve Osmanlı devletini umumiyesi meclis-i idaresi arasında tanzim ve imza kılınan 13 Haziran 1928 tarihli itilafnamenin tasdikine dair kanun" ile 13 Haziran 1928 tarihinde imzalanan, Lozan Antlaşması'yla Osmanlı borçlarını üstlenen devletlerin bir araya geldiği ve borçların taksim edildiği Paris Antlaşması ile Türkiye'nin ödeyeceği toplam ve taksit borç miktarları belirlenmiştir. Bu antlaşmaya göre 1929 yılında başlayacak ödemeler toplam 107 milyon altının (toplam borç miktarı için bkz. Güneri Akalın, **Atatürk Dönemi Maliye Politikaları**, Ankara, Maliye Bakanlığı, 2008, s. 128) üzerindeydi.; 1929 ekonomik krizinin sebep olduğu güçlükler nedeniyle 1933 yılında imzalanan yeni bir antlaşmayla borçlar yeniden yapılandırılmıştır. Beşir Hamitoğulları, "İktisadi Sistemimizin Oluşmasında Lozan Andlaşmasının Etkileri", **Lozan'ın 50. Yıl Armağanı**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1978, s. 186; 1944 yılında Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nce borçların son ödeme tarihi olarak 25.05.1954 tarihi belirlenmiş, borç ödemesi bu tarihten önce sonra erse de hukuken 25.05.1954 tarihi borçların bittiği tarih olarak kabul edilmiştir. Biltekin Özdemir, **Osmanlı Devleti Dış Borçları: 1854-1954 Döneminde Yüzyıl Süren Boyunduruk**, 2. Baskı, Ankara, T.C. Maliye Bakanlığı, 2010, s. 130.

⁵ Lozan Antlaşması'na Bağlı Ticaret Sözleşmesi m. 18 Sözleşme'nin Türkçe metni için bkz. Reşat Ekrem, **Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar: 1300 – 1920 ve Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1923**, İstanbul, Türkiye Matbaası, 1934, s. 368-372.

⁶ Sözleşme'nin 1. maddesi, sözleşme tarafı olan devletlerin – ki bunlar aynı zamanda Lozan'a taraf olan ülkelerdir – Türkiye'ye yapacakları ithalatta uygulanacak gümrük tarifesinin, 1 Eylül 1916 tarihinde Osmanlı tarafından uygulanan gümrük tarifesi olduğu kabul edilmiştir.

⁷ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908 – 2007**, s. 44.

hükümle hem Türkiye'nin etkili bir himaye politikası uygulaması imkân dışı kalmıştır hem de Türkiye için önemli bir gelir kaleminden yoksun kalma sonucu doğurduğundan, Devlet'in iktisadi müdahale alanının sınırlı kalmasına neden olmuştur⁸.

Ticaret Sözleşmesi'nin 3. maddesi ise; hayatı idame ettirmek için zorunlu olan kaynakların korunması, devletin selametinin temin edilmesi, insan, hayvan ve bitkilerin bulaşıcı hastalıklardan korunması, afyon gibi maddelerin kullanılmasına engel olunması, Türkiye'de kullanımının yasak olduğu içki maddelerine mani olunması, altın paranın ve altın madeninin çıkarılmasına engel olunması, devlet tekellerinin kurulması ve devam ettirilmesi dışında ithalat ve ihracat yasaklarının mevcut olanlarının kaldırılması ve yenilerinin sözleşmenin geçerli olacağı 5 yıl müddetince konulmamasını düzenlemiştir.

Lozan Antlaşması'nın ihtiva ettiği hükümlerin dışında İktisat Kongresi'ni ilgilendiren bir başka boyutu da Kongre'nin düzenlenmesinin ve Kongre'de alınan kararların, Lozan'dan sonuç almak isteyen Türkiye'nin, iktisadi alanda izleyeceği politikaları ortaya koyarak Avrupalı devletlere güvence vermek şeklinde yorumlanması olmuştur.⁹ Türkiye'nin Sovyetler Birliği'yle ikili ilişkilerinin sıcak olduğu bu dönemde Avrupalı devletlerin Türkiye'nin izleyeceği politikalara ilişkin kaygıları olduğu¹⁰ dönemin Hükümeti tarafından da tespit edilmiştir.¹¹ Bununla birlikte

⁸ Boratav, **Türkiye de Devletçilik**, s. 34.

⁹ Zafer Toprak, "70. Yılında İzmir İktisat Kongresi", **Görüş**, Sayı: 8, 1993, s. 69; Asaf Savaş Akat, "İktisadi Politikalar", **Türkiye Ansiklopedisi**, C.:4, İstanbul, İletişim, 1983, s. 1102; Tefvik Çavdar, "Devralınan İktisadi Miras, İktisadi Düzen ve Sorunları", **Türkiye Ansiklopedisi**, C.:4, İstanbul, İletişim, 1983, s. 1060.

¹⁰ Mete Tunçay, Birinci İzmir İktisat Kongresi'nin, Lozan Antlaşması'nda Türkiye'nin karşısında oturan devletlere sosyalist bir ekonomik düzenin benimsenmeyeceğinin ilanı olduğunu iddia etmektedir. Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması: 1923-1931**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 69.

¹¹ Dönemin İcra Vekilleri Heyeti Başkanı (Başbakan) Hüseyin Rauf Bey'in (Orbay) bir konuşmasında, Lozan Konferansı'na giden heyetin bütün gayretlerine rağmen iktisadi bağımsızlık hakkı tanınmayacağını anladıklarını söylemiştir. İsmet Paşa (İnönü) da Lozan Konferansı'nın kesildiği dönemde, Meclis Kürsüsü'nde yaptığı konuşmasında Konferans'ın kesintiye uğramasının yeniden bir savaş ortamı yaratabileceği tespitinde bulunduktan sonra, Konferans'ın diğer katılımcı devletlerini "arazi, mali, iktisadi ve idari" sorunlarda tatmin etmek gerektiğini dile getirmiştir. Eğer barış isteniyorsa, bu konulardan hangilerinden fedakârlık edileceği kararının Meclis'in elinde olduğunu söylemiştir. General Ali Fuat Cebesoy'un Siyasi Hatıraları, İstanbul, Vatan, 1957, s. 243-244'ten aktaran Hamitoğulları, "İktisadi Sistemimizin Oluşmasında Lozan Andlaşmasının Etkileri", s.175-

“Halkçılık Programı” olarak sonradan isimlendirilen ve 18 Eylül 1920 tarihinde BMM genel kuruluna sunulan “anayasa tasarısı” başlığını taşıyan metin¹² ile söz konusu metnin ilk dört maddesinin bir beyanname haline getirilerek Meclis tarafından kabul edilmesi¹³ de Avrupalı devletlerin Türkiye’nin tercihleri açısından kaygılanmalarını haklı çıkaracak niteliktedir. Zira söz konusu metinde “...*milletin hayat ve istiklaline suikast eden emperyalist ve kapitalist düşmanların...*”, “...*Türkiye halkını, emperyalizm ve kapitalizm tahakküm ve zulmünden kurtararak...*” gibi ifadelerle birlikte, Meclis’in toprak, iktisat, maliye gibi konularda bizzat rol oynayacağı ve gerekli araçları kullanacağı açık bir şekilde ifade edilerek¹⁴, ekonomik alana devletin müdahil olacağı beyan edilmiştir. Aynı yıl Ankara’da 1 Mayıs ve Paris Komünü’nün yıldönümü kutlamaları yapılmış olması da¹⁵, Avrupalı devletler bakımından, yeni Türkiye Devleti’nin seyrine dair kaygı verici gelişmeler olarak görülmüş olmalıdır. Bütün bu gelişmelerin, liberal ekonomik sistemin yerleşmesi açısından soru işaretleri doğurduğuna ise kuşku yoktur.

B) Birinci İzmir İktisat Kongresi’nin Etki Dönemi ve Burada Alınan Kararların Değerlendirilmesi

Tıpkı Osmanlı Devleti’nin siyasi, iktisadi, toplumsal gibi çeşitli sınıflandırmalar altında farklı dönemlere ayrılması gibi, her ne kadar Osmanlı Devleti’nin ömrü yanında, şu an için çok kısa kalan Türkiye Cumhuriyeti tarihini de çeşitli üst başlıklarda farklı dönemlere ayırmak mümkün ve yapılacak herhangi bir çalışma için gereklidir. Her ne kadar henüz birinci asrını tamamlamamış olsa da dünya tarihinin en yoğun gündem maddelerini içeren 20. yüzyılda kurulmuş olması, Türkiye Cumhuriyeti’nin farklı iktisadi dönemler geçirmesine ve iktisadi kırıma

177; Aynı makalede Hamitoğulları İzmir İktisat Kongresi’nin bu soruya verilmiş bir cevap olduğunu iddia etmiştir. **A.e.**, s. 179.

¹² Söz konusu anayasa tasarısının tam metni için bkz. Ergun Özbudun, **1921 Anayasası**, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 1992, s. 75-78.

¹³ **A.e.**, s. 22.

¹⁴ Söz konusu Büyük Millet Meclisi beyannamesinin tam metni için bkz. **A.e.**, s. 23.

¹⁵ Ulaş Kıpıl, Özgür Uyanık, **Türkiye Milli İktisat Tarihi (Devletçilik)**, İstanbul, Kaynak, 2001, s. 41.

anlarını daha önceki yüzyıllarda görülmeyen kısalıktaki zaman birimlerinde yaşamış olmasına neden olmuştur.

1923 yılında kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin iktisadi dönemlerine dair yapılan tespitlerde, 1929 yılına kadar özel girişime dayalı, liberal politikalar izlendiğine dair görüşler ağırlıktadır.¹⁶ Kongre'de ortaya çıkan tablonun karma ekonomik sistem getirdiğini savunan iktisatçılar da olmuştur¹⁷. Ancak bu dönemin ekonomik yapısının karma sistem olarak tanımlanması da aslında farklı bir ekonomik yapının ortaya çıktığı anlamına gelmemektedir. Zira karma ekonomik sistem de liberal kapitalist ekonominin bir görünümü olan müdahaleci kapitalizmin bir aşamasıdır¹⁸.

Liberalizm, iktisadi hayatın sadece özel teşebbüsler aleyhine devletin yaptığı müdahalelerden berî olması değil de jandarma devletin giderleri ve rekabeti sağlamak adına yapılan girişimlerin dışındaki bütün müdahalelerden korunaklı

¹⁶ Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, s. 26; Mehmet Altan, **Bürokrasi mi, Burjuvazi mi?**, Ankara, Liman, 2004, s. 35; Beşir Hamitoğulları, **Çağdaş İktisadi Sistemler: Oluşum ve Değişim Aşamaları ile Strüktürel ve Doktrinal Bir Yaklaşım** (Bundan sonra Çağdaş İktisadi Sistemler olarak anılacaktır.), Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1978, s. 760; Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, 6. Basım, İstanbul, Kaynak, 2011, s. 195; Akat, **a.g.m.**, s.1102; Bülent Tanör, **Kurtuluş Kurulu**, Genişletilmiş 4. Baskı, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları, 2002, s.336; Çavdar, **a.g.m.**, s. 1060; İstiklal Yaşar Vural, "Atatürk Dönemi Maliye Politikaları: Liberal İktisattan Karma Ekonomiye", **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 20, 2008, s. 79; Rüstem Barış Yeşilay, "Devletçiliğin Türkiye Ekonomisindeki İzdüşümleri", **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, C.: 19, S.: 1, 2005, s. 117; 1929 yılında ortaya çıkan büyük buhran sonrasında devletin ekonomiye müdahaleleri artmaya başlamış ve 1932 yılında çıkarılan bir dizi kanunla izleyen yıllarda "devletçilik" adı verilen ekonomik modele geçilmiştir. Bilsay Kuruç, **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi Büyük Devletler ve Türkiye**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2011, s. 391; Erol Eren, "Economists That Have Contributed to Economics Policies in the World, Ottoman State and Republic of Turkey", **Journal of Global Strategic Management**, C.: 5, S.: 1, 2011, s. 17.

¹⁷ Mükerrerem Hiç, **Kapitalizm, Sosyalizm, Karma Ekonomi ve Türkiye**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1970, s. 85; Erol Zeytinoğlu, **Ekonomik Doktrinler ve Ekonomik Sistemler**, İstanbul, Mim Matbaacılık, 1992, s. 275; İlker Parasız, **Türkiye Ekonomisi 1923'ten Günümüze İktisat ve İstikrar Politikaları Uygulamaları**, Bursa, Ezgi, 1998, s.3; Ahmet Kılıçbay ise bu dönemi karma ekonomik düzenin temellerinin atıldığı bir dönem olarak tanımlamaktadır. Ahmet Kılıçbay, **Türk Ekonomisi Modeller Politikalar Stratejiler**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür, 1984, s. 104.

¹⁸ Beşir Hamitoğulları, "Karma Ekonomi, Planlama ve Büyümeye İlişkin Bazı Yanılgılar Üzerine", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C.: 35, S.: 1-4, 1980, s. 169; Karma ekonomik sistemin bir diğer adı da "yumuşatılmış kapitalist ekonomi"dir. Karma ekonomik düzende kamu sektörü ve özel sektör beraber bulunurlar ve aynı veya ayrı ekonomik faaliyetlerde bulunabilirler. Zeytinoğlu, **a.g.e.**, s. 273; Hiç, **a.g.e.**, s. 60-62.

olması olarak tanımlanabilir.¹⁹ Bir takım tekellerin imtiyazlı özel ve yabancı şirketlere devredilmesi gibi liberalizmin bu tanımıyla bağdaşmayan uygulamalar da görülmesi nedeniyle²⁰, söz konusu dönemi liberal iktisat sistemine yakın bir ekonomik model olarak adlandırmak daha doğru olsa da²¹; liberal sistem bakımından mevzu bahis sorunlu noktalara rağmen iktisatçılar “kolaya kaçmak adına”²² bu dönemi liberal bir dönem olarak tanımlamaktadırlar. Hamitoğulları, Türkiye’nin bu dönemde izlediği iktisadi sistemin liberal kapitalist bir sistem olduğunu, devletin yaptığı müdahalelerin özel yatırımcıları desteklemek adına ve ancak sınırlı olarak yapıldığını, devletin, Lozan’da getirilen kısıtlamalar, toplumun ekonomik bilincinin sınırlı oluşu, işçi sınıfının bir baskı aracı olarak işlev görebilecek seviyede olmayışı gibi sebeplerden ötürü devletin istese de bu dönemde fazla müdahaleci davranamayacağı için karma ekonomik sistemin bu dönemde uygulandığı fikrine karşı çıkmaktadır.²³

Birinci İzmir İktisat Kongresi’nde alınan kararlar, işte bu dönemin başlangıcı sayılmaktadır.²⁴

Kongre, hâkim ekonomik güçlerle siyasi güçlerin kaynaşma çabası olarak da yorumlanmıştır. Özellikle tarım ve ticaret temsilcilerinin ağır bastığı ve Kongre’yi hâkimiyetleri altında tuttukları²⁵, katılım sayıları, alınan kararlar bakımından açıkça ortaya çıkmaktadır. Tarım ve ticaret temsilcilerinin Kongre’yi kontrol altında tutabilmeleri Kongre’ye iyi hazırlanmış olmalarının yanı sıra, ekonominin büyük güçlerine karşı harekete geçme ihtimali bulunan işçilerin de kontrol altında tutulmuş olmasıdır. MTTB üyelerinden olan ve Kongre’nin kâtipliği görevini de yürüten Ahmet Hamdi Bey (Başar) bu durumu İstanbul Umum Amele Birliği’nin kurulmasına dair kaleme aldığı bir yazıda, mütareke yıllarında sermayeye ve tüccara

¹⁹ Zeytinoğlu, **a.g.e.**, s. 156.

²⁰ Boratav, **Türkiye’de Devletçilik**, s. 29-30.

²¹ Şafak Altun, **Atatürk, İnönü, Bayar’ın İktisat Kavgası**, İstanbul, Hayal Et Kitap, 2008, s. 61.

²² Boratav, **Türkiye’de Devletçilik**, s. 30.

²³ Hamitoğulları, **a.g.e.**, s. 767-768.

²⁴ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908 – 2007**, s. 46; Hamitoğulları, **a.g.e.**, s. 760; Altun, **a.g.e.** s. 56.

²⁵ Boratav, **Türkiye’de Devletçilik**, s. 41-43.

karşı işçileri kışkırtmak ve Sovyetlerle olan dostluğun verdiği havadan da faydalanmak suretiyle sınıf çatışması çıkarmak için çaba sarf eden dernekler kurulduğunu; Amele Birliği'ni ise böylesi bir çatışmayı önlemek için kurduklarını ifade etmiştir. Aynı yazıda devamla, amaçlarının, henüz oluşmamış bu toplumsal sınıfların belirginleşerek ortaya çıkması olduğunu da belirten Ahmet Hamdi Bey, ancak bu sınıfların çatışmasını değil beraberce “iktisat meydan muharebesini” kazanmalarını sağlamak gerektiğini de ifade etmiştir.²⁶ Kongre'yi izleyen yıllarda uygulanan ekonomi politikaları da çiftçi, tüccar ve sanayici hakimiyetinin kurulduğunu göstermiş, devlet de ekonomiye yaptığı müdahalelerle büyük sermaye sahibi burjuvalar yaratılma çabalarına destek olmuştur²⁷.

Burjuva yaratma çabaları her ne kadar 1923 sonrası dönemde ortaya çıkmış yeni bir anlayış olmasa da bu dönemde daha somut adımlarla kendini göstermektedir. Burjuva sınıfı yaratma çabalarının yanı sıra burjuva kültürü ve yaşam tarzı da yerleştirilmeye çalışılmıştır. Kılık kıyafet devrimi, Latin harflerine geçiş, laik bir yapılanmaya doğru atılan adımlar, şehirleşme ve şehir anlayışındaki dönüşüm gibi gelişmeler, Türkiye'nin Doğu ve İslam kültürüyle olan bağlarının Batılı yaşam tarzıyla değiştirmeye ve burjuva kültürünü oturtmaya yönelik çabalar olmuştur.²⁸

Kongre'den çıkan bir başka sonuç ise ekonominin bütün unsurlarının millileştirilmesi ve milli ekonomik birimlere korumacı bir devlet politikası uygulanmasıdır. Misak-ı İktisadi başta olmak üzere, Kongre kararlarında ekonominin millileşmesine yönelik taleplerin sıralandığı görülmektedir.²⁹ Örneğin, tüccar grubunun ticaret ana bankası kurulmasına yönelik taleplerinin tamamlayıcı unsuru “çıkarılacak hisse senetlerinin Türk tebaasına ve Türk anonim vesaire şirketlere

²⁶ Başar, **Barış Dünyası**, Sayı: 54'ten aktaran, Avcıoğlu, **a.g.e.**, s. 344-345; Burjuvazinin toplum ve ekonomi için gerekli bir unsur olduğu, diğer sınıflara mensup olan insanların burjuvaziye düşmanca yaklaşmaması, burjuvazinin de aynı şekilde üretici sınıfla olan ilişkilerinde vicdan sahibi olarak ve toplum hayatını diğer sınıflarla paylaşmak zorunda olduğunu unutmadan hareket etmesi ve sınıflar arasında çatışma çıkmasını önleyecek kanuni, ekonomik ve ahlaki düzenin kurulması gerektiğine dair görüşleri için bkz. Ahmet Hamdi Başar, **Bir Medeniyetin Sonu**, İstanbul, İstanbul Cumhuriyet Matbaası, 1942, s. 203-207.

²⁷ Çavdar, **a.g.e.**, s. 164.

²⁸ **A.e.**, s. 170-171.

²⁹ Koraltürk, **a.g.e.**, s. 107.

tahsisi” şeklindedir³⁰. Yine tüccar grubunun ve sanayici grubunun gümrüklerde himayeci bir politika izlenerek, yerli mallarının korunması talepleri de bu kapsamda ele alınabilecek konulardan biri olmuştur³¹. Ekonominin millileştirilmesi adına alınan kararlardan en dikkat çekicisi ise işçi grubunun, ülkede açılacak bütün işlerin Türk çalışanlara tahsis edilmesi kararı olmuştur³².

Kongre’de alınan kararlar 1929 büyük buhranına kadar birçok hukuki ve siyasi gelişmede kendisini göstermiştir. Cumhuriyet Halk Partisi’nin ilk parti programı olan 9 umde, İş Bankası’nın kurulması, aşarın kaldırılması, Teşvik-i Sanayi Kanunu, Umumi İstihlak Vergisi, Gümrük Kanunu, Merkez Bankası’nın kurulması, Menkul Kıymetler Borsası Kanunu, demiryolları politikası, kabotaj hakkı, İzmir Fuarı, Reji idaresinin kaldırılması gibi yansımalar göstermektedir ki Birinci İzmir İktisat Kongresi’nde alınan kararların uygulamaya konulabilmesi için gerekli adımlar atılmaya çalışılmıştır.³³

Kongre’nin etki dönemi, özellikle 1932 yılında yapılan bir dizi hukuki düzenlemeyle sona ermiştir. Bunun sebepleri ise çeşitlilik arz etmektedir. Öncelikle 1929 buhranının yarattığı olumsuz ekonomik hava etkili olmuştur. Söz konusu olumsuz hava Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın da Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) karşısında halk desteğini almaya başlamasını sağlamış ve bu durumunda iktidarı sarsacak boyutlara varması endişesi iktidarın yeni arayışlara girmesine neden olmuştur. Nitekim buhranın yaşandığı yıllarda Türkiye’de uygulanmakta olan liberal sisteme duyulan güven de kaybolmaya başlamıştır.³⁴ Büyük buhran sırasında Sovyetler Birliği’nin gösterdiği ekonomik başarılar ise Türk Hükümeti’nin dikkatini

³⁰ Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923 – İzmir**, s. 339; Aynı zamanda, Kongre’ye tüccar sınıfı adına katılan en etkili grup olan MTTB’nin kuruluş amaçlarından biri olarak zikredilen “gayrimüslim tüccarların tasfiye edecek girişimlerde bulunmak” milli ekonominin tüccar sınıfı açısından bir hedef olarak konulduğunu göstermektedir. Yine MTTB tarafından hazırlanıp Kongre’nin dikkatine sunulan raporda da ekonominin millileştirilme talepleri göze çarpmaktadır. bkz. yukarıda “Milli Türk Ticaret Birliği (MTTB) ve Ticaret-i Hariciye Kongresi” başlığı.

³¹ Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923 – İzmir**, s. 346-347, 355.

³² A.e., s. 361.

³³ İsmail Türk, “Atatürk ve Türk Mali Sistemi”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982, s. 10.

³⁴ Boratav, **Türkiye’de Devletçilik**, s. 140-141.

bu yöne çekmiş ve devlet müdahalesinin daha yüksek seviyelerde olduğu ekonomik modellere yönelime neden olmuş³⁵, Lozan kısıtlamalarının kalkması devlet gelirlerinde artışı sağlamış ve devletin ekonomiye müdahalede daha rahat bir politika gütmesi için uygun şartlar da oluşmuştur. 1929 yılında başlayan ekonomi politikalarındaki değişiklik en nihayetinde 1932’de devletçiliğe kadar varmıştır.³⁶ 1931’de CHF programına giren devletçilik³⁷ 1937 yılında anayasaya da dâhil edilmiştir.³⁸ Bunun yanı sıra Türk toplumunun sahip olduğu endüstri bilgisinin, girişim kültürünün ve sermaye birikiminin “liberal ekonomi” tercihiyle katedilmek istenen ilerlemeyi sağlamaması da ekonomiye dönük politikaların değişmesine neden olmuştur³⁹.

C) Kongre’nin Etki Döneminde Türkiye Ekonomisi

Yukarıda da değinildiği gibi Birinci İzmir İktisat Kongresi, 1929 krizine kadar uygulanan ekonomi politikalarında etkili olmuştur. Bu dönemde gerçekleştirilen düzenlemelerle, Kongre’de alınan kararlar hukuk dünyasında da karşılığını bulmuştur. Her ne kadar ekonomide ve hukuk dünyasında yansımaları olsa da Kongre’nin ekonomik hayata tamamen geçirilmesi mümkün olmamış, kararların aksi yönünde gelişmeler de yaşanmıştır. Çiftçi grubunun talepler listesinde ilk sırayı alan tütün Rejisi’nin kaldırılması yerine getirilmiş olmakla birlikte, tütün tarım ve ticaretinin serbest bırakılması yönündeki talepleri ise ilerleyen dönemde, tütünün yanı sıra şeker, kibrit ve bir takım içkilerin devlet tekelinde olduğu bir uygulamayla karşılık bulmuş olması bunun en güzel örneklerindendir. Yine Lozan’daki gümrüklerle ilgili düzenlemeler sebebiyle korumacı gümrük uygulama talepleri de karşılık bulamamıştır.

Kongre’nin etkili olduğu dönemde ekonominin durumunu yansıtması bakımından bir veri olması açısından ele almak gerekirse, 1927 yılında yapılan nüfus sayımında Türkiye Cumhuriyeti’nin toplam nüfusunun yaklaşık 14 milyon olduğu

³⁵ Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, s. 195.

³⁶ Boratav, **Türkiye’de Devletçilik**, s. 143-144.

³⁷ Ahmad, **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, s.119.

³⁸ Tanör, **Kurtuluş Kuruluş**, s. 337.

³⁹ Eren, **a.g.m.**, s. 17.

tespit edilmiştir. Yaklaşık 12,4 milyon olan Anadolu nüfusunun 1880’lerde de 12 milyon civarında olduğu hatırlanırsa, büyük savaşlar ve o dönemki sağlık şartlarının olumsuz durumu sebebiyle çok büyük sayılarda kayıplar verilmesine rağmen, özellikle kaybedilen topraklardan gelen Türk ve/veya Müslüman nüfusun, bu süreçte Türkiye nüfusunun aynı dengede kalmasını sağladığı sonucuna varılmaktadır. Aynı zamanda ülkenin en büyük iki şehri olan İstanbul ve İzmir’de yaşayan nüfusun toplam nüfustaki oranının %6 civarında, on bin üzeri nüfuslu yerlerde yaşayan nüfusun ise yaklaşık %16 seviyesinde kaldığı düşünülürse, Türkiye’de yaşayan nüfusun ağırlıklı olarak hangi ekonomik uğraşlarla meşgul olduğu ortaya çıkmaktadır.⁴⁰ Aynı dönemde nüfusun yaklaşık %81’i tarımcılık yaparken, sanayide çalışan nüfusun oranı yalnızca %2 seviyesindeydi. Nüfusun yine yaklaşık %2’si ticaretle meşgul olmaktaydı.⁴¹

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı’dan aldığı miras üzere, tarım toplumu hüviyetini devam ettirmiştir. Tarımsal üretim, ağırlıklı olarak büyük toprak sahiplerinin kontrolü altındaki topraklarda yapılmıştır. Bu durumu sağlayan ise büyük toprak sahiplerinin mülkiyet hakkını güvence altına alan, anayasa başta olmak üzere, yasal düzenlemeler olmuştur.⁴² Büyük topraklarda tarım yapılıyor olmakla beraber en büyük problem yine ekilen toprak miktarında görülmektedir. Ekilebilir alanların %20’sinden daha az bir alan kullanılırken genel olarak topraklara oranlandığında yaklaşık %6’sının tarıma açıldığı görülmektedir.⁴³

Tarımsal üretimde devletin bizzat yatırım yapması yerine özel girişimcileri destekleme politikası uygulanmıştır. Sanayi alanında olduğu gibi üretim safhasında devlet bir rol üstlenmemiştir. Ziraat ve veteriner okulları açılması, devlet üretim merkezleriyle çiftçilere örneklik teşkil edilmesi, tohum ıslahı, hayvansal üretimin arttırılabilmesi için bedava damızlık dağıtımı ve hayvansal hastalıkla mücadele için

⁴⁰ Memduh Yaşa, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978**, İstanbul, Akbank Kültür, 1980, s. 3-4.

⁴¹ Kipal, Uyanık, **a.g.e.**, s. 65.

⁴² Çavdar, **a.g.e.**, s. 181-182.

⁴³ Çelik Aruoba, “Cumhuriyet’in Kuruluş Yıllarında Türkiye’nin Tarımsal Yapısı ve Tarıma Yönelik Politikalar”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982, s. 80.

yapılan yardımlar, Ziraat Bankası vasıtasıyla kredi sağlanması ve tarım makinelerinin yaygınlaşmasının sağlanması gibi faaliyetlerle devlet, tarımın geliştirilebilmesi için bir takım adımlar atmıştır.⁴⁴ Ancak örneğin tarım üretimdeki makineleşmede büyük bir sıçrama sağlanmışken, yedek parça ve tamirat gibi konularda yetersiz kalınmış olması bu konuda tam bir başarı sağlanamadığını göstermektedir⁴⁵.

Tarımsal üretimi ve gelirleri arttırmak adına uygulanan bir başka politika ise tarıma bağlı sanayi kollarının oluşturulması olmuştur. 1926 yılında kurulan şeker fabrikaları, 4 yıl içerisinde, şeker pancarı üretiminin 5 kat artmasını sağlamıştır.⁴⁶ Yine üretimin arttırılmasına yönelik bir tedbir olarak 1924 yılında yapılan bir hukuki düzenlemeyle; bir çift öküzü olan çiftçiler 100 dönüm toprağı işlemekle yükümlü tutulmuş ve savaş yetimleri, dulları ve sakatlarına ait topraklarda her köylünün haftada bir gün çalışması zorunluluğu getirilmiştir⁴⁷.

Tarımdaki en büyük gelişme ise aşarın kaldırılması olmuştur. Aşarın kalkmasıyla daha önce vergi için ayrılan ürünler de çiftçinin elinde kalmış oluyordu. Böylece elinde fazla ürün olmaya başlayan çiftçiler, geçimlik üretimden pazar için üretime geçmeye başlamışlardır. Vergi için ayrılan kısmın çiftçide kalmasının yanı sıra aşar yükünün kalkması çiftçiler için ayrıca motivasyon sağlayan bir sonuç da doğurduğu kabul edilebilirdir. Aşarın kalkmasıyla büyük bir gelir kaleminden olan devlet ise dolaylı ve dolaysız bir takım vergilerle kaybettiği geliri yeniden elde etmeye çalışmıştır.⁴⁸

1927 istatistiklerine göre bu dönemde üretilen tarımsal ürünlerin yaklaşık %90'ı tahıl, yaklaşık %4'ü bakliyat ve yine yaklaşık %6'sı sınaî bitkiler olmuştur. İhracatın %90'ından fazlası tarımdan karşılandığı halde özellikle büyük miktarlarda

⁴⁴ Kılıçbay, **Türk Ekonomisi Modeller Politikalar Stratejiler**, s. 71-72.

⁴⁵ 1926'da 600 olan traktör sayısı, 1929 yılı sonunda 2000 dolaylarına çıkmıştır. Aruoba, **a.g.m.**, s. 84.

⁴⁶ **A.e.**, s. 85.

⁴⁷ Çağlar Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)**, Ankara, Yurt, 1982, s. 44.

⁴⁸ **A.e.**, s. 52-55.

buğday ihtiyacı söz konusuydu ve buğday açığının kapatılabilmesi için ithalat bir zorunluluk olarak kendini dayatmaktaydı.⁴⁹

Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında ülkede bulunan mevcut modern sanayi işletmeleri askeri ihtiyaçlar için kurulmuş ve devlete ait olan tesislerle, büyük oranda yabancılara ait olan çimento, zeytinyağı gibi fabrikalardan ibaret olup, %97'si 5 veya daha az kişinin çalıştığı küçük işletmelerdi. Bunların büyük bir kısmı ise çalıştıkları alanda ana mamul yerine yan ürünleri ve tamirat işleri yapan işletmelerdir.⁵⁰

Kongre'yle başlayan ve genellikle liberal olarak adlandırılan bu döneme dair yapılan sistem tartışmasının merkezinde de sanayi kolu bulunmaktadır. Zira devletin ekonomik alanda en büyük oranda bizzat bulunduğu alan sanayiydi. 1925 yılında kurulan Sanayi ve Maadin Bankası eliyle devlet, Osmanlı'dan devralınan sanayi kuruluşlarını işletmeye başlamıştır⁵¹. Ancak söz konusu işletmelerin uygun şartlar altında özel sektöre aktarılması amaçlanmıştır.⁵²

1927 yılında gerçekleştirilen sanayi sayımının sonuçlarına bakıldığında, ekonomideki tarım üstünlüğünün sanayiye de etki ettiği görülmektedir. Buna göre tarımsal ürünlere dayalı sanayi toplam sanayinin %44'ünü teşkil ederken, dokuma sanayi ise yaklaşık %24'ünü oluşturmaktaydı. %22'lik kısım ise madencilik ve maden ürünlerinin işlendiği sanayi işletmeleri olmuştur.⁵³

1923 yılında başlayan süreç boyunca sanayi hedeflerine ulaşmak mümkün olmamıştır. Kongre'de sanayi grubunun istekleri çok büyük oranda yerine getirildiği Teşvik-i Sanayi Kanunu içeriğinden de anlaşılabilmekteyse de gerekli atılım gerçekleştirilememiştir. Ekonomik göstergeler 1923'ün hemen öncesindeki döneme göre yıllık yüzde 10'luk bir büyüme gösterse de, aslında bu anlamlı bir büyüme olmamıştır. Zira savaş yıllarında cepheye giden işgücü ve kesilen hammadde akışının normale dönüş dönemi olmuştur.⁵⁴ Sanayileşmede bu dönemde görülen, özel

⁴⁹ Yaşa, **a.g.e.**, s.12.

⁵⁰ Yaşa, **a.g.e.**, s.13-14.

⁵¹ Kipal, Uyanık, **a.g.e.**, s. 67.

⁵² Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908 – 2007**, s. 47.

⁵³ Çavdar, **a.g.e.**, s. 180.

⁵⁴ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908 – 2007**, s. 51-52.

girişimcilerin, uygulanabildiği ölçüde devletin koruyucu politikaları altında kısa sürede kar getiren tüketim malları sanayinde gelişim göstermeleri ve fakat bu gelişimin sağlanan olanakların uzağına düşmesidir⁵⁵.

D) Hukuksal Metinlerde Kongre'nin İzleri

1-) Anayasalar ve Temel Kanunlar

Çalışmanın bu bölümünde Kongre'nin etkili olduğu tespit edilen dönemde Anayasa ve temel kanunlar düzleminde gerçekleşen hukuki gelişmeler izlenecektir. Kongre'nin toplandığı zaman itibariyle yürürlükte olan 1921 Anayasası da ele alınacak ve temel kanunlar bağlamında Türk Medeni Kanunu, Borçlar Kanunu'nda Kongre'nin etkileri tartışılacaktır.

a) 1921 Anayasası

Kongre'nin gerçekleştirildiği tarihlerde yürürlükte olan anayasa 1921 Anayasası'ydı.⁵⁶ Her ne kadar çalışmanın buraya kadar olan kısmında kronoloji takip edilmiş olsa da, gerek Kongre'nin yapıldığı dönemi, gerekse de Kongre'den sonraki zamanı da kapsayacak şekilde yürürlükte olduğu ve kronolojik olarak ele alınabilecek bir olay olmanın ötesinde bir olgu olduğu için 1921 Anayasası'nı burada değerlendirmek daha yerinde olacaktır.

1921 Anayasası Türkiye Cumhuriyeti'nin diğer anayasalarından daha farklı, özel ve önemli bir yerde durmaktadır.⁵⁷ Bu önem demokratik yönetim fikrini temellendiren milli egemenlik düşüncesine Türkiye tarihinde ilk defa yer veren Anayasal metin olmasından ileri gelmektedir. Milli egemenlik düşüncesinin böylece anayasada yer alması ise Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerini atan hukuki düzenleme olmuştur⁵⁸. 1921 Anayasası'nın milli egemenliği düzenleyen 1. maddesi şöyledir:

⁵⁵ Ergül Han, **Türkiye'de Sanayileşme Süreci ve Stratejisi**, Eskişehir, Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, 1978, s. 44.

⁵⁶ 1921 Anayasası ile ilgili kapsamlı bir çalışma için bkz. Özbudun, **a.g.e.**

⁵⁷ Orhan Aldıkaçtı, **Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası**, 4. Bası, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1982, s. 76; Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, s. 225.

⁵⁸ Aldıkaçtı, **a.g.e.**, s. 76.

Madde 1 – Hakimiyet bilâ kaydü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.⁵⁹

Egemenliğin nasıl kullanılacağı sorusunun cevabı ise 2. madde ile düzenlenmiştir. Söz konusu madde ise şu şekilde formüle edilmiştir:

Madde 2- İcra kudreti ve teşri salahiyeti milletin yegâne ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder.⁶⁰

Anayasa'nın ilgili maddeleriyle kabul edilmiş olan milli egemenlik ve egemenliğin nasıl kullanılacağına dair ilkeler Kongre'nin düzenlenme safhasında Meclis'te çıkan tartışmalara konu olması sebebiyle bu çalışma bakımından önemlidir.⁶¹

1921 Anayasası olağanüstü koşullar altında ve geçiş döneminin ihtiyaçlarına yönelik olarak hazırlanmış bir anayasa olması sebebiyle, kişi hak ve özgürlükleri ve yargı gibi, birçok düzenleme alanını göz ardı etmiş bir çerçeve anayasadır.⁶² Açık bir hüküm bulunmamasına rağmen, çelişmediği kısımlarda Kanun-u Esasi'nin ilgili hükümlerine başvuracağı Mustafa Kemal'in İstanbul Hükümeti sadrazamı Tevfik Paşa'ya gönderdiği 30 Ocak 1921 tarihli telgraftan⁶³ hareketle kabul edilmektedir.⁶⁴ Bu anlamda 1921 Anayasası'nın ekonomik ve toplumsal bir sistem tercihinin bulunduğunu söylemek güçtür.

1921 Anayasası'nın İzmir İktisat Kongresi açısından ele alınması gereken bir başka boyutu da Meclis gündemine sunulan taslak halidir. Her ne kadar Anayasa metninde iktisadi ve toplumsal bir tercihten bahsedilemese de, tasarı da yer alan ve

⁵⁹ 1. maddeye dair anılması gereken bir değişiklik olarak, 29 Ekim 1923 tarihinde eklenen “Türkiye Devleti'nin şekli-i hükümeti cumhuriyettir” ifadesidir. 364 sayılı “Teşkilât-ı Esâsiyye Kânununun Ba'zı Mevâddinin Tâ'diline Dâir Kânun” ile getirilen değişiklik cumhuriyetin ilanının hukuk dünyasındaki doğumu olmuştur. **R. G.**, T.: 04.11.1923, S.: 40.

⁶⁰ 364 sayılı kanun bu maddeyi de değiştirmiştir. Söz konusu değişiklikle 2. madde “Türkiye Devleti'nin dini, din-i İslam'dır. Resmi lisan Türkçe'dir.” şeklini almıştır. Değişiklikten önceki 2. madde ise tamamen kaldırılmıştır. **R. G.**, T.: 04.11.1923, S.: 40.

⁶¹ Tartışmaların ana eksenini bakımından bkz. Yukarıda “Kongre Kararı ve Kongre'nin Toplanma Amacı” başlığı.

⁶² Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, s. 252-253.

⁶³ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk 1919 – 1927**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 1995, s. 382-383.

⁶⁴ Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, s. 267.

1921 Anayasası'nın kabulü sırasında Meclis beyannamesi olarak ayrıca kabul edilen metinde “...*Binaenaleyh toprak, maarif, adliye, maliye, iktisat ve evkaf işlerinde ve diğer mesailde, içtimai uhuvvet ve teavünü hakim kılarak, halkın ihtiyacatına göre teceddüdat ve tesisatı vücuda getirmeye çalışacaktır...*” ifadeleriyle, devletin iktisadi hayatta etkin rol alacağını kabul edildiği görülmektedir.⁶⁵

Kongre'nin genel havasıyla çelişirliği gündeme gelse bile, söz konusu ifadelerin Birinci İzmir İktisat Kongresi'nden önce kabul edildiği unutulmamalıdır. Ancak bir çelişkinin var olduğuna dair oluşacak kanının hatalı olacağı da Kongre kararlarına bakılınca anlaşılmaktadır. Devlet'in özel teşebbüs eliyle gerçekleşmesi henüz mümkün görünmeyen alanlara yatırım yapması, özellikle kredi sağlayacak bankaların kurulması gibi özel girişimcileri destekleyecek adımlar atması, Kongre'de kabul edilen kararlar arasındadır. Örneğin çiftçilerin ihtiyaç duyduğu zirai aletlerin üretimi için fabrika açılması talebi⁶⁶, tüccarların ticaret ana bankası kurulmasına yönelik talepleri⁶⁷ ve sanayicilerin sermaye sağlamak üzere banka kurulması talebi⁶⁸ hükümete yöneltilmiş ve devletin ekonomik alanda görünürlüğünün artmasıyla sonuçlanacak kararlardır.

b) 1924 Anayasası

24 Nisan 1924 tarih ve 71 sayılı Resmi Gazete yayımlanarak yürürlüğe giren 1924 Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti'nin *klasik anayasa anlayışına ve sistematiğine* uygun olarak hazırlanmış, Devletin kuruluş, organ ve işleyişinin yanında kişi hak ve özgürlüklerine de yer veren ilk anayasasıdır.⁶⁹

1924 Anayasası'nın bu çalışma bakımından özel önemi ise Kongre'ye çok yakın bir tarihte hazırlanmış olması sebebiyle, Kongre'nin etkisinin hissedilir

⁶⁵ Levent Köker, **Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi**, 12. Baskı, İstanbul, İletişim, 2010, s. 182.

⁶⁶ Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923 – İzmir**, s. 337.

⁶⁷ Ticaret ana bankası kurulmasında hükümetin de bizzat hissedar olması açıkça dile getirilmiş, ancak talep geldikçe bu hisseleri özel şahıslara devretmek suretiyle devletin hisselerini tamamen elden çıkarması da aynı talebe eklenmiştir. **A.e.**, s. 339.

⁶⁸ **A.e.**, s. 357.

⁶⁹ Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, s. 267.

olmasıdır. Bu anlamda Kongre'nin oluşturduğu liberal ve özel teşebbüsü önceleyen hava söz konusu anayasaya da rengini vermiştir⁷⁰.

Öncelikle, tercih edilen haklar ve bu hakların düzenleniş biçimleri, doğal hukuk felsefesinin kabul edildiğini göstermektedir.⁷¹ Hakların felsefi kökeni ve sınırlandırmalar konusunda doğal hukuk, liberal ve bireyci bir yaklaşımın egemen olduğu görülmektedir⁷². Düzenlediği haklar bakımından liberal-burjuva hak kategorisine giren ve birinci kuşak haklar olarak da isimlendirilen hakları kapsayan 1924 Anayasası; kanun önünde eşitlik (m. 69), mülkiyet (m. 70)⁷³, kişi özgürlüğü ve güvenliği (m. 72), işkence ve angarya yasağı (m. 73), düşünce, din, vicdan ve ifade özgürlüğü (m. 70 ve m. 75), basın özgürlüğü (m. 77), özel yaşamın korunması (m. 76 ve m. 81), seyahat (m. 80), seçme (m. 10), seçilme (m. 11) ve adil yargılanma hakkı⁷⁴ gibi hakları içermiştir. Bununla birlikte ikinci kuşak haklar olarak da isimlendirilen ekonomik, sosyal ve kültürel haklara dair düzenlemelere yer verilmemiştir. Her ne kadar 87. madde parasız ve zorunlu ilköğretim eğitimi düzenlese de sosyal güvenlik, grev, sağlık, konut gibi ekonomik ve sosyal haklar, söz konusu haklar 1924 Anayasası'nın çağdaşı sayılabilecek liberal anayasalarda yer almaya başladığı halde⁷⁵, göz ardı edilmiştir.

Özel mülkiyetin düzenlendiği 70. maddenin yanı sıra, yine bu bağlamda anılması gereken bir diğer madde ise Anayasa'nın 74. maddesidir. Söz konusu madde ile devletin özel mülke el atmasının sınırlandırılması ve kamulaştırılan menkul ve gayrimenkullerin bedelinin peşin ödenmesinin şart koşulması, mülkiyet

⁷⁰ A.e., s. 311.

⁷¹ Aldıkaçtı, a.g.e., s. 93.

⁷² Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, s. 308.

⁷³ Hürriyete tanım getiren 68. maddeye rağmen mülkiyete tanım getirilmemiş olması *ancak onun tabi hak olarak nitelemesinin bir sonucu olarak kabul edilebilir*. Refik Tiryaki, **Ekonomik Özgürlükler ve Anayasa**, Ankara, Yetkin, 2008, s.75.

⁷⁴ Yargılamaya dair haklar 1924 Anayasası'nın çeşitli maddelerinde dağınık olarak düzenlenmiştir. Aleni yargılanma (m. 58), mahkemeler önünde meşru yollardan savunma yapabilme (m. 59), sadece yasayla kurulmuş mahkemeler önünde yargılanma (m. 83) gibi hakları düzenleyen maddelerin, adil yargılanma hakkının bir takım unsurları olduğu ortadır.

⁷⁵ 1917 Meksika Anayasası, 1919 Weimar Anayasası ve 1920 Estonya Anayasası gibi öncü anayasalar, 1924 Anayasası'nın çağdaşı olan ve ikinci kuşak hakları da düzenleyen liberal anayasalara örnek olarak anılabilir. Söz konusu anayasaların hakları düzenleme biçimleri açısından bkz. Mehmet Semih Gemalmaz, a.g.e., s. 262-282.

hakkı sahibi özel şahıslarda mağduriyet yaratılmamasına gösterilen özen bakımından dikkat çekici bir düzenleme olmuştur. Özel mülke gösterilen özenin yanı sıra aynı madde kapsamında emek bakımından da hiç kimsenin herhangi bir zorlamaya tabi tutulamayacağını kayıt altına alınmış olması, emeğin de mülkiyet kapsamında değerlendirildiğini gösterir şekilde yorumlanmasını sonuçlamaktadır. 1924 Anayasası'nın ilgili maddesi şu şekilde düzenlenmiştir:

Madde 74- Kamu faydasına gerekli olduğu usulüne göre anlaşılmadıkça ve özel kanunları gereğince değer pahası peşin verilmedikçe hiç kimsenin malı ve mülkü kamulaştırılmaz.

Çiftçiye toprak sahibi kılmak ve ormanları devletleştirmek için alınacak toprak ve ormanların kamulaştırma karşılığı ve bu karşılıkların ödeneşi özel kanunlarla gösterilir.⁷⁶

Olağanüstü hallerde kanuna göre yükletilecek para ve mal ve çalışma ödevleri dışında hiçbir kimse başka hiçbir şey yapmaya ve vermeye zorlanamaz.

74. maddenin 1937'de uğradığı değişiklikten önceki hali büyük toprak sahiplerinin korunmasına ve toprak reformu yapılmasına engel olmasına neden olmuştur.⁷⁷ Bu maddenin, Kongre'de üretimin arttırılması bakımından elzem olarak görülen büyük üretim alanlarının oluşturulması ve bunun için tarım kooperatifleri oluşturulması gibi gerek Heyet-i Faâle raporunun ve gerekse Kongre'de bu yönde alınan kararların izdüşümü olduğu kabul edilebilir.

1924 Anayasası'nın liberal ekonomik sistem bakımından önemli bir başka düzenlemesi ise 70. maddenin sonunda yer alan "... ortaklık kurma hakları ve hürriyetleri Türklerin tabii haklarındanandır." ifadesidir. Bu ifadenin özel teşebbüs özgürlüğü olarak yorumlanması mümkündür.⁷⁸

1924 Anayasası'nın bu çalışma bakımından dikkat çeken bir başka maddesi ise 69. maddedir. Söz konusu madde Türk vatandaşlarının eşitliğinden bahsetmekte ve son cümlesinde "her türlü grup, sınıf, aile ve kişi ayrıcalıkları kaldırılmıştır ve

⁷⁶ Bu fıkra, 3115 sayılı ve 05.02.1937 tarihli "Teşkilâtı Esasiye Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesine dair kanun"un 7. maddesiyle Anayasa'ya eklenmiştir.

⁷⁷ T. Sınav, "1924 Anayasasının Getirdiği Siyasi Rejim ve O Günkü İktisadi Şartlar Arasındaki İlişkiler", **Düşünce**, Aralık 1977-Ocak 1978, Sayı: 9-10, s. 60'tan aktaran Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, s. 311.

⁷⁸ Tiryaki, **a.g.e.**, s. 166-167.

yasaktır” ifadesine yer vererek Türkiye Cumhuriyeti’nin toplumsal tabakalaşmaya bakışının nasıl olduğunu düzenlemektedir. Söz konusu madde düzenlemesinden anlaşılması gereken toplumsal sınıfların reddi ve ortadan kaldırılması çabası değil, herhangi bir sınıfa mensubiyetin bir ayrıcalık doğurmayacağıdır⁷⁹. Zira bu hüküm Fransız Devrimi’nin hemen ardından 4 Ağustos 1789 tarihinde yayınlanan ve eski rejimle hesaplaşma amacı güden “Feodal Sistemin İlgası Kararnamesi” ışığında okunduğunda temel hedefinin Cumhuriyet öncesi dönemin ayrıcalıklarını ortadan kaldırmak olduğu daha net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.⁸⁰

1924 Anayasası’nı, anayasa tekniği bakımından liberal anayasalarından ayıran bir nokta olarak anılması gereken özelliği ise liberal anayasalarda görülen, hak ve özgürlüklerin devletin yapısına ilişkin hükümlerden önce ve ilk bölümde düzenlenmesi genel eğiliminin⁸¹ dışına çıkarak, sosyalist anayasaların düzenleniş biçimine yaklaşmış olmasıdır.

c) Türk Medeni Kanunu ve Borçlar Kanunu

Türk hukuk devriminin başlangıç noktası 17 Şubat 1926’da kabul edilen Türk Medeni Kanunu (TMK)⁸² ile 22 Nisan 1926 tarihinde kabul edilen Borçlar Kanunu (BK)⁸³ olmuştur.⁸⁴ TMK’nın kabulü Avrupa ile bütünleşmenin ilk ve en önemli adımı olarak görülmüştür⁸⁵.

TMK’nın hazırlanmasına dair ifadelerinde dönemin Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt üç temel sebep sunmaktadır. Bu üç temel sebep, eski Medeni Kanun olan Mecelle’deki düzenlemelerin çok eski kaynaklara dayanması sebebiyle çağın

⁷⁹ Ferit H. Saymen, “Medeni Kanunumuzda Köylünün ve Ziraatin Yeri”, **Medeni Kanunun XV. Yıl Dönümü İçin**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1944, s. 217.

⁸⁰ “Feodal Sistemin İlgası Kararnamesi” hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Gemalmaz, **a.g.e.**, s. 168-171.

⁸¹ **A.e.**, s. 283.

⁸² **R. G.**, T.: 04.04.1926, S.: 339.

⁸³ **R. G.**, T.: 08.05.1926, S.: 366.

⁸⁴ Ahmet Mumcu, “Türk Medeni Kanunu’na Giden Yol”, **Milli Egemenlik Sempozyumları 1996**, Ankara, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, 1996, s. 56-57; Mumcu konuşması sırasında Borçlar Kanunu’nun 8 Mayıs 1926 tarihinde dile getirmiş olsa da, bu Resmi Gazete’de yayımlandığı tarihtir.

⁸⁵ Andreas B. Schwarz, “Medeni Kanunların Hayati Kuvveti ve Tadili”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Çev.: Halid Kemal Elbir, C.: 18, S.: 1-2, 1952, s. 109.

ihtiyaçlarına karşılık verememesi ve bu kaynakların din temelli olması sebebiyle değişime uygun olmaması, aynı zamanda çok dinli olan bir toplumun farklı hukuk kurallarına tabi olması nedeniyle hukuk birliğinin olmaması ve Lozan'da kapitülasyonların kaldırılması karşılığında Antlaşma'nın karşı tarafını teşkil eden devletlerin vatandaşlarının Türk toplumuna göre farklı dinlerden oluşması sebebiyle kendi vatandaşlarını İslam dini prensiplerine emanet edemeyecekleri itirazının sonucu olarak laik bir sisteme geçişin kendini dayatmasıdır.⁸⁶ Benzeri gerekçeler TMK'nın gerekçesinde de yine Mahmut Esat Bozkurt tarafından ele alınmıştır.

İsviçre'den alınan⁸⁷ TMK'dan önce de 1923 yılında başlayan kanunlaştırma hazırlıkları vardı. Kurulan İhzar-ı Kavanin Komisyonları eliyle çalışmalar yapılmaya başlanmış⁸⁸, ancak komisyondan sonuç alınamaması üzerine bu çalışmalara son verilmiştir. Bu bilgide ilgi çekici nokta ise komisyonların çalışmalarına son verildiğine dair komisyon üyelerine yapılan tebliğdir. Söz konusu tebliğde, "Türk ihtilalinin kararı, batı medeniyetini kayıtsız, şartsız kendine mal etmek, benimsemektir... Bu prensip bakımından kanunlarımızı oldukları gibi batıdan almak zorundayız"⁸⁹ ifadelerine yer vererek, hukuki tercihler noktasında yönelimin bilinçli olarak liberal batı olduğu ortaya konulmuştur.

TMK ve BK tamamen liberal prensiplerle hazırlanmış hukuki düzenlemelerdir.⁹⁰ Özel mülkiyetin (TMK m. 618 vd.) hem menkuller için (TMK m. 686 vd.) hem gayrimenkuller için (TMK m. 632 vd.) tanınmış olması, sözleşme serbestisi ilkesinin kabulü, faiz hadlerinin olmaması bu minvalde verilebilecek örneklerin başında bulunmaktadır. TMK ve bununla birlikte BK, her bireye hak ve

⁸⁶ Mahmut Esat Bozkurt, "Türk Medeni Kanunu Nasıl Hazırlandı", **Medeni Kanunun XV. Yıl Dönümü İçin**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1944, s. 7-8.

⁸⁷ Modern ulus devleti ortaya çıkarmak için yola çıkan yeni kadroların amaçlarına ulaşmasını sağlayabilecek mevcut üç medeni kanun bulunmaktaydı. Bunlar Fransız, Alman ve İsviçre Medeni Kanunlarıydı. Her ne kadar üç medeni kanun da bu hedefe götürmeye muktedir olarak görülse de hem teknik açıdan daha üstün olarak görüldüğü hem de Türkiye ile benzer bir şekilde çok uluslu bir yapıya sahip olan İsviçre'de söz konusu kanun son derece başarılı olduğu için diğer iki kanuna tercih edilmiştir. Mehmet Tefik Özcan, "Modernleşme ve Medeni Hukuk: Türk Medeni Kanunu'nun Resepsiyonu ve Bu Olayın Politik Cephesi", **Bülent Tanör Armağanı**, İstanbul, Legal, 2004, s. 468.

⁸⁸ Ömer Turan, "1926 Hukuk İnkılabının Fikri Temelleri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. : XI, S.: 32, 1995, s. 477-493.

⁸⁹ Bozkurt, **a.g.m.**, s. 11.

⁹⁰ Schwarz, **a.g.m.**, s. 17.

özgürlükler tanımıştır. Liberal geleneğin bir sonucu olarak özel hukuk üç sacayağı üzerinde yükselmektedir. Bunlar mülkiyet güvencesi, sözleşme serbestisi ve ölüme bağlı tasarruflarda bulunabilme serbestisi olup gerek TMK gerekse BK bu temeller üzerine bina edilmiştir.⁹¹

2-) Diğer Kanuni Düzenlemeler

a) Reji'nin Kaldırılması

(1) Düyun-u Umumiye ve Reji İdaresi

Osmanlı Devleti 17. ve 18. yüzyıllarda özellikle vergi gelirlerinin merkezi devletin eline geçişinde yaşanan sıkıntılar yüzünden – ki bunlar ayanlar ve diğer yerel güçlerin el koymasından kaynaklanıyordu – ekonomik bir dar boğazın içine düşmeye başlamıştı. Vergi toplanmasındaki güçlüklerin yanı sıra sıklaşan ve yukarıda da ele alındığı üzere artan masraflar, devletin öncelikle iç borçlanma yoluna gitmesine ve taşşış politikaları⁹² uygulamasına neden olmuştur.⁹³

19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise iç mekanizmalarıyla giderlerini karşılayamayan merkezi devletin üzerinde dış borçlanma konusunda baskılar artmıştı. Avrupalı bankalar aracılığıyla yapılacak tahvil satışı bankaların kazanması anlamına gelirken tahvilleri alacak küçük yatırımcılar faiz geliri sağlamış oluyorlardı. Ayrıca alınan borçların askeri harcamalar başta olmak üzere yeniden Avrupalı devletlere aktarılıyor olması bu borçlanmaların Avrupalılar bakımından

⁹¹ Pierre Tercier, “Türkiye ve İsviçre Özel Hukuku”, **Milli Egemenlik Sempozyumları 1996**, Ankara, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, 1996, s. 74-75; Serbesti alanlarına yapılan müdahalelerin mantığı ise insanın kısmen kendisine karşı korunması gerektiği felsefesidir. “Akla uygun tercihlerin yapılabilmesi için gerekli rekabet ortamı sağlanmalı ki insan tercihlerini yapabilsin” şeklinde ortaya çıkan bu düşünüş, insanın özgürce hareket edebilmesi önündeki engellerin kaldırılması adına bu alanlara müdahaleyi meşru görmektedir. **A.e.**, s. 76.

⁹² Taşşış dolaşımındaki paraların toplanarak içlerindeki değerli maden miktarını azaltmak anlamına gelmektedir. Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500 – 1914**, s. 115; Osmanlı Devleti’nde en büyük taşşış 1585-1586 yıllarında gerçekleşmiş ve 17. yüzyıl boyunca taşşış politikaları uygulamaları görülmüştür. 18. yüzyılda bu politikalar da seyrelme görülse de yüzyılın sonundan itibaren yeniden yoğunlaşmıştır. Ekrem Erdem, “Osmanlı Para Sistemi ve Taşşış Politikası: Dönemsel Bir Analiz”, **Bankacılar Dergisi**, S.: 56, s. 15-18; Taşşış politikalarının sonuçları bakımından istatistiki bir bilgi olarak, Orhan Bey dönemindeki akçelerde 1,06 gram saf gümüş bulunurken 16. yüzyılın sonundaki akçelerde 0, 61 gram gümüş bulunması anılmaya değerdir. Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500 – 1914**, s. 115.

⁹³ Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500 – 1914**, s. 228.

doğurduğu kazancı katlayan bir başka boyutuydu.⁹⁴ 1840’lı yıllarda Galata’daki bankerler aracılığıyla alınan dış borçlarla başlayan süreç, 1875’te Osmanlı Devleti’nin borçların faizlerini ödeyemeyeceğini açıklamasıyla sonuçlanmıştır.⁹⁵

1881 yılında ödenemeyen bu borçlar için yerli ve yabancı alacaklıların temsilcileriyle⁹⁶ bir sözleşme yapılarak, devlet gelirlerinin bir kısmı üzerinde Düyun-u Umumiye İdaresi adı verilen ve söz konusu temsilcilerden oluşan bir meclis yetkili kılınmıştır.⁹⁷ Muharrem Kararnamesi⁹⁸ adı verilen sözleşmeyle tuz ve tütün tekelleri, damga resmi, balıkçılık ve alkollü içkilerden alınan vergiler, bazı bölgelerin ham ipekten alınan vergileri ve doğu Rumeli’den alınan yıllık vergiler alacaklılara ödenmek üzere Düyun-u Umumiye’ye terk edilmiştir.⁹⁹

Düyun-u Umumiye İdaresi’nin vergi toplamak dışında en önemli işlevi tuz ve tütünde tekel olmasıydı. 1884 yılında Osmanlı Bankası, Viyana merkezli Credit Anstlat ve Berlin merkezli S. Bleichröder bankaları kısaca “Reji” olarak bilinen ve asıl adı “Müşterekülmenfaa İnhisar-ı Duhan-ı Devlet-i Aliyye-i Osmaniye” olan şirketi kurmuşlar ve Düyun-u Umumiye idaresi de 30 yıllığına tütün alım satımını bu şirkete devretmiştir. 1913 yılında ise savaş giderleri nedeniyle imtiyaz 15 yıl daha uzatılmıştır.¹⁰⁰ Reji tütün alımını düşük seviyede belirleyip yüksek fiyatlarda satış yapmış ve bu duruma maruz kalan tütün üreticileri de kaçakçılık yoluna başvurmuşlardır. Kaçakçılıkla mücadele için şirket bünyesinde kolluk kuvvetleri dahi kurulmuş ve şirketin kolluk kuvveti binlerce insanın ölümüne sebep olmuştur¹⁰¹.

⁹⁴ A.e., s. 230.

⁹⁵ Avcioğlu, a.g.e., s. 126.

⁹⁶ Söz konusu temsilciler dışişleri bakanlıklarının onayı ile seçilmekte oldukları için yarı resmi bir hüviyeti haizdiler. Avcioğlu, a.g.e., s. 127.

⁹⁷ Donald C. Blaisdell, **Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Kontrolü**, Çev.: Hazim Atuf Kuyucak, İstanbul, İstanbul Arkadaş Matbaası, 1940, s.14.

⁹⁸ Muharrem Kararnamesi’nin ayrıntıları için bkz. a. e., s. 114-133.

⁹⁹ Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500 – 1914**, s. 232.

¹⁰⁰ Fazıl Tekin, **Mali Tekeller ve Türkiye’de Tütün Tekeli**, Eskişehir, Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, 1974, s. 86-87.

¹⁰¹ Avcioğlu, a.g.e., s. 134-135.

Gerek sebep olduğu ekonomik kayıp gerekse çiftçiler için ölümle sonuçlanabilecek eylemlere sebebiyet vermesi nedeniyle çiftçilerin Kongre’de ilk sırada yer alan talepleri Reji idaresinin kaldırılması olmuştur.

Tütün üretimi ve ticareti Türkiye Cumhuriyeti açısından da çok önemli bir yer teşkil etmekteydi. O kadar ki 1923 yılında Cumhuriyet’in gerçekleştirdiği ihracatın yaklaşık dörtte birini tütün teşkil etmektedir. Yine aynı yıl devlet gelirlerinin %6,3’ü tütün üzerinden sağlanmıştır ki bu miktar sadece Reji idaresince devlete ödenen miktarın oranıdır.¹⁰² Dolayısıyla Reji’nin kaldırılması hem devlet açısından hem de çiftçiler açısından oldukça büyük bir öneme sahipti.

(2) Tütün İdare-i Murakatesi ve Sigara Kâğıdı İnhisarı Hakkında Kanun’un Değerlendirilmesi

Çiftçilerin Reji idare ve usulünün ilga edilmesine yönelik talepleri 1925 yılında çıkarılan 558 sayılı Tütün İdare-i Murakatesi ve Sigara Kağıdı İnhisarı Hakkında Kanun¹⁰³ ile gerçekleştirilmiştir. 1925 yılında yapılan söz konusu kanuni düzenlemeyle Reji idaresi lağvedilmiş ve Reji şirketinin sahip olduğu imtiyazlar feshedilmiştir.¹⁰⁴

558 sayılı kanunun 1. maddesinde 1341 (1925) yılının Mart ayının 1. gününden itibaren tütün ve sigara imali ve satılması ve tütüne ilişkin diğer işlerin devlet tarafından yapılacağı, 2. madde ise 1. madde ile Hükümet’e verilen yetkinin 1 yılla sınırlı olduğunu düzenlemekteydi. 6. madde ile bu yetki kuvvetlendirilmiş ve sigara kağıdı, beyaz kopya kağıdı ve defterlerinin ithalinin yasaklandığı ilan edilmiştir.

¹⁰² François Georgeon, “Tütün Rejisi’nden Tekel’e, Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Tütün Sorunu” **Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930): Seçilmiş Makaleler**, Çev.: Ali Berktaş, İstanbul, Yapı Kredi, 2006, s. 179.

¹⁰³ **R. G.**, T.: 05.03.1341 (05.03.1925), S.: 86.

¹⁰⁴ Reji şirketiyle 1923 yılında imzalanan bir sözleşmeyle, söz konusu şirketin faaliyetlerine devam edeceği, ancak Hükümet’in, en az 3 ay önce beyan ettiği takdirde, Reji’ye tanınan imtiyaz süresi dolmamış olsa bile, bir sonraki mali yılın başı itibarıyla Reji’nin faaliyetlerine son verebileceği ancak bu durumda Hükümet’in Reji şirketine 40 milyon Frank ödeme yapacağı düzenlenmişti. İşte bu sözleşme sebebiyle Türkiye Cumhuriyeti hükümeti 6 Ağustos 1924’te Reji’ye tanınan imtiyazların bir sonraki mali yılbaşından itibaren geçersiz olduğunu ve 1 Mart 1925 itibarıyla 40 milyon Frank’lık ödemenin yapılacağını duyurmuştur. Georgeon, **a.g.m.**, s. 181.

Tütün İdare-i Murakatesi ve Sigara Kağıdı İnhisarı Hakkında Kanun'un Kongre açısından önemli bir başka maddesi ise Tütün ve sigara imali için talip olacak şirketlere yönelik aranacak şartlara ilişkin olan 3. maddesidir. Söz konusu maddeyle 1340 senesinde en az 6 milyon lira bütçe açıklamış şirketlerin tütün ve sigara kağıdı imalat ve satışını üstlenmek üzere başvurabileceği düzenlenmiştir.

1925 yılında çıkarılan bu kanunla her ne kadar çiftçilerin ilk talebi gerçekleştirilmiş olsa bile, tütün ziraat ve ticaretinin serbest bırakılmasına dair talepleri hayata geçirilmemiştir. Aynı talebi Kongre'de dile getiren tüccar sınıfı devlet tekeline de karşı çıkmıştır. Reji'nin kaldırılması akabinde bandrol sistemine geçilerek tütün imalatı ve ticaretinin serbest bırakılması için hükümete baskı yapmaya başlamışlardır¹⁰⁵. 1926 yılında Hükümet çıkardığı 734 sayılı kanunla¹⁰⁶ “558 sayılı kanunun 2. maddesiyle hükümete verilmiş olan yetki 1930 senesinin mali yılı sonuna kadar uzatılmıştır” ifadesiyle daha önce bir yıl olan yetkinin 5 yıl daha uzatıldığı hüküm altına almıştır.

b) Teşvik-i Sanayi Kanunu

Her ne kadar Kongre'de katılımcıların ve aldığı kararların sayısı bakımından özellikle ticaret ve çiftçi gruplarına oranla daha cılız kalmışlarsa da sanayi grubunun temel talepleri hükümet tarafından karşılanmaya çalışılmıştır. Zira sanayileşme Kemalist ideolojinin en başta gelen sloganlarındandı.¹⁰⁷ Sanayi grubunun da aldığı kararlar arasında yer alan 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun iyileştirilmesi talebi yerine 1927 yılında 1055 sayılı yeni bir kanun¹⁰⁸ çıkarılmıştır.

Söz konusu kanun dikkat çekici ve Kongre'de sanayi grubunun aldığı kararlarla uyumlu olan düzenlemeler içermektedir. Örneğin “teşebbüslere kazanç ve gümrük vergileri açısından çeşitli bağışıklıklar sağlanacak”, “teşebbüslere belediye sınırları dışında 10 hektara kadar karşılıksız arazi tahsis edilecek, belediye sınırlarında ise 10 yıl içinde ödemek kaydıyla uygun bir bedelle arazi satılacak”,

¹⁰⁵ Georgeon, **a.g.m.**, s. 182-185.

¹⁰⁶ **R. G.**, T. : 18.02.1926, S.: 301.

¹⁰⁷ Georgeon, **a.g.m.**, s. 187.

¹⁰⁸ **R. G.**, T.: 15.06.1927, S.: 608.

“kuruluş aşamasında ithal edilecek araç ve gereçler demir ve denizyollarında %30 indirimli taşınacak”, “kamu ürünleri bu işletmelere indirimli olarak satılacak” ve “yıllık üretimin %10’una kadar bölümün satışı devlet garantisi altında gerçekleştirilecek” mealindeki düzenlemeler sanayi grubunun atılım yapabilmek adına devletten beklentilerinin yansımaları olmuştur.

Teşvik-i Sanayi Kanunu’nda yer verilen düzenlemelerde gerek Misak-ı İktisadi gerekse diğer grupların da dile getirdiği taleplere ilişkin maddeler bulmak mümkündür. Örneğin Misak-ı İktisadi’nin 4. maddesinde “Türkiye halkı, sarf ettiği eşyayı mümkün mertebe kendi yetiştirir...” şeklinde ifadesini bulan yerli üretim mallarının kullanılmasının teşviki, mevzu bahis kanunda, “kamu kesim, yerel yönetimler de dahil olmak üzere, bu yasadan yararlanan işletmelerin üretimi nicel ve nitel olarak yeterli ise ve fiyatı ithal edilecek emsallerinden %10’dan daha fazla değilse, dışalım yerine bu malları satın alacaktır” şeklindeki düzenlemeye konu olmuştur. Aynı şekilde örneğin tüccar grubu tarafından da dile getirilen iletişim yollarının iyileştirilmesi talebi “iletişim için gerekli bağlantılar ve kullanılacak motor gücü devlet tarafından bedelsiz tahsis sağlanacak” şeklinde Kanun’a dahil edilmiştir.

Kanunda ekonominin millileştirilmesine yönelik maddeler de mevcuttur. “Teşvik edilen işletmelerde, yönetici ve muhasebecilerin dışında yalnız Türkler istihdam edilecektir. Nitelikli işçi gerektirdiği durumlarda, bunlar ülke dışından kısa süreli ve Türklere aynı işi öğretmek üzere getirilebilecektir” maddesi, genel olarak ekonomik alanda millileştirmeye hizmet ederken, öte yandan işçi grubunun bu yöndeki taleplerinin de karşılık bulması anlamına gelmektedir.

Kanun’da söz konusu imtiyazlardan yararlanabilecek teşebbüsler de işaret edilmiştir. Buna göre hem teknolojik açıdan hem de çalıştırılan işçi sayısı bakımından, sınai teşebbüsler için 4, maden ocakları için ise 2 kategori belirlenmiş ve Kanun’la sağlanan imtiyazlardan yararlanmak isteyen teşebbüs hangi kategoriye dahil ise o ölçüde muamele edilmiştir. Kanun bu anlamda hem teknolojik olarak en ileri hem de istihdam kapasitesi olarak en büyük teşebbüslere bu imtiyazların tamamını tanıırken, diğer kategorilere dahil olan sanayicileri azalan oranda Kanun’un tanıdığı imkanlardan yararlandırmıştır. Ancak şurası da bir gerçektir ki, Kanun’la

belirlenen eşiğin çok alt seviyede tutulmuş olması bu kategorizasyonu anlamsız hale getirmiş ve neredeyse bütün işletmeler bu haklardan yararlanmıştır.¹⁰⁹

c) “Aşar”ın Kaldırılması ve Yeni Vergiler

Tarımsal ve kovan, koza gibi üretim faaliyetleri¹¹⁰ üzerinden alınan aşar Osmanlı Devleti’nin en önemli gelir kaynaklarının başında gelmekteydi.¹¹¹ 1911 Osmanlı bütçesinin %24’ünü, 1924 Türkiye Cumhuriyeti bütçesinin ise yaklaşık %21’ini aşar karşılamaktaydı¹¹². Tanzimat dönemine kadar toprağın verimine, ürünün cinsine göre farklı oranlarda alınan aşar Tanzimat ile birlikte bütün topraklar ve bütün ürünler için onda bir olarak belirlenmiştir¹¹³. Ancak sürekli değişen oranlar devam etmiş, 1897 yılında alınan aşar oranı %12 olarak uygulanmıştır¹¹⁴. Cumhuriyet döneminde de %12,5 aşar vergisi alınmıştır¹¹⁵.

Aşarın kaldırılması yönündeki taleplerin başlıca sebebi toplanma usulü olsa da çoğu zaman çiftçilerin kazancını silip süpüren ve hatta sermaye kayıplarına varan zararlar veren bir vergi olması da tarımsal üretim faaliyetleriyle ekonomik hayata katılan kesimin tepkisini çekmekteydi. Zira aşar kazanç üzerinden değil üretilen ürün üzerinden alınmaktaydı.¹¹⁶ Aşarın kaldırılması talebi Birinci İzmir İktisat Kongresi’nde çiftçilerin en başta gelen talepleri arasındadır. Ancak bu talep ne ilk defa Kongre’de ne de ilk defa çiftçi grubunca dile getirilmiştir. Verginin toplama usulü olan iltizam sisteminin köylü üzerinde oluşturduğu baskı ve bu baskının Devlet’in son dönemlerinde, özellikle Düyun-u Umumiye idaresinin kurulmasından sonra, katlanması sebebiyle köylü ile devlet arasında sorunlar çıkmasına neden olması ve söz konusu verginin Türk ve Müslüman köylü nüfus üzerinde bir yük

¹⁰⁹ Boratav, **Türkiye’de Devletçilik**, s. 130-131.

¹¹⁰ Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, s. 45.

¹¹¹ Tunçer, **a.g.e.**, s. 48.

¹¹² Akalın, **a.g.e.**, s. 40.

¹¹³ Tunçer, **a.g.e.**, s. 54.

¹¹⁴ A. du Velay, **Türkiye Maliye Tarihi**, y.y., Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı, 1978, s. 453.

¹¹⁵ Akalın, **a.g.e.**, s. 42.

¹¹⁶ Halil Cin, “Atatürk’ün Toprak ve Tarım Politikası”, **Akif Erginay’a 65. Yaş Armağanı**, Ankara, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1981, s. 385.

olması sebebiyle Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde etkinliği artan Türk milliyetçilerinin sinir uçlarına dokunuyor olması gibi sebeplerle Kongre'den çok önce Osmanlı aydınlarının da aşara karşı tavır aldıkları görülmektedir.¹¹⁷

Kongre'de aşarın kaldırılması yerine ıslahını savunan tüccar ve sanayiciler, aşarın devlet için ne kadar büyük bir gelir olduğunun farkında olarak, aşarın yerine ikame edilmesi muhtemel yeni vergilerin kendilerini de etkilemesinden çekinmekteydiler. Hükümet kanadında da bu yönde tartışmalar sürmüş, aşarın farklı şekillerde sürdürülmesi gerektiğini ileri süren fikirler ortaya atılmıştır.¹¹⁸

Sonuç olarak 17 Şubat 1925 yılında çıkarılan 552 sayılı “Aşarın İlgasıyla Yerine İkame Edilecek Vergi Hakkında Kanun”¹¹⁹ ile aşar kaldırılmıştır. Kanunun ilk maddesinde aşar usulünün kaldırıldığı, 1341 (1925) mali yılından itibaren arazi ve arazi mahsullerinden bu kanuna göre vergi alınacağı belirtilmiştir. 12 madde ve ek olarak bir geçici maddeden oluşan kanunun diğer maddelerinde yeni usulde hangi ürünlerden ne oranda vergi alınacağı düzenlenmiştir.

Aşarın kaldırılması ile amaç tarımsal üretimin büyümesini sağlamaktır. İzmir İktisat Kongresi'nde Mustafa Kemal'in ve Mahmut Esat Bey'in açılış konuşmalarına da yansıyan üretimin arttırılmasına yönelik girişimlerin tarıma yansıyan boyutlarından birisi olmuştur. Aşarın kaldırılmasından sonraki dönemde tarımsal üretimde 1929'a kadar her yıl ortalama yaklaşık %16'lık bir büyüme görülmüştür¹²⁰. Tarımsal ürün artışında göz ardı edilmemesi gereken bir başka husus ise mültezimlere vergi verme safhasında gerçekleşen hasat kayıplarının¹²¹ ortadan

¹¹⁷ Akalın, **a.g.e.**, s. 39-40.

¹¹⁸ Kenan Kırkpınar, “Aşar Vergi Sisteminin Kaldırılışı”, **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, C.: 1, S.: 2, s. 109.

¹¹⁹ **R. G.**, T.: 23.02.1925, S.: 84.

¹²⁰ Oğuz Oyan, “Meiji-Osmanlı-Türkiye: Vergi Politikasına İktisadi Kalkınma Sorunsalından Bakış”, **Bilanço 1923 – 1998: “Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 Yılına Toplu Bakış” Uluslararası Kongresi II. Cilt: Ekonomi – Toplum – Çevre**, C.: 2, İstanbul, Tarih Vakfı, 1999, s. 54.

¹²¹ Mültezimler, merkeze nakit olarak ve önceden vergi tutarını ödedikleri için vergi toplama zamanını diledikleri gibi belirleme olanağına da sahiplerdi. Ayrıca vergileri aynı biçimde topluyorlardı. Bu durumda daha fazla kar elde etmek isteyen mültezimler, vergileri toplamak için fiyatların yükseldiği zamanları bekliyorlardı. Mahsul topraktan kaldırılmış olsa bile mahsul bekletiliyor, bu da ürünlerin çürümesine yol açıyordu. Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)**, s. 52.

kalkmış olmasıdır.¹²² Çiftçilerin kapitalistleşmesi açısından da bir değerlendirme yapmak mümkündür ki, daha önce mültezimler aracılığıyla piyasaya giren tarımsal ürünler, aşarın kaldırılmasıyla tarih olan mültezimlik kurumunun aradan kalkması sonucu¹²³ çiftçilerin pazara sürümüne konu olmuştur¹²⁴.

Aşarın kaldırılması kararı farklı şekillerde yorumlanmıştır. Yeni rejimin dayanmak istediği toplumsal sınıfın büyük toprak sahipleri olduğu iddiasından hareketle, bu verginin kaldırılmasıyla bir sus payı verildiği öne sürülmüştür. Bir başka iddia ise Şeyh Sait İsyanı'nı bastırmaya yönelik bir girişim olmasıdır.¹²⁵

Aşarın kaldırılmasıyla devlet gelirlerinde büyük bir düşüş yaşanmasının önüne geçmek için bir takım dolaylı vergiler konulmuştur. Aşarın kaldırılmasına dair kanunda demiryolu ve denizyolu ile pazarlanan tarım ürünleri üzerine konulan vergi bunların başında gelmektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin uyguladığı ağnam (hayvan) ve arazi vergilerinin oranları arttırılmış, yol vergisi, veraset ve intikal vergisi gibi vergiler devreye sokulmuştur.

Bunların dışında anılması gereken bir başka vergi ise “Umumi İstihlak Vergisi¹²⁶”dır. Bütün satış işlemlerini her aşamada vergilendirmek üzere tasarlanmış bir vergi olarak¹²⁷ bugünkü KDV benzeri bir vergi türüdür ve uygulanışı itibariyle dünya üzerinde KDV'nin ilk uygulayan devletin Türkiye Cumhuriyeti olduğunu söylemek mümkündür¹²⁸.

¹²² A.e., s. 53.

¹²³ Mültezimlik tarih olmuştu ancak mültezimler için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Zira mültezimler aşarın kaldırılmasından sonra tarımsal üretimden meydana gelen artığın pazarlanmasına yönelmişlerdir. A.e., s. 53.

¹²⁴ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908 – 2007**, s. 54.

¹²⁵ Oyan, **a.g.m.**, s. 52-55.

¹²⁶ R. G., T.: 22.02.1926, S.: 304.

¹²⁷ Gülay Akgül Yılmaz, “Türkiye’de 1923-1938 Dönemi Maliye Politikası Uygulamaları” **Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.: XXVII, S.: II, 2009, s. 308.

¹²⁸ Mehmet Emin Merter, İbrahim Atilla Acar, Enver Arslan, “Türk Vergi Sisteminde KDV Uygulaması ve Etkinliğinin Analizi”, **Maliye Dergisi**, S.: 153, Temmuz-Aralık 2007, s. 26.

d) Kazanç Vergisi Kanunu

Kongre’de dile getirilen sıkıntılardan birini de “Temettü Vergisi” oluşturunuyordu. Temettü vergisi Heyet-i Faâle raporunda, MTTB, İstanbul Umum Amele Birliği ve Kocaeli Livası Namına Kongre’ye sunulan raporlarda uygulanışı sebebiyle eleştiriye uğramıştır. Kongre’de ise tüccar grubu “işyeri büyük olsa bile kazancı düşük olan” tüccar ve sanayiciler için olumsuzluklar doğurduğu gerekçesiyle temettü vergisinin kazanca göre tespit edilen bir vergi haline getirilmesini talep etmişlerdir. İşçi grubu ise işçilerin tamamen bu vergiden muaflığını talep etmişler, verginin tarhının kazanç ve servet üzerinden yapılması gerektiğini dile getirmişlerdir.

Temettü vergisi, ticari ve sınai kazançlarının, serbest meslek kazançlarının ve ücretlerin karine olarak belirlenmesi ve bu karineye göre vergilendirilmesi şeklinde cereyan eden bir vergi türüydü. 1863 yılından itibaren uygulanan ve devletin mali yapısındaki büyüklüğü de çok düşük seviyelerde olan temettü vergisi yerine 755 sayılı Kazanç Vergisi Kanunu¹²⁹ ile kazanç vergisi adı verilen bir vergi ihdas edilmiştir.¹³⁰

Kazanç vergisi gerçek gelir üzerinden alınan bir vergi olarak günümüzdeki gelir vergisinin benzeri bir vergidir.¹³¹ Beyanname usulünden yararlanmak suretiyle kişilerin gerçek gelirleri tespit edilmeye çalışılmış ancak maliye teşkilatının yetersiz kalması sebebiyle, beyanname hazırlama mükelleflerinin sayısı azaltılarak karine usulüne geri dönmüştür¹³².

¹²⁹ R. G.: T.: 14.03.1926, S.: 321.

¹³⁰ Erdoğan Öner, **Mali Olaylar ve Düzenlemeler Işığında Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare**, Ankara, Maliye Bakanlığı, 2001, s. 425.

¹³¹ Dilek Göze Kaya, Ayşe Durgun, “1923-1938 Dönemi Atatürk’ün Maliye Politikaları: Bütçe ve Vergi Uygulamaları”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.: 19, Mayıs, 2009, s. 242.

¹³² Öner, **a.g.e.**, s. 425.

2-) Diğer Gelişmeler

a) Birinci Meclis'in Dağıtılması ve 9 Umde

Birinci İzmir İktisat Kongresi sonrasında gerçekleşen siyasi gelişmelerin ilki 23 Nisan 1920 tarihinde açılmış olan TBMM'nin 1 Nisan 1923 tarihinde aldığı seçim kararıdır.

Birinci Meclis'in, aynı zamanda Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin siyasi bir grubu niteliği olduğu bizzat Mustafa Kemal tarafından dile getirilmiştir.¹³³ Ancak Meclis'in açılmasından sonraki dönemde çıkan tartışmalar ekseninde bir takım gruplar ortaya çıkmaya başlamış¹³⁴ ve bu gruplar Meclis içinde karar almayı zorlaştıracı bir etken haline gelmiştir. Bunlar içinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu, Meclis içerisinde kurulan ilk resmi grup olduğu için Birinci Grup olarak anılmıştır¹³⁵. İktidar partisinin meclis grubu görünümüne sahip olan birinci gruba¹³⁶ karşılık İkinci Grup¹³⁷ muhalefeti temsil etmiştir¹³⁸.

Mustafa Kemal, Meclis'in milletin gözünde görev yapamayacak duruma geldiğine dair tespitlerini önce Bakanlar Kurulu ve Meclis'teki Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'yla paylaşmış, Müdafaa-i Hukuk grubu da seçimlerin yenilenmesi teklifini Meclis'e sunmaya karar vermiştir¹³⁹. 120 milletvekilinin imzasının bulunduğu kanun teklifi¹⁴⁰ meclise sunulmasının akabinde oybirliğiyle

¹³³ Atatürk, **a.g.e.**, s. 403.

¹³⁴ Birinci Meclis'teki muhalif grupları Mustafa Kemal şöyle sıralamaktadır: Tesanüt Grubu, İstiklal Grubu, Müdafaa-i Hukuk Zümresi, Halk Zümresi, Islahat Grubu ve isimsiz olarak özel maksatlı kurulan küçük gruplar. Atatürk, **a.g.e.**, s. 404.

¹³⁵ Esat Öz, **Otoriterizm ve Siyaset: Türkiye'de Tek-Parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1923-1945)**, Ankara, Yetkin, 1996, s. 49.

¹³⁶ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859 – 1952**, İstanbul, Doğan Kardeş Yayınları, 1952, s. 534.

¹³⁷ İkinci grupta bulunanlar da Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin üyesiydiler ve muhalif olmakla birlikte bu bağı sürdürmeye devam etmekteydiler. Cemiyet'in kongrelerde tespit ettiği gayeleri benimsedikleri ve takipçisi oldukları iddiasındaydılar. Atatürk, **a.g.e.**, s. 430.

¹³⁸ Birinci Meclis'teki muhalif hareketler ve bu hareketlerin ortaya koyduğu muhalif politikaların detaylı bir incelemesi için bkz. Demirel, **a.g.e.**

¹³⁹ Atatürk, **a.g.e.**, s. 491-492.

¹⁴⁰ Söz konusu teklifte; TBMM'nin “memleket müdafaası için toplanmış ve bunu gerçekleştirerek tarihin iftiharını ve gelecek nesillerin takdirlerini kazanmış” olduğu belirtildikten sonra, “memleket şimdi barışı tesis etmek ve *iktisadi gelişim* gibi iki önemli konuyu hedef olarak almıştır” ifadelerine

kabul edilmiş olup söz konusu teklif 1921 Anayasası'nın münferit maddesinin ilga edilmesine¹⁴¹ ilişkindir. Mustafa Kemal'in başında olduğu birinci grubu böylesi bir yola iten ise ikinci grubun seçime yanaşmaması ihtimalinde karar yeter sayısına ulaşamama kaygısı olmuştur¹⁴².

1 Nisan 1923 tarihinde TBMM'nin seçimleri yenileme kararı alması üzerine seçim çalışmalarına başlayan Mustafa Kemal, daha önceden de dile getirdiği Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni siyasi bir partiye dönüştürme fikrini uygulama olanağı bulmuş ve 8 Nisan 1923'te seçim programı olarak "dokuz umde (ilke)"¹⁴³ ilan etmiştir.¹⁴⁴ Söz konusu umdeler aynı zamanda Halk Fırkası'nın kuruluşunu simgeleyen bir metin olarak kabul edilmektedir¹⁴⁵.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Gazi Mustafa Kemal imzasıyla yayınlanan dokuz umde'nin belirlenmesinde, Birinci İzmir İktisat Kongresi'nin doğrudan bir etkisinin olduğu metnin giriş cümlelerinde açıkça belirtilmiştir. İlgili bölümde *"Bu umdeler memleketin en müstacel ihtiyacı ve birçok erbabı ihtisasın mütalâatı ve bilhassa İzmir'de bütün memleket mümessillerinden müteşekkil olarak in'ikat eden iktisat kongresi mesaisi dahi nazarı dikkate alınarak tespit edilmiştir"* ifadeleriyle Kongre'nin etkisi beyan edilmiştir.

Egemenliğin millete ait olduğu ve milletin tek temsilcisinin ise TBMM olduğu vurgusuyla başlayan umdelerden, iktisadi hayata dair bir program sunan "Umde 5" Birinci İzmir İktisat Kongresi kararları bakımından ilgi çekicidir. Diğer

yer vererek seçime gidilmesinin bir zorunluluk olduğu, yeni oluşacak Meclis'in millete daha büyük bir ilerleme sağlayacağı kanun teklifinde dile getirilmiştir. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Dönem 1, Cilt 28, Oturum 15, s. 283.

¹⁴¹ Söz konusu maddede meclisin ancak üçte iki çoğunlukla seçimleri yenileme kararı alabileceği düzenlenmişti. 1921 Anayasası madde-i münferidesi ise şöyledir: "İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren meri olur. Ancak elyevm münakit Büyük Millet Meclisi 5 Eylül 1336 tarihli nisabı müzakere kanununun birinci maddesinde gösterildiği üzere gayesinin husulüne kadar müstemirren müçtemi bulunacağı cihetle işbu Teşkilatı Esasiye Kanunundaki 4 üncü, 5 inci, 6 ncı maddeler gayenin husulüne elyevm mevcut Büyük Millet Meclisi adedi mürettebinin sülüsani ekseriyetle karar verildiği takdirde ancak yeni intihabdan itibaren meriyül icra olacaktır."

¹⁴² Mahmut Goloğlu, **Türkiye Cumhuriyeti**, Ankara, Başnur Matbaası, 1971, s. 185 vd.'dan aktaran Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, s. 282.

¹⁴³ Dokuz Umde'nin tam ve orijinal metni için bkz. Tunaya, **a.g.e.**, s. 580-582.

¹⁴⁴ Atatürk, **a.g.e.**, s.485-486.

¹⁴⁵ Tunaya, **a.g.e.**, s. 559.

umdelerden farklı olarak madde madde düzenlenmiş olan Umde 5'te; aşarın ıslah edileceği, tütün ziraat ve ticaretine ilişkin olarak millete azami faydayı sağlayacak şekilde tedbirler alınacağı, çiftçi, sanayici ve tüccarlara ve diğer çalışma alanlarına kredi sunabilecek kurumlar oluşturulacağı, Ziraat Bankası'nın çiftçilere daha iyi yardım edebilmesi için sermayesinin arttırılacağı, zirai makine, alet ve edevat ithal edileceği ve bunları çiftçilerin kolaylıkla temin edebilmesinin sağlanacağı, hammaddesi ülke içinde yetişen mamullerin himaye ve teşvik edileceği ve ödüllendirileceği, demiryolları yapımına başlanacağı, ormanlardan ve madenlerden maksimum seviyede fayda sağlamak için çalışmalar yapılacağı ve hayvancılık konusunda ıslahın ve hayvan sayısının arttırılmasının sağlanacağı sayılmıştır. Umde 5'te ayrıca eğitim ve sağlık alanlarında yapılacaklara dair kayıtlar da bulunmaktadır. Dokuz umdenin diğer maddelerinde de Kongre'de alınan genel kararların yansımaları görülmektedir. Asayişin sağlanmasına yönelik tedbirlerin alınacağı ve savaşın harap ettiği ülkeyi imar etmek için gerek devlet eliyle gerekse teşvik edilecek özel girişimciler eliyle teşebbüslerde bulunacağı da umdeler arasında sayılmıştır.

Umde 5 göstermektedir ki, Birinci İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar, özellikle çiftçi grubunun talepleri yoğunluklu olmak üzere, karşılık bulmuştur. Çiftçi grubunun taleplerinin bu kadar ön plana çıkmış olmasında dokuz umdenin ilk planda seçim için hazırlanmış bir metin olması ve ülke nüfusunun büyük bir bölümünün çiftçilik mesleğiyle iştigal ediyor olmasından kaynaklandığı düşünülebilir. Zira Mustafa Kemal'in bu seçimi çok ciddiye aldığı ve Birinci Grup üyesi vekil adaylarının kazanması için büyük bir çaba sarf ettiği bilinmektedir¹⁴⁶.

Dokuz umdeyi tamamlayan diğer maddelerde ise hilafetin TBMM'nin bünyesinde olduğu, adaletin hızlı ve doğru bir şekilde tecelli etmesini sağlayacak kanunların tepeden tırnağa ıslah edileceği ve değiştirileceği, askerlik süresinin kısaltılacağı, yedek subay, malûl gaziler, emekliler ve dul ve yetimlere maaş bağlanacağı, bürokrasinin düzenleneceği ve aydınlardan devlet hizmetlerinde yararlanacağı şeklindedir. Son olarak barışa dair görüşlerimiz başlığı altında bir

¹⁴⁶ Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor, İstanbul, Sel, 1955, s. 120 ve Hilmi Uran, Hatıralarım, Ankara, 1959, s. 160'tan aktaran Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması: 1923-1931, s. 46.

madde daha vardır ki bu dokuz umde içerisinde sayılmamış olmakla birlikte söz konusu metnin son cümlesidir. Buna göre milli, iktisadi ve idari bağımsızlığı sağlayacak bir sonuç doğurmayan herhangi bir barış antlaşmasının kabul edilemez olduğu deklare edilmiştir.

28 Haziran 1923 tarihinde gerçekleştirilen seçimler sonucunda Halk Fırkası adını alacak olan Birinci Grup büyük bir zaferle çıkmış, sonradan Halk Fırkası'na katılan bağımsız birkaç milletvekili dışında¹⁴⁷ bütün sandalyeleri kazanmıştır.¹⁴⁸

b) Chester Projesi, Demiryolları ve Kabotaj

Osmanlı Devleti 19. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupalı yatırımcıların demiryolu projelerinin yoğun olarak yöneldiği bir devlet haline gelmişti. O kadar ki dış borçlar dışındaki yabancı sermayenin üçte ikisi demiryolları şirketlerine aitti.¹⁴⁹ Hem yatırımcılar yaptıkları yatırımlardan büyük karlar sağlıyorlardı¹⁵⁰ hem de sömürge topraklarına ulaşmak isteyen Avrupalı devletler için alternatif bir yol üretilmiş oluyordu¹⁵¹. 1856 yılında İzmir-Aydın demiryolu imtiyazını kazanan İngiltere'nin ardından Fransa ve Almanya da çeşitli bölgelerde bir takım demiryolu imtiyazları elde etmişlerdi¹⁵².

Osmanlı'nın sömürülmesi mücadelesine sonradan dahil olan ABD de 20. yüzyılla birlikte Osmanlı Devleti'ne demiryolu yapımı için bir teklifte bulunmuştur. Buna göre Anadolu'nun doğu bölgesiyle Irak'ın kuzeyini birleştirerek Akdeniz'e ulaşan bir demiryolu hattı ve Adana'da bir liman yapımı karşılığında, demiryolu hattının çevresinde 40 kilometrelik alanda, petrol dahil, bütün madenleri işletme hakkı, Amerika vatandaşı Colby M. Chester'ın kurduğu ve "Ottoman-American

¹⁴⁷ Seçimler sonucunda İkinci Grup'tan sadece 3 milletvekili tekrar seçilmiştir. Yine İkinci Grup'ta bulunan 8 milletvekili ise İkinci Meclis'te vekil olamamışlar da daha sonraki seçimlerde milletvekili olarak görev yapmışlardır. Frederick W. Frey, **The Turkish Political Elite**, Cambridge, The M.I.T. Press, 1965, s. 312.

¹⁴⁸ Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması: 1923-1931**, s. 49.

¹⁴⁹ Pamuk, **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500 – 1914**, s. 236.

¹⁵⁰ Avcıoğlu, **a.g.e.**, s. 142.

¹⁵¹ Hüseyin Kaleli, "Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesine Demiryolu İnşa Tasarıları", **Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi**, S.: 9, 2011, s. 155.

¹⁵² Bige Sükan Yavuz, "Fransız Arşiv Belgelerinin Işığında Chester Demiryolu Projesi", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, C.:6, S.: 24, 1999, s. 529.

Development Company” adını taşıyan bir şirkete verilecekti.¹⁵³ Ancak özellikle Almanların aksi yöndeki baskıları neticesinde proje parlamento onayına sunulmaya dahi imkan bulamamıştır¹⁵⁴. Her ne kadar Şirket, Birinci Dünya Savaşı’na kadar imtiyaz alabilmek için çaba sarf etse de proje uygulamaya konulacak safhaya bir türlü ulaşamamıştır¹⁵⁵.

1922 yılında yeniden girişimlere başlayan Chester, Ankara Hükümeti tarafından da olumlu karşılanmış ve 9 Nisan 1923’te çıkarılan 327 sayılı Şarki Anadolu Demiryollarına Dair Kanun ile toplam 170.000 kilometrekarelik alanda 99 yıllığına bütün maden ve petrol kaynaklarını, ayrıca yapılacak demiryollarını ve limanları işletme hakkı söz konusu şirkete verilmiştir.¹⁵⁶ Ancak Chester projesi Meclis tarafından onaylanmış olmasına rağmen uygulanamamıştır. Şirketin ortaklığını yapan Amerikalı ve Kanadalı ortakların anlaşmazlığa düşmesi şirketin dağılmasına sebep olmuştur¹⁵⁷. Bunun yanı sıra Lozan Antlaşması sonucu Irak petrol bölgesinin Türkiye sınırları dışında kalacağının anlaşılması da şirketin dağılmasında etkili olmuştur¹⁵⁸.

Demiryolu ulaşım ağının yaygınlaştırılması Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş döneminin temel politikalarının başında gelmiştir. Demiryollarının Türkiye için ne anlam taşıdığı ise İsmet İnönü’nün bir konuşmasında dile getirdiği “İzmir’in servet ve emniyetinin güvende olması, Sivaslının yirmi dört saatte İzmir’e varabilmesiyle mümkündür ve milli devletler için demiryollarının milli birlik, milli savunma, milli siyaset ve milli bağımsızlığın korunması anlamlarına geldiği” ifadelerinde karşılık bulmaktadır.¹⁵⁹

Türkiye’de demiryolunun seyrine damga vuran Chester projesi özelinde anılan demiryolu tarihinin gelişimi 1924’ten itibaren farklı bir seyir izlemiştir.

¹⁵³ A.e., s. 530.

¹⁵⁴ Avcıoğlu, a.g.e., s. 151.

¹⁵⁵ Yavuz, a.g.m., s. 531.

¹⁵⁶ Yahya Sezai Tezel, “Birinci Büyük Millet Meclisi Anti-Emperyalist miydi? Chester Ayrıcalığı”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C.: 25, S.: 4, 1970, s. 287-288.

¹⁵⁷ Yavuz, a.g.m., s. 552.

¹⁵⁸ Tezel, a.g.m., s. 288.

¹⁵⁹ Kuruç, a.g.e., s. 340.

Kongre’de dile getirilen taleplerden bir bölümünü de demiryolları ağının genişletilmesi, ulaşım hizmetlerinin ucuz bir şekilde gerçekleştirilmesi teşkil etmiştir. Bu yöndeki taleplerin ilk yansımalarından biri olarak 506 sayılı “Anadolu Demiryollarının Mübâyı’asına Müdiriyyet-i Umûmiyyesinin Teşkilât ve Vezâifine Dâir Kânûn”¹⁶⁰ kabul edilmiştir. 506 sayılı kanunun birinci maddesiyle Haydarpaşa-Ankara, Eskişehir-Konya, Arifiye-Adapazarı demiryolları ile Haydarpaşa liman ve rıhtımının hükümetçe satın alınmasına izin verilmiş, ikinci madde de ise 1945 yılından sonra Bayındırlık Bakanlığı şeklinde anılacak olan Nafia Vekâleti’ne bağlı bir müdürlük kurulup, mezkur müesseselerin idaresinin bu müdürlükçe yürütüleceği düzenlenmiştir. 1929 yılının başında çıkarılan 1375 sayılı kanunla¹⁶¹ ise bu hatlara ek olarak Mersin-Tarsus-Adana demiryolları eklenmiştir.

1923 yılında Cumhuriyet sınırları içerisinde kalan toplam demiryolu uzunluğu 3500 kilometre kadardır. 1929 yılına gelindiğinde ise 1924 yılında TBMM tarafından kabul edilen demiryolu ağı için fon ayrılması kararından sonra yapılan yatırımlarla, yaklaşık 1000 kilometrelik yeni demiryolu tamamlanmış, yine yaklaşık 1000 kilometrelik demiryolu inşaatında ise büyük ilerlemeler kaydedilmiş durumdadır¹⁶². 1930’lu yılların sonlarında ise toplam demiryolu ağı 7500 kilometreye ulaşmıştır¹⁶³. Demiryolu ulaşımının yaygınlaştırılması politikasıyla birlikte tarifelerde indirimde de gidilmiş ve böylece Kongre’de bu konu bağlamında dile getirilen bir başka talep daha karşılık bulmuştur¹⁶⁴.

Kongre’de tüccar grubunun yoğun olarak üzerinde durduğu limanlar ve kabotaj hakkı konusunda da bir takım gelişmeler olmuştur. Demiryollarına dair düzenlemeler içerisinde liman ve rıhtımlara yönelik olan kısımları bir kenara bırakılacak olursa 618 sayılı Limanlar Kanunu¹⁶⁵ ve 815 sayılı Türkiye Sahillerinde Nakliyât-ı Bahriyye (Kabotaj) ve Limanlarla Karasuları Dâhilinde İcrâ-yı San’at ve

¹⁶⁰ R. G., T.: 24.05.1924, S.: 71.

¹⁶¹ R. G., T.: 12.01.1929, S.: 1090.

¹⁶² Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, s. 47-48.

¹⁶³ Kuruç, *a.g.e.*, s. 346.

¹⁶⁴ Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, s. 50.

¹⁶⁵ R. G., T.: 20.04.1925, S.: 95.

Ticaret Hakkında Kanun¹⁶⁶ deniz yolları bakımından ilk düzenlemeler olmuştur. Limanlar Kanunu Türkiye'deki limanların idare ve bakım işlerini devlete yüklemiştir. Her limanda meydana getirilecek Türk anonim şirketleri ile limanlardaki yükleme boşaltma işlemleri gibi işlerin görüleceği, bu şirketlerin hisselerini öncelikli olarak hâlihazırda bu işlerle iştigal eden deniz taşıtı sahiplerine alma hakkı tanınacağı, limanlarda kanunla öngörülen işleri gören tesis sahiplerine, tesislerine biçilecek değer miktarınca hisse senedi verileceği gibi düzenlemeler söz konusu kanunun düzenleme alanlarını teşkil etmektedir.

815 sayılı kanun ise Lozan Antlaşması'na ek olarak imzalanan Ticaret Sözleşmesi'nin 9. maddesinin ikinci fıkrasıyla¹⁶⁷ Türkiye'ye verilen kabotaj hakkının fiilen kullanma biçimini düzenlemektedir. Kanunun 1. maddesinde Türkiye sahillerinin bir noktasından diğerine emtia ve yolcu alıp nakletmek, sahillerde, limanlar dâhilinde cer, kılavuzluk ve hangi mahiyette olursa olsun işleri görme hakkına sadece Türkiye bayrağı taşıyan deniz araçlarının sahip olduğu düzenlenmiştir. Aynı kanunun 3. maddesinde karasuları dâhilinde balık, istiridye, midye gibi deniz ürünleri ile kum, çakıl gibi denizlerden elde edilebilecek maddelerin çıkartılması hakkı sadece Türk tebaasına tanınmıştır. Aynı maddede söz konusu işler ile amelelik, kaptanlık, çarkçılık, tayfalık gibi işler de sadece Türk vatandaşlarına hasredilmiştir.

¹⁶⁶ R. G., T.: 29.04.1926, S.: 359.

¹⁶⁷ Lozan Antlaşması'na ek olarak imzalanan Ticaret Sözleşmesi'nin 9. maddesinin ikinci fıkrası, Türkiye ve sözleşmecî diğer devletlerden her birinin, balık avcılığı, deniz kabotajı ve her nevi liman hizmetlerini kendi bayrağının tekelinde tutma hakkına sahip olduğu içeriğine sahiptir.

SONUÇ

Birinci İzmir İktisat Kongresi tarihi dönemeçte çok kritik bir noktada gerçekleştirilmiş önemli bir organizasyondur. Kongre'nin önemi; hedeflenen katılımcı sayısı, alınan kararların teknik anlamda ekonomik kararlar olup olmadığı, bu kararların ne oranda uygulamaya konulduğu ve kararların hayat bulabilmesi için hukuk dünyasında ne gibi düzenlemeler yapıldığı gibi konulardan ayrıksı bir yerde durmaktadır.

Kongre'nin asıl önemi toplanma zamanı ve bunun devlet eliyle gerçekleştirilmiş olmasıdır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasında birer mihenk taşı olarak anılan bütün gelişmelerin tam da ortasında gerçekleştirilmesi bir yana, daha henüz devletin ne şekilde idare olunacağını bile belli olmadığı bir ortamda ve devletlerarası üstünlük belirlemesinin askeri üstünlükten iktisadi üstünlüğe geçiş aşamasında bu içerikte bir kongre düzenlemek, Birinci İzmir İktisat Kongresi'nin neden önemli olduğu sorusuna verilebilecek kısa bir yanıttır. Alınan kararların tamamının uygulandığı söylenemese bile ekonominin tartışmaya açılması, uygulanacak model arayışının bir göstergesi olmuştur.

Dikkat çekici bir benzerlik bakımından 1980 sonrası Türkiye'de yaşanan ekonomik, hukuksal ve toplumsal gelişmelerin değerlendirilmesinde de Kongre ve Kongre'yi izleyen süreç göz önünde bulundurulabilir.

Osmanlı Devleti'nin incelendiği ilk bölümde de görüldüğü üzere, Osmanlı toplumu ağırlıklı olarak tarımsal faaliyetler göstermekteydi ve Devlet de gelirlerinin önemli bir kısmını toprak ve tarımsal mahsuller üzerinden aldığı vergilerle sağlamaktaydı. Küçük üreticiliğe dayalı bu ekonomik sistemin sürdürülebilmesi için bütün şartlar oluşturulmuş ve bu üretim tarzı Devlet'in yıkılışına kadar korunmaya çalışılmıştır. Toprakların temel olarak Devlet'e ait olması ve bir çift öküzle sürülebilecek birimlere bölünmesiyle Roma'da olduğu gibi büyük çiftliklerin oluşması engellenmeye çalışılmıştır. Bu durum da büyük oranda 19. yüzyıla kadar korunmuştur. Her ne kadar ticarete önem verilmiş olsa da tüccarın kar oranlarına yapılan müdahaleler, kaliteli ve ucuz malların bol miktarda piyasada bulunabilmesi adına alınan önlemler de ticaretin büyük burjuvalar yaratmasına engel olmuştur.

Özellikle ithalatın kısıtlanması ve kimi zamanlar veya kimi mallarda ithalatın tamamen yasaklanması da ticaret üzerinden büyük zenginliklerin doğmasına engel olmuştur. 19. yüzyılda çeşitli devletlerle imzalanan ticaret antlaşmalarına kadar da bu durumda büyük değişiklikler olmamıştır. Zanaatlar üzerinde de kurulu olan lonca sistemi ve bu kurumların sıkı piyasa ve üretim kuralları, meslek sahibi olma, dükkân sahibi olma ve mesleklerinde yükselmedeki sıkı şartlar bu ekonomik alanın da sabit kalmasını sağlamıştır. Gerek tarım topraklarının devlete ait olması, gerek ticarete getirilen kısıtlamalar ve gerekse açılacak dükkân sayılarının her şehir için belirleniyor olması gibi düzenlemeler bu ekonomik uğraş alanlarında faaliyet gösteren Osmanlı toplumunun var olagelen düzenin değişmemesi için gerekli hukuki tedbirlere örnekleri teşkil etmektedir.

Osmanlı toplumunun reaya sınıfını oluşturan bu yapıların yanı sıra bir de yönetici sınıfı bulunmaktaydı. Askeri sınıf, ilmiye sınıfı, saray ve bürokrasi yönetici sınıfı oluşturan birimlerdi.

Böylesi bir miras alan yeni devletin kurucu kadrosunun İzmir’de düzenlediği kongre, yüzyıllara yayılan toplumsal düzenin yeni bir forma mı bürüneceği yoksa aynı şekilde mi kalacağı sorularının yanı sıra yeni bir düzene geçilmesi halinde ne yönde gelişmeler olacağının cevabını verecek bir toplantı olmuştur.

Kongre’de alınan kararlardan önce hazırlık aşamasına dair bir takım tespitler yapmak yerinde olacaktır. Heyet-i Faâle tarafından hazırlanan ve sadece yol gösterici olarak tasarlanan metnin Kongre’nin ana programı ve tartışmaların eksenini belirleyen bir metin haline gelmiş olması aslında Kongre’nin planlandığı gibi tamamen katılımcıların ihtiyaç ve beklentilerinin tespit edilmesinin ötesinde, İktisat Vekâleti tarafından yönlendirildiğini göstermektedir.

Heyet-i Faâle raporunun göz önünde tutulması gereken bir başka boyutu da, bu raporun ağırlıklı olarak milletvekili kimliği taşıyan kişilerden oluşan bir kurul tarafından hazırlanmış olmasıdır. İktisat Vekaleti’nin de raporun hem hazırlanmasını emretmesini hem de söz konusu raporu onayladığı gerçeğini de dahil edersek aslında bu raporun, hükümetin ekonomiye dair resmi görüşleri olduğu ileri sürülebilir. Raporda gerek zirai üretimin, gerek sınai üretimin, gerekse ticaretin küçük işletmeler

yerine daha makro düzeyde üretim ve ticaret yapabilecek kooperatifler eliyle gerçekleştirilmesine dair tespit ve önerileri, bu tespit ve önerilerin yanında toplumun diğer katmanlarına, küçük üreticiye ve işçilere, dair herhangi ibareye yer verilmemesi, rapora resmiyet atfedildiği takdirde, hükümetin ekonomik ve sınıfsal tercihlerine dair ipuçları vermektedir.

Kongre’de alınan kararların liberal bir ekonomik yapı öngördüğü iktisatçılar tarafından ağırlıklı olarak kabul edilen bir görüştür. Girişimciliği destekleyecek yapıların oluşturulmasının öncelenmesi, hemen her meslek grubuna kredi sağlayacak kurumların kurulmasının talepler listesinin ilk sırasına konulmuş olması, devletin ekonomiye müdahale alanlarının kısıtlı tutulmuş olmasının yanı sıra devlet eliyle veya devletin katılımıyla gerçekleştirilmesi planlanan bir takım girişimlerin planlı bir şekilde özel müteşebbislere bırakılması gibi kararlar bu görüşü destekleyen sonuçlar olmuştur.

Kongre’de alınan kararlar sadece kâğıt üzerinde de kalmış değildir. Yukarıda da ele alınmaya çalışıldığı üzere dokuz umde, İş Bankası, aşarın kaldırılması, Teşvik-i Sanayi Kanunu, Umumi İstihlak Vergisi, Gümrük Kanunu, Merkez Bankası’nın kurulması, Menkul Kıymetler Borsası Kanunu, demiryolları politikası, kabotaj hakkı, İzmir Fuarı, reji idaresinin kaldırılması gibi Kongre sonrası gelişmeler birebir olmasa da Kongre’de dile getirilen taleplerin uygulamaya konulmasında en azından bir çabanın olduğunun göstergesidir.

Kongre’den çıkan kararların yarattığı hukuki dönüşüm göstermektedir ki çiftçi, tüccar ve sanayici gruplarının aldığı kararlara gösterilen ihtimam aynı oranda işçi grubuna gösterilmemiştir. Zira işçi sınıfının siyasal ve ekonomik alanda daha etkin bir pozisyona getirecek olan ve Kongre’de işçi grubunca da dile getirilen grev hakkı gibi taleplerine yönelik herhangi bir adım atılmış değildir. Diğer grupların var olagelen baskı unsuru olma özellikleri tanınıp güçlendirilmesi yönünde adımlar da atılmış olmasına rağmen işçilere yönelik böylesi bir girişimden kaçınılması da bir yönlendirmeye işaret etmektedir.

Bütün bu veriler göstermektedir ki, Birinci İzmir İktisat Kongresi ekonomik alanların millileştirilmesi amacının yanı sıra, tercihini milli bir burjuva yaratmaktan

yana kullanmıştır. Bu tercihi savaştan yeni çıkmış yeni devletin, düşman liberal Avrupa Devletleriyle barış görüşmelerinin sonuca bağlanması anlamında bir güvence verilmesi şeklinde yorumlamak mümkünse de alınan kararların doğurduğu ekonomik liberizasyonun 1929 ekonomik krizine kadar sürdürülmesi düşündürücü olmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ahmad, Feroz: **İttihatçılıktan Kemalizme**, 6. bs., İstanbul, Kaynak, 2011.
- **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, 3. Basım, İstanbul, Kaynak, 2005.
- Akalın, Güneri: **Atatürk Dönemi Maliye Politikaları**, Ankara, Maliye Bakanlığı, 2008.
- Akat, Asaf Savaş: "İktisadi Politikalar", **Türkiye Ansiklopedisi**, C.:4, İstanbul, İletişim, 1983, s. 1090-1112.
- Akdağ, Mustafa: **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 1: (1243-1453)**, C.: 1, Ankara, Barış, 1999.
- Akgül Yılmaz, Gülay: "Türkiye'de 1923-1938 Dönemi Maliye Politikası Uygulamaları" **Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.: 27, S.: 2, 2009, s. 297-328.
- Akgündüz, Ahmet: **İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı-Özel Hukuku II (Miras-Borçlar-Eşya-Ticaret ve Devletler Hususi Hukuku)**, C.: 3, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2012.
- **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri**, C.: 1, İstanbul, Fey Vakfı, 1990.
- Aldıkaçtı, Orhan: **Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası**, 4. bs., İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1982.
- Alibekov, İ. Velibeyoğlu: "1923 Yılı İzmir İktisat Kongresi ve Onun Türkiye Cumhuriyeti İktisadi Tarihindeki Yeri", **Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu 9-11**

- Eylül 1991, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 1996, s. 845-861.
- Alkan, Mehmet Ö.: “Türkiye İktisat Kongresi – 1923 – İzmir’e Katkı – 2: Kocaeli Livası Namına İzmir İktisat Kongresi’ne Tevdi Edilen Rapor”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C.: 47, S.: 1-2, Ocak-Haziran 1992 (Prof. Dr. Gündüz Ökçün’e Armağan), s. 395-402.
- Altan, Mehmet: **Bürokrasi mi, Burjuvazi mi?**, Ankara, Liman, 2004.
- Altun, Şafak: **Atatürk, İnönü, Bayar’ın İktisat Kavgası**, İstanbul, Hayal Et Kitap, 2008.
- Apaydın, Bahadır: **Kapitülasyonların Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesine Etkisi**, Ankara, Adalet, 2010.
- Aruoba, Çelik: “Cumhuriyet’in Kuruluş Yıllarında Türkiye’nin Tarımsal Yapısı ve Tarıma Yönelik Politikalar”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982, s. 79-87.
- Atatürk, Mustafa Kemal: **Nutuk: 1919 – 1927**, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 1995.
- Avcıoğlu, Doğan: **Türkiye’nin Düzeni Dün – Bugün – Yarın**, C.: 1, İstanbul, Tekin, 2001.
- Aybay, Rona: **Tarih ve Hukuk Açısından Konsolosluk**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

- Aydın, M. Akif: “Osmanlı Hukukunun Genel Yapısı ve İşleyişi”, **Genel Türk Tarihi**, C.: 6, Ankara, Yeni Türkiye, 2002, s. 239-247.
-
- Barkan, Ömer Lütfi: **Türk Hukuk Tarihi**, 8. bs., İstanbul, Beta, 2010.
- XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, C.: 1, İstanbul, Bürhaneddin Matbaası, 1943.
-
- Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi**, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941.
- Baskıcı, Murat: “Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870-1914”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C.58, S.1, Ocak-Mart 2003, s. 29-53.
- Başar, Ahmet Hamdi: **Bir Medeniyetin Sonu**, İstanbul, İstanbul Cumhuriyet Matbaası, 1942.
- Başgil, Ali Fuad: **Hukukun Ana Meselesi ve Müesseseleri**, İstanbul, Hak Kitabevi, 1946.
- Berki, Ali Hikmet: **Açıklamalı Mecelle: Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye**, İstanbul, Hikmet Yayınları, 1982.
- Bilgişin, Şevket Memedali: **Ticaret Hukuku Prensipleri**, C.: 1, 3. bs., İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Yayınları, 1950.
- Blaisdell, Donald C.: **Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Kontrolü**, Çev.: Hazim Atıf Kuyucak, İstanbul, İstanbul Arkadaş Matbaası, 1940.
- Boratav, Korkut: **Türkiye İktisat Tarihi 1908 – 2007**, 13. bs., Ankara, İmge, 2009.

-
- Türkiye’de Devletçilik**, 2. bs., Ankara, İmge, 2006.
- Bozkurt, Mahmut Esat: “Türk Medeni Kanunu Nasıl Hazırlandı”, **Medeni Kanunun XV. Yıl Dönümü İçin**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1944, s. 7-20.
-
- Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine: Tarih ve Metinlerin Işığında Kapitülasyonların Hukuki Özellikleri**, Çev.: Ahmet Öylek, Ankara, Türk Hukuk Kurumu, 2008.
- Budak, Ömer: “Mübadele Meselesi ve Lozan’da Çözümü”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S.: 26, Ankara, Karadeniz Araştırmaları Merkezi, 2010, s. 129-142.
- Bulut, Nihat: “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Ekonomik İktidar Siyasal İktidar İlişkisi”, **Küreselleşme ve Türkiye (Türkiye’de Devletin Gelişimi)**, Ed.: Cevat Okutan, Ankara, Seçkin, 2007, s. 143-180.
- Cihan, Ahmet,
Doğan, İlyas: **Osmanlı Toplumsal Yapısı ve Sivil Toplum**, İstanbul, 3F, 2007.
- China, Nedjib H.: “Osmanlı Devletinde Gayrimenkul Mülkiyeti Bakımından Yabancıların Hukuki Durumu”, Çev. Halil Cin, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.: 24, S.: 1-4, 1967, s. 247-274.
- Cin, Halil: “Atatürk’ün Toprak ve Tarım Politikası”, **Akif Erginay’a 65. Yaş Armağanı**, Ankara, Ankara

Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1981, s. 363-387.

Miri Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü, 3. bs., y.y., Çağ Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 2005.

Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, 3. bs., Konya, Selçuk Üniversitesi, 1992.

“Osmanlı Toprak Hukukunda Miri Arazinin Hukuki Rejimi ve bu Arazinin TMK. Karşısındaki Durumu”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.: 22, S.: 1, 1966, s. 745-798.

Çavdar, Tevfik:

“Devralınan İktisadi Miras, İktisadi Düzen ve Sorunları”, **Türkiye Ansiklopedisi**, C.:4, İstanbul, İletişim, 1983, s. 1048-1060.

Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900 – 1960: Yirminci Yüzyıl Türkiye İktisat Tarihi, Ankara, İmge, 2003.

Demirel, Ahmet:

Birinci Meclis’te Muhalefet – İkinci Grup, İstanbul, İletişim, 1994.

Doğan, İzzettin:

Devletin Milletlerarası Andlaşmalardan Doğan Hak ve Borçlara Halefiyeti Sorunu, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1972.

Ekrem, Reşat:

Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar: 1300 – 1920 ve Lozan Muahedesi 24 Temmuz 1923, İstanbul, Türkiye Matbaası, 1934.

- Eldem, Vedat: **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı Ekonomisi**, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu, 1994.
- Erdem, Ekrem: “Osmanlı Para Sistemi ve Tağşiş Politikası: Dönemsel Bir Analiz”, **Bankacılar Dergisi**, S.: 56, s. 10-27.
- Eren, Erol: “Economists That Have Contributed to Economics Policies in the World, Ottoman State and Republic of Turkey”, **Journal of Global Strategic Management**, C.: 5, S.: 1, 2011, s. 14-21.
- Eren, Fikret,
Başpınar, Veysel: **Toprak Hukuku**, Genişletilmiş 2. bs., Ankara, Yetkin, 2005.
- Ergut, Ferdan: **Modern Devlet ve Polis: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Toplumsal Denetimin Diyalektiği**, İstanbul, İletişim, 2004.
- es-Sülemi, Ebu Abdi’r-Rahman
Muhammed İbn el-Huseyn: **Tasavvufta Fütüvvet**, Çev.: Süleyman Ateş, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1977.
- Frey, Frederick W.: **The Turkish Political Elite**, Cambridge, The M.I.T. Press, 1965.
- Gemalmaz, Mehmet Semih: **Devlet, Birey ve Özgürlük**, Genişletilmiş 2. bs., İstanbul, Legal, 2012.
- Genç, Mehmet: “Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi”, **V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi: Tebliğler**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1990, s. 13-25.

-
- Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, Ötüken, 2000.
- Georgeon, François: “Tütün Rejisi’nden Tekel’e, Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Tütün Sorunu”, **Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930): Seçilmiş Makaleler**, Çev.: Ali Berktay, İstanbul, Yapı Kredi, 2006.
- Gökçe, Turan: “Osmanlı Kanunnameleri ve Bir Kanunname Sureti Hakkında”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, S.: 5, İzmir, 1990, s. 201-223.
- Hamidullah, Muhammed: **İslam Hukuku Etüdleri**, İstanbul, Bir, 1984.
- Hamitoğulları, Beşir: **Çağdaş İktisadi Sistemler: Oluşum ve Değişim Aşamaları ile Strüktürel ve Doktrinal Bir Yaklaşım**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1978.
-
- “İktisadi Sistemimizin Oluşmasında Lozan Andlaşmasının Etkileri”, **Lozan’ın 50. Yıl Armağanı**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1978, s. 164-188.
-
- “Karma Ekonomi, Planlama ve Büyümeye İlişkin Bazı Yanılgılar Üzerine”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C.: 35, S.: 1-4, 1980, s. 167-186.
- Hatemi, Hüseyin: **İslam Hukuku Dersleri**, 4. bs., İstanbul, Sümer, 2012.
- Hiç, Mükerrerem: **Kapitalizm, Sosyalizm, Karma Ekonomi ve Türkiye**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1970.

İnalcık, Halil:

**Devlet-i ‘Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu
Üzerine Araştırmalar – I: Klasik Dönem
(1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik
Gelişim**, 37. bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası
Kültür, 2009.

“İmtiyazat”, **Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi**,
İstanbul, Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları
Merkezi, 2011, s. 146-169.

“Köy, Köylü ve İmparatorluk”, **V. Milletlerarası
Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi:
Tebliğler**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1990, s.
1-11.

“Osmanlı’nın Avrupa ile Barışıklığı:
Kapitülasyonlar ve Ticaret”, **Doğu Batı:
Makaleler I**, Ankara, Doğu Batı, 2005, s. 237-
266.

**Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ, (1300-
1600)**, 17. bs., İstanbul, Yapı Kredi, 2012.

**Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi
Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler**,
İstanbul, Eren, 1993.

**Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve
Sosyal Tarihi**, Ed. Halil İnalcık, Donald
Quataert, Çev. Halil Berktaş, C.: 1, İstanbul,
Eren, 2000.

İnan, A. Afet:

**İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat – 4 Mart
1923**, 2. bs. Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1989.

- Kaleli, Hüseyin: “Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesine Demiryolu İnşa Tasarıları”, **Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi**, S.: 9, 2011, s. 152-166.
- Kapani, Münici: **Kamu Hürriyetleri**, 7. bs., Ankara, Yetkin, 1993.
- Kaya, Dilek Göze
Durgun, Ayşe: “1923-1938 Dönemi Atatürk’ün Maliye Politikaları: Bütçe ve Vergi Uygulamaları”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.: 19, Mayıs, 2009, s. 233-249.
- Kenanoğlu, M. Macit: **Ticaret Kanunnamesi ve Mecelle Işığında Osmanlı Ticaret Hukuku**, Ankara, Lotus, 2005.
- Keyder, Çağlar: **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)**, Ankara, Yurt, 1982.
- **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, 16. bs., İstanbul, İletişim, 2010.
- Kıray, Emine: **Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, 4. bs., İstanbul, İletişim, 2010.
- Kılıçbay, Ahmet: **Türk Ekonomisi Modeller Politikalar Stratejiler**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür, 1984.
- Kırkpınar, Kenan: “Aşar Vergi Sisteminin Kaldırılışı”, **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, C.: 1, S.: 2, s. 105-125.

- Kili, Suna
Gözübüyük, A. Şeref: **Türk Anayasa Metinleri “Senedi İttifaktan Günümüze”**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985.
- Kipal, Ulaş
Uyanık, Özgür: **Türkiye Milli İktisat Tarihi (Devletçilik)**, İstanbul, Kaynak, 2001.
- Koraltürk, Murat: **Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi**, İstanbul, İletişim, 2011.
- Köker, Levent: **Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi**, 12. bs., İstanbul, İletişim, 2010.
- Köymen, Oya: **Sermaye Birikirken: Osmanlı, Türkiye, Dünya**, 2. bs., İstanbul, Yordam, 2007.
- Kuruç, Bilsay: **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi Büyük Devletler ve Türkiye**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2011.
- Meray, Seha L.: **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, Takım 2, C.: 2, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1973.
- Merter, Acar vd.: “Türk Vergi Sisteminde KDV Uygulaması ve Etkinliğinin Analizi”, **Maliye Dergisi**, S.: 153, Temmuz-Aralık 2007, s. 24-50.
- Mumcu, Ahmet: “Tanzimat Dönemi’nde Türk Hukuku”, **Adalet Kitabı**, Ed.: Bülent Arı, Selim Aslantaşbaş, Ankara, Adalet Bakanlığı Yayınları, 2007, s. 187-205.
- “Türk Medeni Kanunu’na Giden Yol”, **Milli Egemenlik Sempozyumları 1996**, Ankara,

TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, 1996, s. 56-65.

Okandan, Recai G.:

Âmme Hukukumuzun Anahatları [Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi]: Osmanlı Devletinin Kuruluşundan Yıkılışına Kadar, C.: 1, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1977.

Oyan, Oğuz:

“Meiji-Osmanlı-Türkiye: Vergi Politikasına İktisadi Kalkınma Sorunsalından Bakış”, **Bilanço 1923 – 1998: “Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 Yılına Toplu Bakış” Uluslararası Kongresi II. Cilt: Ekonomi – Toplum – Çevre,** C.: 2, İstanbul, Tarih Vakfı, 1999, s. 41-57.

kçn, A. Gündüz:

“İzmir İktisat Kongresi”, **Türkiye Ansiklopedisi,** C.: 4, İstanbul, İletişim, 1983, s. 1061-1064.

“Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, 1913”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,** C.: 30, S.: 1-4, 1975, s. 25-44.

Türkiye İktisat Kongresi 1923 – İzmir Haberler – Belgeler – Yorumlar, 4. bs., Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu, 1997.

ner, Erdoğan:

Mali Olaylar ve Düzenlemeler Işığında Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare, Ankara, Maliye Bakanlığı, 2001.

z, Esat:

Otoriterizm ve Siyaset: Türkiye'de Tek-Parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1923-1945), Ankara, Yetkin, 1996.

- Özbilgen, Erol: **Bütün Yönleriyle Osmanlı Âdâb-ı Osmâniyye: Devlet, Kurumlar, Toplum, Şehir, Aile, Birey, Bilim, Sanat, Kültür, Ticaret, Sanayi, Teknoloji**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2003.
- Özbudun, Ergun: **1921 Anayasası**, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 1992.
- Özcan, Mehmet Tevfik: “Modernleşme ve Medeni Hukuk: Türk Medeni Kanunu’nun Resepsiyonu ve Bu Olayın Politik Cephesi”, **Bülent Tanör Armağanı**, İstanbul, Legal, 2004, s. 445-478.
- Özdemir, Biltekin: **Osmanlı Devleti Dış Borçları: 1854-1954 Döneminde Yüzyıl Süren Boyunduruk**, 2. bs., Ankara, Maliye Bakanlığı, 2010.
- Özön, Mustafa Nihat: **Büyük Osmanlıca – Türkçe Sözlük**, 6. bs., İstanbul, İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1979.
- Öztürk, Serdar,
Yıldırım, Fatih: “Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Çöküşü ve Atatürk Dönemi İktisat Politikaları”, **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, C.: 10, S.: 2, 2009, s.145-165.
- Pamuk, Şevket: **Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500 – 1914**, 6. bs., İstanbul, İletişim, 2010.
- **Seçme Eserleri II Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, Çev. Gökhan Aksay, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür, 2008.

- Parasız, İlker: **Türkiye Ekonomisi 1923'ten Günümüze İktisat ve İstikrar Politikaları Uygulamaları**, Bursa, Ezgi, 1998.
- Quataert, Donald: “19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914”, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Edit.: Halil İnalcık, Donald Quataert, Çev.: Halil Berktaş, C.: 2, İstanbul, Eren, 2004, s. 885-1095.
- Saymen, Ferit H.: “Medeni Kanunumuzda Köylünün ve Ziraatin Yeri”, **Medeni Kanunun XV. Yıl Dönümü İçin**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1944, s. 216-325.
- Schwarz, Andreas B.: “Medeni Kanunların Hayati Kuvveti ve Tadili”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Çev.: Halid Kemal Elbir, C.: 18, S.: 1-2, 1952, s. 109-128.
- Serin, Necdet: **Türkiye'nin Sanayileşmesi**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1963.
- Shaw, Stanford J.: **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çev.: Mehmet Harmancı, C.: 1, İstanbul, E Yayınları, 1982.
- Şener, Esat: **Açıklamalı – Madde Atıflı Hukuk Sözlüğü**, Ankara, Seçkin, 2001.
- Tanör, Bülent: **Kurtuluş Kuruluş**, Genişletilmiş 4. bs., İstanbul, Cumhuriyet Kitapları, 2002.
- **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, 7. bs., İstanbul, Yapı Kredi, 2001.

- Tercier, Pierre: “Türkiye ve İsviçre Özel Hukuku”, **Milli Egemenlik Sempozyumları 1996**, Ankara, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, 1996, s. 66-85.
- Tezel, Yahya Sezai: “Birinci Büyük Millet Meclisi Anti-Emperyalist miydi? Chester Ayrıcalığı”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C.: 25, S.: 4, 1970, s. 287-318.
- Tiryaki, Refik: **Ekonomik Özgürlükler ve Anayasa**, Ankara, Yetkin, 2008.
- Toprak, Zafer: “70. Yılında İzmir İktisat Kongresi”, **Görüş**, S.: 8, 1993, s. 64-69.
- **Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Tunaya, Tarık Zafer: **Türkiye’de Siyasi Partiler 1859 – 1952**, İstanbul, Doğan Kardeş Yayınları, 1952.
- **Türkiye’de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki: Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi**, C.: III, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989.
- Tunçay, Mete: **1923 Amele Birliği**, 2. Baskı, İstanbul, Sosyal Tarih, 2009.
- “Siyasal Tarih (1908-1923)”, **Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, İstanbul, Cem, 1989, s. 27-81.
- **Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması: 1923-1931**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

- Tunçer, Hadiye: **Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Hukuku, Arazi Kanunları ve Kanun Açıklamaları**, Ankara, Gürsoy, 1962.
- Turan, Ömer: “1926 Hukuk İnkılâbının Fikri Temelleri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. : 11, S.: 32, 1995, s. 477-493.
- Türk, İsmail: “Atatürk ve Türk Mali Sistemi”, **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982, s. 7-21.
- Ülken, Yüksel: “Atatürk Döneminde İktisadi Arayışlar – Eylemler – Olaylar”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C.: 42, S.: 1-4 (Ord. Prof. Dr. Ömer Celal Sarc'a Armağan), 1986, s. 13-25.
- Üçok, Coşkun vd.: **Türk Hukuk Tarihi**, 14. bs., Ankara, Turhan, 2010.
- Varlı, Arzu,
Koraltürk, Murat: “II. Meşrutiyet'ten Erken Cumhuriyete Milli Ekonomi ve İİK”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.: 9, S.: 20-21, 2010, s. 127-142.
- Velay, A. du: **Türkiye Maliye Tarihi**, y.y., Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı, 1978.
- Veldet, Hıfzı: “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, **Araştırma-İnceleme Dizisi: Tanzimat-1**, İstanbul, M.E.B. Yayınları, 1999, s. 139-209.

- Vural, İstiklal Yaşar: “Atatürk Dönemi Maliye Politikaları: Liberal İktisattan Karma Ekonomiye”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.: 20, 2008, s. 77-114.
- Yaşa, Memduh: **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978**, İstanbul, Akbank Kültür, 1980.
- Yavuz, Bige Sükan: “Fransız Arşiv Belgelerinin Işığında Chester Demiryolu Projesi”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, C.: 6, S.: 24, 1999, s. 527-561.
- Yeşilay, Rüstem Barış: “Devletçiliğin Türkiye Ekonomisindeki İzdüşümleri”, **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, C.: 19, S.: 1, 2005, s. 117-132.
- Yerasimos, Stefanos: **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye: 1- Bizanstan Tanzimata**, C.: 1, Çev.: Babür Kuzucu, İstanbul, Gözlem, 1974.
- Zeytinoğlu, Erol: **Ekonomik Doktrinler ve Ekonomik Sistemler**, İstanbul, Mim Matbaacılık, 1992.
- Zubaida, Sami: **İslam Dünyasında Hukuk ve İktidar**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2008.
- Zürcher, Eric Jan: **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi: Turkey, A Modern History**, 2. bs., İstanbul, İletişim, 1996.